

УПРАВЛІННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛВІКОІНКОМУ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

В.І.ЯРОВИЙ, С.М.АНТОНЮК, А.Т.ЧЕПУСОВ

**ІСТОРІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА
ПІВДЕННО - СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1944-1994 рр.**

**За редакцією доктора історичних наук,
професора *В.І.Ярового***

Дніпропетровськ
МП „Промінь“
1995

У навчальному посібнику, підготовленому в Київському Національному університеті ім.Тараса Шевченка, розкриваються зміст і спрямованість історичних процесів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944-1994 роках.

Розраховано на викладачів, аспірантів, студентів і учнів.

Рецензенти — доктор історичних наук, професор *В.В.Потехін*;
кандидат історичних наук, доцент *О.А.Удод*

Науковий редактор — кандидат історичних наук *Л.Л.Прокопенко*

Відповідальні за випуск — *Л.В.Асаєва, В.Г.Долгополий*

Видається в авторській редакції

На замовлення Управління народної освіти
Дніпропетровського облвиконкому

0503034000-006

Я

95

Додаток до альманаху „Нива знає“, вип.6.
Зареєстровано Міністерством у справах
преси та інформації України.
Регістраційний №1291 від 28 лютого 1995 р.
Серія КВ. 1995

© Яровий В.І., Антошок С.М.,
Ченусов А.Г., 1995

Кінець ХХ століття ознаменувався бурхливими подіями в житті європейської цивілізації, які потребують пильної уваги та ретельної наполегливості дослідників цих складних процесів суспільного розвитку. Саме цей час став вирішальним для долі всіх народів Центральної та Південно-Східної Європи. Відійшла в минуле одна з трагічних сторінок новітньої історії, пов'язана з існуванням на значній території континенту тоталітарних режимів. На карті Європи після розпаду Югославії та Чехословаччини з'явилася ціла низка незалежних держав, почалось складатися нове геополітичне становище світу в цілому.

У запропонованому посібнику, підготовленому фахівцями кафедри історії західних та південних слов'ян Київського університету, з об'єктивістських позицій висвітлюються складні процеси, які відбувались у східноєвропейських країнах 1944-1994 рр. Авторський колектив у своїй роботі спирався на нові вимоги до програми Міністерства освіти України з всесвітньої історії. В посібнику вміщено та систематизовано значну кількість цікавого практичного матеріалу, який висвітлює трагічні та маловідомі події з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, дидактичні завдання і методичні рекомендації. Автори роботи звертають увагу на необхідність більш чіткого засвоєння хронологічних рамок важливих суспільно-політичних та економічних перетворень, причин гострих криз, які пережили майже всі східноєвропейські народи в ході побудови соціалізму «за радянським зразком». Робиться також наголос на специфічних аспектах динаміки, особливостей та загальних закономірностей історичних подій в країнах регіону. Безумовно, певну зацікавленість повинні викликати політичні портрети діячів Східної Європи.

Під час засвоєння розділу про становлення нових політичних режимів (1944-1994 рр.) необхідно надати головної уваги проблемам діяльності національних та народних фронтів, в яких були об'єднані різноманітні політичні сили. Саме на підставі їх програм утворювалися нові уряди під час закінчення другої світової війни.

Вивчаючи розділ «Суспільно-політичні кризи в східноєвропейських країнах (1944-1994 рр.)», важливо уявляти, що спроба застосувати радянську модель побудови

соціалізму, спираючись на форсовану індустріалізацію та насильницьку колективізацію, була з самого початку приречена на повний провал. Саме про це свідчать масові народні виступи у Східній Німеччині, Польщі, Угорщині, Чехословаччині.

Опрацьовуючи розділ «Крах тоталітаризму в Східній Європі (70-ті - кінець 80-х років)», треба наголосити на історичній безперспективності авторитарних режимів, які не змогли врятувати ні насильництво над власним народом, ні значна фінансово-економічна радянська допомога. Важливо уявити не тільки широту й розмах народних виступів проти тоталітаризму, але й з'ясувати особливості та загальні закономірності процесів, які відбувалися в країнах регіону наприкінці 80-х років.

У розділі «Політичні та економічні перетворення в країнах Східної Європи в 1990-1994 рр.» йдеться про сучасний етап розвитку народів колишньої соціалістичної співдружності, їх політичний устрій, державні утворення, соціально-економічні перетворення, діяльність партій та їх нових лідерів. При вивченні цього курсу можуть бути використані різноманітні джерела, які розповідають про складні шляхи відтворення нових суспільних відносин народів Східної Європи на сучасному етапі.

РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ (1944-1949 рр.)

**І. НАЦІОНАЛЬНІ ФРОНТИ ТА УТВОРЕННЯ
НОВИХ УРЯДІВ.** Важливою віхою на шляху визвольної боротьби народів Східної Європи від німецько-фашистських окупантів стало утворення в країнах цього регіону національних (народних) фронтів, які виявились гнучкими об'єднаннями широкого кола соціальних сил, здатних до спільної боротьби за досягнення загальнонаціональних політичних цілей. Звичайно, сам обсяг цих цілей обумовив певні межі можливого згуртування різнорідних соціальних елементів (робітників, селян, інтелігенції, дрібної буржуазії, а в деяких випадках і антифашистської частини буржуазії, комуністів, соціалістів, християн), а в той же час самі можливості такого згуртування зумовлювали висування тих чи інших завдань боротьби. Спільною рисою концепції

національних фронтів було висування на перший план збройної боротьби з окупантами і прогітлерівськими режимами за відновлення національної незалежності, демократичних свобод.

В Югославії вже у 1941-1942 рр. на визволеній від окупантів території почали діяти народно-визвольні комітети, які відігравали роль органів місцевої влади, а наприкінці листопада 1942 р., коли рух за створення цих комітетів досяг великого розмаху, з'явилась можливість для утворення загальноюгославського політичного органу. 25-26 листопада 1942 р. у м.Біхані (Боснія) відбулись установчі збори за участю 54 представників усіх національностей і антифашистських політичних груп. Збори прийняли рішення про створення Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) з виконавчим комітетом на чолі з відомим політичним діячем, представником демократичної партії І. Рибаром. Комітет очолив політичне керівництво визвольною боротьбою.

В Албанії у вересні 1942 р. на конференції представників албанського Руху Опору у визволеній партизанами Пезі було прийняте рішення про утворення Національно-визвольного фронту на чолі з Е. Ходжею. Цей фронт об'єднав усіх патріотів незалежно від їх політичних поглядів і релігій.

У Болгарії в червні 1942 р. почалися переговори між представниками антифашистських партій. 17 липня радіостанція «Христо Ботев», яка знаходилась на території СРСР, передала програму Вітчизняного фронту, яка стала загально-національною платформою згуртування всіх антифашистських сил країни. На основі цієї програми в червні 1943 р. вдалося створити місцеві комітети Вітчизняного фронту, а в серпні-вересні і національний комітет, до якого крім БРП, увійшли ліве крило Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) — «Пладне» і ліві Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП).

У Чехословаччині у вересні 1941 р. виник спільний орган антифашистської боротьби — Центральний революційний національний комітет. Аналогічні комітети згодом було створено і на місцях (наприкінці 1943 р. — Словацьку національну раду, а наприкінці січня 1945 р. — Чеську національну раду).

Дещо загальмувався процес створення національного фронту в Румунії. Це пояснюється відмовою лідерів «історичних партій» — націонал-царанистської і націонал-ліберальної (Ю. Маніу і К. Брагіану) від співробітництва з

КІР. У вересні 1943 р. було створено Патріотичний антигітлерівський фронт (ПАГФ).

В обстановці наближення поразки фашистських сил змінили свою позицію лідери «історичних партій». На початку травня 1944 р. між КІР, СДП, НЦП, НЛП була досягнута попередня домовленість щодо спільних дій з метою виходу Румунії із війни і встановлення демократичного ладу. 20 червня 1944 р. було створено Національно-демократичний блок (НДБ), до якого увійшли згадані чотири партії.

Складним був процес об'єднання антифашистських сил і в Угорщині. В травні 1944 р. партії соціал-демократів та дрібних сільських господарів прийняли пропозицію Партії миру й утворили антифашистський Угорський фронт. До нього увійшли також деякі керівники спілки подвійного хреста (легітимісти). До роботи Угорського фронту включилась створена в 1939 р. Національно-селянська партія (НСП). У вересні 1944 р. утворився Виконком Угорського фронту і почалось створення його місцевих комітетів. Внаслідок переговорів лідерів Угорської компартії (УКП), Соціал-демократичної партії (СДП), Національно-селянської партії і Партії дрібних сільських господарів, 2 грудня 1944 р. в Сегеді було створено Угорський національний фронт незалежності (УНФН). До нього увійшли також профспілки і Буржуазно-демократична партія (БДП). На місцях створювались національні комітети, які брали владу в свої руки. Комітети таких міст, як Сегед, Дебрецен, до утворення Тимчасового національного уряду прийняли ряд розпоряджень, що мали силу по всій країні. Національні комітети брали активну участь у підготовці скликання Тимчасових національних зборів.

Реальні можливості для організації національного антифашистського фронту створилися у Польщі. 15 грудня 1943 р. було оголошено маніфест демократичних громадсько-політичних і військових організацій країни, який підписали 14 організацій (Польська робітничая партія (ППР), ліве крило Робітничої польської соціалістичної партії (РПС), ліва група Строніцтва людowego (СЛ), підпільні профспілки тощо). У маніфесті вказувалось, що представники демократичних організацій, усвідомлюючи важливість моменту і відповідальність за долю народу і держави, виступають з ініціативою створення Крайової Ради Народової (КРН) — верховного органу влади польського народу.

В ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. у Варшаві вглибокому підпіллі, відбулося перше засідання КРН. На цьому

були присутні 19 делегатів від організацій, які підписали маніфест.

Перша сесія КРН прийняла ряд документів, зокрема, декларацію, яка визначила програму завоювання влади національним фронтом, тимчасовий статут рад народових і декрет про створення збройних сил — Армії Людової, основу якої становили партизанські загони Гвардії Людової, а також частина батальйонів хлонських і загони Народної міліції, Робітничої партії польських соціалістів. Головою Президії КРН було обрано Б. Беруга.

За короткий час у Польщі виникли нові органи влади на місцях — ради народові. В першій половині 1944 р. були створені Варшавська, Люблінська, Лодзінська, Краківська, Келецька та інші воєводські ради народові. Всього під час окупації було створено ще близько 100 повітових, міських та 300 сільських рад народових.

Таким чином, в 1941-1944 рр. в усіх країнах Східної Європи діяли національні фронти, в яких на антифашистській основі співробітничали марксистські, селянські, дрібнобуржуазні партії. Мета, яку ставили перед собою ці політичні сили, — визволення від фашизму, відновлення національної незалежності та демократичних свобод, — була досягнута в результаті розгрому Німеччини та її союзників об'єднаними зусиллями збройних сил антифашистської коаліції та дій Руху Опору.

У 1943-1945 рр. в усіх країнах регіону до влади прийшли уряди національних фронтів. В Албанії і Югославії, де провідну роль відігравали комуністи, вони й очолили нові уряди. В інших країнах було створено коаліційні уряди.

У Польщі, наприклад, у липні 1944 р. першим тимчасовим урядом став Польський комітет національного визволення (ПКНВ), до якого ввійшли — 5 осіб від ППР, 3 — від лівої частини ППС, 4 — від лівої частини селянської партії «Стропніцтво людове» (СЛ), 1 — від партії «Стропніцтво демократичне» і 2 безпартійних. Головою ПКНВ став Е.Осубка-Моравський (ППС), його заступниками — В.Василевська і А.Вітос. 31 грудня 1944 р. декретом КРН ПКНВ перетворюється у Тимчасовий уряд Польської Республіки. Прем'єр-міністром уряду був призначений Е.Осубка-Моравський.

В Румунії після повстання 23 серпня 1944 р. перший уряд очолив начальник воєнного кабінету короля Міхая генерал К.Санатеску (серпень — грудень 1944 р.), який включив до

уряду в основному військових і чиновників, надавши партіям Національного блоку по одному посту державних міністрів. Буржуазно-поміщицькі політики і король Міхай, стурбовані паростанням активності мас, вирішили створити уряд «сильної руки» на чолі з начальником генерального штабу генералом П.Радеску, який продовжував політику свого попередника і тому недовго проіснував з 6 грудня 1944 р. до 28 лютого 1945 р.

6 березня 1945 р. король був змушений затвердити новий уряд на чолі з головою Фронту землеробів П.Грозу. У цьому уряді вирішальні пости зайняли представники демократичного фронту. КІР, СДП і Фронт землеробів отримали по три міністерських поста. Спілка патріотів — два. Лише три міністерства і пост віце-прем'єра були надані представникам ліберальної буржуазії — групі націонал-лібералів Г.Татареску й групі націонал-царанистів Л.Александреску. «Історичні партії», які претендували на владу, опинилися поза народним урядом. Таким чином, в Румунії мирним шляхом, без збройного повстання і громадянської війни прийшов до влади уряд національно-демократичного фронту.

В Угорщині в грудні 1944р., на частині території, визволеній від фашистських окупантів, відбулись вибори до Тимчасових національних зборів. На сесії тимчасового парламенту були створені центральні органи угорської держави. Замість фактично скасованого регентства було створено Політичну раду, яка виконувала функції глави держави.

22 грудня 1944 р. був сформований тимчасовий уряд, який очолив колишній командуючий 1-ї хортістської армії генерал Б.Міклош. До його складу ввійшли хортісти (4), комуністи (3), соціал-демократи (2), двоє від партії дрібних сільських господарів (ІДСТ) і один від Національно-селянської партії (НСП). Склад угорського уряду, до якого ввійшли представники буржуазних партій і хортістські генерали, відображував суперечливість внутрішнього стану в країні та необхідність забезпечити участь Угорщини у війні з гітлерівською Німеччиною.

Гостра боротьба між політичними партіями розгорнулася у зв'язку з виборами до парламенту. Ці вибори відбулися 4 листопада 1945 р. й принесли найбільших успіхів ІДСТ, яка збрала 57% голосів виборців. Угорська компартія отримала 17% виборців. До коаліційного уряду на чолі з лідером ІДСТ З.Тілді увійшли дев'ять представників ІДСТ, по чотири від УКП і СДП, один від НСП.

31 січня 1946 р. Національні збори ліквідували монархію. 1 лютого Угорщина була проголошена республікою. Її президентом став З.Тілді, а прем'єр-міністром — Ф.Надь — діяч правого крила ПДСГ.

У Болгарії уряд Вітчизняного фронту на чолі з К.Георгієвим був створений 9 вересня 1944 р. До нього увійшли 4 комуністи, 4 представника Болгарського землеробського союзу, 4 члени групи «Ланка» та два представника від соціал-демократів. 18 листопада 1945 р. відбулись перші післявоєнні вибори до Народних зборів. За кандидатів Вітчизняного фронту (ВФ) проголосувало понад 88%. Серед 276 депутатів Народних зборів 94 були членами БРП(к), 94 — БЗНС, 31 — БРСДП, 44 — «Ланка», 11 — радикальної партії і 2 — незалежних.

Головою Народних зборів було обрано В.Коларова, а прем'єр-міністром нового уряду ВФ залишився К.Георгієв. В гострій політичній ситуації в зв'язку з посиленням наступом опозиції в Болгарії менше, ніж через рік, 27 жовтня 1946 р., відбулись вибори до Великих народних зборів. Партії ВФ завоювали 70% виборців. Уряд, сформований 22 листопада 1946 р. із представників БРП(к), партій Землеробського союзу, соціал-демократів, очолив Г.Димитров.

У Чехословаччині уряд Національного фронту чехів та словаків, сформований на початку квітня 1945 р. у Кошице, очолив лівий соціаліст З.Фірлінгер. Цей уряд теж був коаліційним: 7 комуністів, 3 соціал-демократів, і по три представники від національно-соціалістичної, народної та демократичної партій. На виборах до Законодавчих зборів, які відбулися 26 травня 1946 р., із шести партій Національного фронту, КПЧ зібрала найбільшу кількість голосів - 38% і одержала в парламенті 114 мандатів із 300. Разом із соціал-демократами (37 мандатів) вона мала більшість у парламенті. До складу уряду входило 26 міністрів: 9 комуністів, по 4 представники від трьох буржуазних партій, 3 соціал-демократи. До уряду, який очолив К.Готвальд, входили відомі політичні діячі Г.Ріпка, П.Зенкл, Я.Странський, П.Дртіна, Я.Шрамек та ін. Міністр закордонних справ Я.Масарик та міністр оборони генерал Л.Свобода — були безпартійними.

Співробітництво різних партій у рамках національних фронтів пояснювалося складністю завдань, що стояли перед визволеними від фашизму країнами. У нових умовах вимагалось об'єднання зусиль усіх демократичних партій та організацій. Необхідність розширення соціальної бази і

визнання західними державами урядів Югославії та Польщі, що виникли ще в період визвольної війни, зумовило включення до їх складу представників еміграції і тих внутрішніх сил, які не брали участі у національних фронтах, де ключову роль відігравали комуністи.

16 червня 1944 р. Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ) й уряд І.Шубашича підписали угоду, за якою останній визнавав досягнення народів Югославії, завойовані за три роки війни, антифашистське віче і НКВЮ, закликав увесь народ до об'єднання з Народно-визвольною армією. Національний комітет визволення Югославії в свою чергу заявляв, що співробітничатиме з урядом І.Шубашича і до закінчення війни не висуватиме питання про остаточну реформу державного устрою. Ця угода сприяла зміцненню міжнародних позицій НКВЮ й об'єднанню всіх сил народів Югославії для остаточної перемоги над ворогом.

В умовах, коли завершувалось визволення Югославії, НКВЮ і емігрантський уряд підписали угоду про створення у найкоротший час єдиного югославського уряду. 7 березня 1945 р. був сформований Тимчасовий народний уряд Югославії на чолі з Й.Тіто, куди увійшла більшість представників НКВЮ і сім від емігрантського уряду. І.Шубашич одержав посаду міністра закордонних справ.

28 червня 1945 р. у відповідності з рішенням Ялтинської конференції Тимчасовий уряд Польщі було перетворено в Тимчасовий уряд національної єдності. До його складу увійшли: ПНР — сім представників, по шість — від ППС та СЛ (із них 4 з групи С.Миколайчика) і СД — два. Главою уряду залишався Е.Осубка-Моравський, першим заступником прем'єра став В.Гомулка. С.Миколайчик був призначений другим заступником прем'єра і міністром землеробства. Я.Станчик (ППС), одержав портфель міністра праці й соціального забезпечення, а прихильники С.Миколайчика — В.Кернік і Ч.Вицех — відповідно пости міністрів громадської адміністрації і освіти. До складу КРП були включені людовець В.Вітос і колишній голова лондонської Ради народової С.Грабський (безпартійний) як віце-президенти.

Цей уряд визнали СРСР, США, Англія та інші держави. Формально емігрантський уряд перестав існувати.

Зусилля всіх урядів Східної Європи були спрямовані на розв'язання першочергових загальнонаціональних завдань: ліквідацію наслідків панування окупаційних і місцевих фашистських режимів, відродження зруйнованої війною

економіки, формування нових політичних і економічних структур. Було ліквідовано в Польщі, Чехословаччині, Югославії, Албанії створений окупантами державний апарат, а державні установи в Болгарії, Румунії та Угорщині очищено від фашистських елементів. Діяльність фашистських партій, на яких лежала відповідальність за національні катастрофи, було заборонено. Відновлювалися демократичні конституції, скасовані ще в 30-ті роки авторитарними режимами. Почали функціонувати парламенти, у деяких країнах була дозволена діяльність партій, що не входили до національних фронтів. Поряд із національними комітетами та радами, що народилися в ході визвольної війни, в деяких країнах продовжували діяти попередні структури державної влади.

Із соціальних завдань у країнах регіону (крім Болгарії) першочерговою стала ліквідація великого поміщицького землеволодіння і наділення селян землею. Вона проводилась під гаслом „Землю тим, хто її обробляє“. Конфіскована в поміщиків і тих, хто співробітничав з окупантами, земля передавалась за невелику плату селянам у власність, а частково переходила до держави. У Польщі, Чехословаччині та Югославії було конфіковано землі німців, яких за рішенням союзних держав переселили на територію Німеччини.

Програми Національних фронтів не містили прямої вимоги ліквідації капіталістичної власності, але передбачали вилучення власності нацистів та їхніх співників і покарання їх за національну зраду. В першу чергу під державне управління перейшли підприємства, що належали німецькому капіталу і тій частині буржуазії, яка співробітничала з гітлерівцями.

Таким чином, політичне становище, характер влади, співвідношення класових сил, взаємовідносини політичних партій всередині і за межами національних фронтів були в ті роки в усіх країнах Східної Європи надзвичайно різноманітні, нестабільні, нестійкі, що негативно впливало на політичне становище цих країн в цілому. В результаті ліквідації фашизму й відновлення національної незалежності у країнах Східної Європи в 1943-1945 рр. утвердився новий лад, що тоді отримав назву «народної демократії». У політичній сфері його характерною рисою була багатопартійність, за якою не допускалася діяльність фашистських та реакційних партій, а в урядах та інших органах влади значну роль відігравали марксистські партії. В Румунії (до 30 грудня 1947 р.), Болгарії (до 15 вересня 1946 р.) та Угорщині (до 1 лютого 1946 р.)

зберігався інститут монархії. У сфері економіки при збереженні приватних і кооперативних підприємств значно більшу роль, ніж у довоєнний період, почав відігравати державний сектор. Найсерйозніші зміни відбулися в сільському господарстві, де почалося розв'язання аграрного питання.

2. СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ ПРО ШЛЯХИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ. Вже в перші повоєнні місяці почали виникати суперечності в національних фронтах між комуністичними партіями та їх союзниками. В Албанії та Югославії комуністи продовжували займати панівні позиції. В Югославії у листопаді 1945 р. на виборах до Установчої скупщини Народний фронт отримав 90% голосів. Інакшою була ситуація в інших країнах: в Угорщині на перших повоєнних виборах (листопад 1945 р.) комуністи завоювали 17% голосів, а в Польщі, враховуючи несприятливу для себе розстановку політичних сил, вони домоглися перенесення виборів до січня 1947 р.

Роль компартій в органах влади була більш значною, ніж про це можна судити на основі результатів парламентських виборів. Підтримка з боку СРСР створювала комуністам найсприятливіші можливості для поступового відтіснення своїх союзників по національному фронту. Зберігаючи за собою, як правило, пости міністрів внутрішніх справ і здійснюючи контроль над органами державної безпеки, а в ряді країн - і над збройними силами, компартії значною мірою визначали політику нових урядів, навіть якщо й не мали в них більшості портфелів.

З багатьох питань, які розв'язувалися владою, виникали суперечки між комуністами та представниками інших партій. Керівники буржуазних та дрібнобуржуазних партій вважали, що з відновленням національної незалежності, конституційного ладу, покаранням воєнних злочинців і тих, хто співробітничав з гітлерівцями, проведенням аграрної та деяких інших реформ — завдання, проголошені у програмах національних фронтів, повністю виконані. Вони виступали за подальший розвиток країн Східної Європи шляхом буржуазної демократії з орієнтацією на Захід та збереження водночас дружніх відносин із СРСР.

Компартії, розглядаючи встановлення ладу народної демократії як етап на шляху до проголошення ними кінцевої мети — побудова соціалізму, вважали за необхідне продовжувати й поглиблювати розпочаті перетворення. Використовуючи буржуазію, її капітали та підприємницьку

ініціативу для розв'язання завдань відбудови, комуністи водночас вели наступ на її політичні та економічні позиції.

Націоналізація власності німецького капіталу і тієї частини буржуазії, яка співробітничала з гітлерівцями, призвела до утворення в усіх країнах більш-менш міцного державного сектора економіки. Услід за тим компартії почали добиватися націоналізації власності національної буржуазії. Передусім це було здійснено в Югославії, де нова конституція (січень 1946 р.) передбачала експропріацію приватної власності. Наприкінці 1946 р. було видано закон про націоналізацію всіх підприємств, за винятком дрібних виробництв та ремісничих майстерень.

У Польщі при створенні Національного банку приватні банки, позбавлені можливості обміняти на нові банкноти наявну в них готівку, були змушені припинити своє існування. Спроби приватних власників домогтися повернення підприємств, які були захоплені окупантами й при визволенні країни перейшли під тимчасове державне управління, вдалися лише частково. Селянська партія «Польське сторооніцтво людове», створена в серпні 1945 р., не заперечувала проти усуспільнення ключових галузей виробництва, але була проти того, щоб головною формою стала передача підприємств у власність держави. Вона виступала за те, щоб їх взяли в свої руки кооперативи та органи місцевого сомоврядування. Але 3 січня 1946р. за наполяганням комуністів було прийнято закон про націоналізацію, згідно з яким одержавлювалася велика та середня промисловість.

У Болгарії, Румунії та Угорщині, які перебували під наглядом союзних контрольних комісій (СКК), наступ на позиції буржуазії здійснювався не націоналізацією, а встановленням державного та робітничого контролю над приватними підприємствами. Практично вже в 1945-1946 рр. компартіям країн Східної Європи вдалося домогтись того, що почався процес вилучення власності буржуазії і переходу її до рук держави. Це означало вихід за рамки програм національних фронтів, перехід від розв'язання загальнонаціональних завдань до розв'язання завдань соціальних.

Водночас розпочалося ущемлення та переслідування буржуазних та дрібнобуржуазних партій, змушених переходити в ряді випадків в опозицію. За обвинуваченнями у змовницькій діяльності арештовувалися їх прихильники. В Угорщині на початку 1947 р. такі обвинувачення було висунуто проти

керівників Партії дрібних сільських господарів, у тому числі й проти глави уряду Ф.Надя. Багато з них, побоюючись арешту, намагалися втекти за кордон. У Болгарії було страчено Н.Петкова — одного з лідерів БЗНС, в Румунії — віддано під суд ряд діячів націонал-цараністської партії. У Польщі після поразки селянської партії на виборах 1947 р. її лідер С.Миколайчик, щоб уникнути арешту, змушений був утекти за кордон.

Таким чином, уже на середину 1947 р. в багатьох країнах регіону компартії зуміли витіснити з національних фронтів своїх союзників справа і зміцнити власні позиції в керівництві державою та економічним життям. Лише в Чехословаччині, де в результаті виборів у Законодавчі збори (травень 1946р.) КПЧ вийшла на перше місце (38% голосів), зберігалася нестійка рівновага сил у Національному фронті. Але й там комуністи практично зайняли вирішальні позиції.

3. ПЕРЕМОГА СТАЛІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПОВУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ ТА ЇЇ НАСАДЖЕННЯ . В перші післявоєнні роки лідери східноєвропейських компартій висловлювали думку про те, що політичні та соціально-економічні перетворення, здійснені в 1945-1946 рр. мали антифашистську та загальнодемократичну спрямованість, але створювали необхідні умови для переходу в майбутньому до будівництва соціалізму. Багато з них вважали, що цей перехід може бути здійснений інакше, ніж в СРСР,— без встановлення диктатури пролетаріату, громадянської війни, виключно мирним шляхом.

Так, Г.Димитров визнавав, що „народна демократія — це не радянська влада“, що умови боротьби за соціалізм в європейських країнах не ті, що були в колишній царській Росії. На основі народної демократії і парламентського режиму, казав він, можна одного чудового дня перейти до соціалізму без диктатури пролетаріату. Лідер КПЧ К.Готвальд влітку 1945 р. підкреслював, що „ми переживаємо в нашій республіці своєрідний розвиток, який не можна втиснути в якийсь шаблон і при якому ми повинні шукати наші власні шляхи, наші власні методи, нашу чеську й словацьку політику“. Керівник польських комуністів В.Гомулка вважав, що міжнародні й конкретні національні умови відкривають можливість розвитку до соціалізму через народну демократію як форму влади — замість диктатури пролетаріату. Керівники інших компартій також розглядали народно-демократичну владу як перехідну, яка поступово переростає в соціалістичну.

Все це свідчило про те, що керівництво східноєвропейських компартій уможливило інший шлях, не за радянським зразком, при якому враховувалися б національна специфіка і здійснення міжкласових союзів. Але ця концепція не дістала всебічної розробки, вона була окреслена лише в загальних рисах. Передбачалося, що перехід до соціалізму займе тривалий проміжок часу. Подальші події не виправдали цих сподівань. Це підтверджують в першу чергу рішення установчої наради Інформаційного бюро компартій СРСР, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції та Італії, яка відбулась у вересні 1947 р. в Шклярській Порембі (Польща).

На нараді А.Жданов і Г.Маленков, за вказівкою Й.Сталіна, висунули тезу про те, що в країнах «народної демократії» склалися всі умови для переходу до побудови соціалізму. Лідери компартій, виховані Комінтерном, погодились із висунутими пропозиціями та схвалили необхідність побудови соціалізму з урахуванням радянського досвіду — як єдино вірного. В цей час у багатьох країнах регіону в органах влади комуністи вже знаходились у більшості, а представники інших партій — союзники по національних фронтах були відтіснені на другорядні позиції.

Найпоплідовнішими прихильниками сталінізму виявились комуністи Югославії, які в ті часи досягли найбільших досягнень у копіюванні радянського досвіду в будівництві соціалізму. На 1947 р. державний сектор в економіці ФНРЮ вже охоплював 90% промислових підприємств, державі належали всі банки, транспорт, оптова торгівля. В наступний період відбулася подальша націоналізація засобів виробництва, що призвело до ліквідації буржуазії як класу. Насильницьким шляхом у Румунії було ліквідовано монархію. На вимогу уряду король Міхай змушений був 30 грудня 1947 р. зректися престолу.

Комуністи Чехословаччини, які проводили курс на розширення націоналізованого сектора в економіці, посилення контролю над приватним сектором, зуміли в лютому 1948 р. перемогти на виборах і остаточно закріпитись при владі.

На V з'їзді БКП (грудень 1948 р.) у доповідь Г.Димитрова, на вимогу Й.Сталіна було включено положення про те, що «народна демократія» і радянський лад — це різні форми диктатури пролетаріату. Ця теза була присутня також і в доповіді Б.Берута на об'єднаному з'їзді ЦОПІ (грудень 1948 р.). Оцінка «народної демократії» як диктатури пролетаріату була прийнята й іншими партіями. Це означало, що побудову соціалізму в своїх країнах вони мають намір

здійснювати, керуючись досвідом СРСР. Спроби врахувати національну специфіку розглядалися як прояви націоналізму.

Орієнтація на утвердження в країнах Східної Європи радянської моделі соціалізму означала, що в сфері економіки було взято курс на форсовану індустріалізацію, яка передбачала створення або реконструкцію важкої промисловості в значній мірі за рахунок скорочення витрат на сільське господарство. Паралельно з розвитком важкої індустрії, виникненням нових галузей, таких, наприклад, як суднобудування у Польщі, приладобудування в Угорщині, старі, традиційні галузі, передусім легка та харчова промисловість, дедалі більше відставали. Дрібнотоварне й ремісничє виробництво згортали; сфера обслуговування, яка в минулому перебувала переважно в приватних руках, була замінена на державну.

Проголошена східноєвропейськими компартіями наприкінці 40-х років перспектива побудови соціалізму дістала підтримку в частини населення, насамперед робітничого класу, роль і значення якого всіляко підкреслювалися засобами масової інформації. Від імені робітничого класу здійснював свою диктатуру партійно-державний апарат. У середовищі селянства, інтелігенції і міської дрібної буржуазії, яка збереглася в деяких країнах, ідея побудови соціалізму не знайшла активної підтримки.

Таким чином «радянська модель соціалізму», нав'язана країнам Східної Європи, відзначалася високим ступенем централізації економічного й політичного життя, пануванням державної власності в усіх сферах економіки міста й кооперативно-державної — на селі, утвердженням командно-адміністративних методів управління.

Інформбюро зажадало від керівництва країн регіону завершення розпочатого раніше процесу об'єднання комуністичних і соціал-демократичних (соціалістичних) партій. У період становлення і розвитку ладу «народної демократії» ці партії діяли здебільшого спільно, але процес переходу до соціалізму вони розуміли по-різному. Соціал-демократи вважали, що цей процес буде тривалим, і були прихильниками збереження парламентської системи багатопартійності, а у сфері економіки — змагання між державним, кооперативним і приватним секторами. Вони доводили, що перехід усієї економіки до рук держави, на чому наполягали комуністи, призведе до зростання державного апарату, розвитку бюрократизму і створить загрозу для гуманістичних цінностей і

демократії. Проте ліві соціал-демократи під тиском комуністів незабаром поступилися своїми позиціями.

Першою країною, де відбувався процес об'єднання двох робітничих партій, стала Східна Німеччина, в якій у квітні 1946 р. 680 тисяч соціал-демократів і 620 тисяч комуністів об'єдналися в Соціалістичну єдину партію Німеччини. В 1948р. процес об'єднання партій був проведений і в решті країн регіону: у лютому комуністична і соціал-демократична партія Румунії злилися в єдину Румунську робітничу партію; в серпні — Болгарська робітничка партія (комуністів) і БСДРП — в Болгарську комуністичну партію; в середині червня — Угорська комуністична партія і Соціал-демократична партія — в Угорську партію трудящих; в кінці червня завершився процес об'єднання соціал-демократів з Комуністичною партією Чехословаччини. В грудні 1948 р. Польська робітничка і Польська соціалістична партії створили Польську об'єднану робітничу партію.

Об'єднання комуністів і соціал-демократів відбулося не шляхом синтезу їхніх поглядів, що ґрунтувався на спільному пошуку кращого шляху розвитку суспільства, а в результаті вимушеного переходу лівих соціалістів на позиції комуністичного руху, в якому панували сталінські уявлення про соціалізм і методи його побудови.

В усіх країнах регіону, подібно до культу особи Сталіна, склався культ власних „вождів“ - Б.Берута (Польща), К.Готвальда (Чехословаччина), М.Ракоші (Угорщина), Г.Георгіу-Деж (Румунія), В.Червенкова (Болгарія), Й.Броз-Тіто (Югославія), Е.Ходжі (Албанія), які зосереджували в своїх руках як партійну, так і державну владу. Державні органи практично були підпорядковані партійним, а діяльність союзних партій (некомуністичних), які збереглися після 1948 р., всіляко обмежувалися. У таких країнах, як Албанія, Румунія, Угорщина, ці партії взагалі припинили своє існування. Політична система значною мірою будувалася за радянським зразком.

4. ПОЧАТОК «СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВО—РЕНЬ». Утвердження ладу «народної демократії» супроводжувалося радикальними змінами в соціально-економічному житті. В країнах регіону в перші післявоєнні роки були прийняті законодавчі акти про націоналізацію основних засобів виробництва: в Югославії такий декрет було юридично оформлено (грудень 1946 р.), в Албанії (червень 1946 р.), в Польщі (січень 1946 р.). Деяко пізніше були

прийнятті аналогічні закони в Болгарії (грудень 1947 р.), в Угорщині (березень 1948 р.), Чехословаччині (квітень 1948 р.) та Румунії (червень 1948 р.).

У відповідності з прийнятими декретами була проведена націоналізація великої та середньої промисловості, частково навіть і дрібної, а також засобів транспорту і зв'язку, фінансово-кредитної системи. Загальний зміст цих радикальних втручань у приватну власність полягав у ліквідації буржуазії як класу та створенні державного сектора й тотальній централізації в управлінні економічним життям в країнах регіону.

Запровадження радянської моделі соціалізму у країнах Центральної та Південно-Східної Європи негативно позначилось на їх подальшому економічному розвитку, зокрема, під час проведення форсованої індустріалізації. Цей процес розпочався вже в роки виконання перших планів відбудови й розвитку народного господарства. Це були здебільшого дворічні (1947-1948 рр.) плани в Болгарії та Чехословаччині, трирічні (1947-1949 рр.) — у Польщі та Угорщині. В Югославії був затверджений перший п'ятирічний план на 1947-1951 рр. Поряд із відбудовою народного господарства, зруйнованого війною, ці плани передбачали прискорений розвиток промислового виробництва, насамперед важкої індустрії. До уваги при цьому не бралось, що країни народної демократії, в порівнянні з СРСР, не мали необхідних природних копалин, обмеженими були їх трудові й фінансові ресурси. Передбачалась реалізація такої економічної політики, яка шляхом спрямованих капіталовкладень, системи податків, цін і заробітної плати однобічно забезпечувала зростання інвестицій в промисловість за рахунок сільського господарства й зниження матеріального добробуту. Це вносило додаткові труднощі в процес економічного й суспільного розвитку країн регіону. Деякі з цих труднощів виявились трохи пізніше й трагічно відбилися в кризових ситуаціях.

Другим головним напрямком „соціалістичних перетворень“ в східноєвропейських країнах була насильницька колективізація сільського господарства, якій передувало проведення аграрної реформи. Загальний зміст цих реформ у перші післявоєнні роки полягав у ліквідації поміщиків як класу шляхом конфіскації і розподілу поміщицької землі та інших засобів виробництва між селянами і націоналізації частини землі. Конфісковані землі були передані в державний земельний фонд, куди надходили надлишки великої земельної власності понад встановленої норми.

У поміщиків та інших великих землевласників у країнах регіону було відібрано понад 18 млн. га землі, яку отримали майже 3,5 млн. родин безземельних, малоземельних селян і сільськогосподарських робітників. Максимальні розміри земельного володіння були: в НДР — 100 га орних земель, в Чехословаччині й Румунії — 50 га, в Албанії — 40 га, Болгарії — 20-30 га, Югославії — 25-35 га.

Не встигли селяни відчутти себе господарями на одержаних землях, як під тиском „радянського досвіду“ лідери східноєвропейських компартій стали закликали селян здавати землю в сільськогосподарські кооперативи. Так, у резолюції другої наради Комінформбюро «Про становище в КНЮ» (червень 1948 р.), поряд з іншими тезами, була й вимога переходу до колективізації сільського господарства в країнах «народної демократії». Це означало, що виробниче кооперування селян у цих країнах слід було здійснювати, керуючись радянським досвідом: усі методи й форми колгоспного будівництва механічно переносились.

Спроби врахувати національну специфіку розглядалися як прояв націоналізму й жорстоко каралися. Так, В.Гомулка, за висловлену думку, що в Польщі ще не склалися умови для переходу до колективізації селянства, як цього вимагало Комінформбюро, був усунутий від керівництва партією й у вересні 1948р. оголошений посієм правонаціоналістичного ухилу, а потім репресований.

Процес утворення колективних господарств почався в країнах Східної Європи навесні 1948 р. У відповідності з директивами компартій були розроблені закони про сільськогосподарську кооперацію, в яких проводилась лінія на підтримку, заохочення і стимулювання землеробських кооперативів. Такі закони, наприклад, були прийняті в Болгарії (1948 р.), Чехословаччині (1949 р.), у НДР (1952 р.).

Незважаючи на різноманітність виробничих кооперативів у країнах регіону, їх можна звести до трьох типів. До першого, нижчого, типу відносяться виробничо-кооперативні групи в Угорщині, єдині сільськогосподарські кооперативи (ЄСТК) I і II типу в Чехословаччині, товариства по спільній обробці землі в Румунії та інші. В цьому типі кооперативів спільною була тільки обробка землі. Він приблизно відповідав ТОЗам, які були створені в СРСР до початку суцільної колективізації.

До другого типу виробничих кооперативів можна віднести сільськогосподарські кооперативи в Угорщині, ЄСТК III типу в Чехословаччині, сільськогосподарські виробничі кооперативи

(СГВК) II типу в НДР, виробничі кооперативи з рентою в Румунії та інші. Ця форма наближалась до радянської сільськогосподарської артлі, але прибуток у згаданих кооперативах розподілявся за працею (від 75 до 80%) і за земельним паєм членів кооперативу (від 20 до 25%). При цьому частка прибутку із земельного паю безперервно знижувалася, а в багатьох випадках ліквідовувалася.

До третього, основного типу кооперативів, належали (ГКЗГ) у Болгарії, ССГК IV типу в Чехословаччині, колективні сільські господарства (КСГ) в Румунії і т.д. Ця форма виробничого кооперування в основному була тотожна радянській сільськогосподарській артлі.

Прискорення темпів кооперування призвело до порушення принципу добровільності, вели до порушень закону. Методи адміністрування, тиску, примусу викликали невдоволення селян і створювали ґрунт для виникнення в кооперативах відцентрових тенденцій. Так, протягом 1951 р. тільки в Болгарії було подано близько 62 тисяч заяв зі скаргами і проханнями про вихід із кооперативів.

У Польщі, у травні й вересні 1951 р. керівництво ПОРП ухвалило рішення з приводу порушень партійної лінії в Щецінському воєводстві та Дравську, де застосовувалися методи примусу й порушувалася законність при створенні кооперативів. Недооцінювались прості форми кооперування, обмежувалось самоуправління в кооперативах. Помилки в організації кооперативів вели до виходу з них селян.

У Румунії також відбувались грубі порушення основних принципів кооперування на селі — добровільності та поступовості, що призвело до дискредитації кооперативної ідеї в очах селян. В 1953-1954 рр. посилювався потік заяв про вихід з колективних господарств. З метою покарання незадоволених селян використовувались різноманітні засоби залякування і навіть вогнепальна зброя, як це сталося в одному з сіл повіту Димбовіці.

Кооперування сільського господарства було завершене в Болгарії — 1958 р., в НДР, Албанії, Чехословаччині — в 1960 р., в Угорщині — в 1961 р., в Румунії — в 1962 р.

У Польщі і Югославії кооперування сільського господарства залишилось на початковій фазі. У Польщі, наприклад, переважали індивідуальні господарства, а соціалістичному секторові належало тільки 14,5% сільськогосподарських площ. В Югославії колективізований сектор займав 15% угідь. В країні переважали форми

постачально-збутових кооперативів. Крім них, існували виробничі кооперативи й державні маєтки.

Таким чином, колективізація сільського господарства в країнах Східної Європи була насаджена зверху й мала примусовий характер. Вона супроводжувалася не лише спадком сільськогосподарського виробництва, а й розпадом традиційного способу життя, міграцією частини селян до міста. Сільське господарство в більшості країн так і не змогло набрати темпу, щоб ліквідувати тяжкі наслідки тієї руйнівної бурі, якою була насильницька колективізація.

5. МІЖНАРОДНЕ ОФОРМЛЕННЯ „СХІДНОГО БЛОКУ“. Відбувалися зміни у зовнішньополітичній діяльності країн Центральної та Південно-Східної Європи. Зародження нових зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних зв'язків колишнього Радянського Союзу з цими країнами почалося ще в ході Другої світової війни.

На заключному етапі війни, а саме 12 грудня 1943 р., був укладений Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Такі ж договори були підписані з Югославією (11 квітня 1945 р.) та Польщею (21 квітня 1945 р.). Ці договори уклалися на 20 років. Міжнародно-правове становище країн-сателітів фашистської Німеччини не було остаточно врегульованим до 10 лютого 1947 р. Тому подібні договори з ними Радянським Союзом були підписані тільки в 1948 р.: з Румунією — 4 лютого, з Угорщиною — 18 лютого і з Болгарією — 18 березня.

Договори закріплювали воєнно-політичний союз між країнами, економічне та культурне співробітництво, захист революційних завоювань та інше. Процес укладання двосторонніх договорів про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між країнами регіону проходив протягом 1946-1948 рр. В той час такі договори мали певний вплив на міжнародне становище в Європі, особливо в перший період „холодної війни“.

Надзвичайно важливим у післявоєнний період, коли першечерговим завданням було відновлення зруйнованого народного господарства, стало економічне співробітництво між країнами народної демократії.

Радянський Союз уклав у перші післявоєнні роки з країнами регіону короткострокові торговельні угоди, а в 1948 р. — довгострокові, які створювали економічні передумови для реконструкції народного господарства та відродження економіки.

Спектр економічних відносин між країнами Центральної та Південно-Східної Європи став набагато ширший, що й дозволило цим країнам уже в 1949 р. досягти довоєнного економічного рівня. Плідотворні тогочасні економічні взаємовідносини між країнами регіону на двосторонній основі підготували ґрунт для формування цих відносин на багатосторонній основі в рамках створеної Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

Засновниками цієї організації (січень 1949 р.) були Радянський Союз, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина та Чехословаччина. В лютому 1949 р. до РЕВ вступила Албанія, яка в 1968 р. не брала участі в її роботі. В 1950 р. до РЕВ вступила НДР, а в 1962 р. — Монголія, в 1972 р. — Куба і в 1978 р. — В'єтнам. Югославія не була членом РЕВ, але співробітничала з нею за угодою 1964 р. На договірних підставах з РЕВ співробітничали також Фінляндія, Ірак та Мексика. Багато країн, які тоді входили в «соціалістичну орієнтацію», здійснювали співробітництво як спостерігачі.

Запитання і завдання:

1. Яких умов та принципів дотримувались при формуванні урядів у перші післявоєнні роки?
2. Який головний зміст суперечностей, що виникали між політичними силами?
3. Охарактеризуйте політичну спрямованість та зміст терміна «пародна демократія».
4. Які методи застосовувались для наві'язування радянської моделі соціалізму?
5. Обґрунтуйте головні причини встановлення тоталітарних режимів.

Р О З Д І Л ІІ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ (1949-1970 рр.)

1. ГОЛОВНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ. Використовуючи різноманітні методи політичного тиску та загострення міжнародних відносин, сталінському керівництву наприкінці 40-х років вдалося не тільки подолати опір політичних сил, що виступали за національно-особливий шлях розвитку народів Центральної та Південно-Східної Європи, але й завершити процес становлення в цих країнах моделі державного устрою тоталітарного типу. Нові політичні режими змушені були керуватися виключно радянським зразком державотворення і тому були приречені на виникнення та перманентне поглиблення суспільно-політичних та економічних криз.

Головними причинами виникнення кризових явищ у країнах Східної Європи в цей період були наступні фактори. По-перше, це міжнародний фактор, який визначив вибір шляху розвитку для народів регіону. Нав'язуванню „сталінської моделі соціалізму“ сприяли обставини, що існували на Сході Європи на завершальному етапі другої світової війни та в перші повоєнні роки. Саме тоді авторитет і популярність Радянського Союзу — визволителя багатьох європейських народів від фашистського поневолення — були, без перебільшення, надзвичайно великі. На дипломатичній лаві СРСР допоміг колишнім союзникам Німеччини укласти досить сприятливі для них мирні договори, обмежити вплив та втручання США і Англії у внутрішні справи країн регіону.

Присутність Радянської Армії та політичний авторитет „першої соціалістичної країни“ дозволили уникнути (крім Польщі) серйозних соціальних конфліктів або громадянської війни під час переходу до будівництва соціалізму.

Глибокі наслідки несла „холодна війна“, яка постійно вела до зростання напруженості міжнародних відносин, об'єктивно ставила питання про виживання цих політичних режимів. Гонка озброєнь та ворожнеча, що панувала на континенті, примушували керівництво країн Східної Європи відкидати будь-які специфічні національно-державні інтереси, які не сприяли зміцненню монолітності соціалістичного табору. В той же час у політиці схвалювалось тільки те, що йшло на користь „інтернаціоналізму“, під яким завжди розумілись інтереси Радянського Союзу.

По-друге, це фактор економічний. Нові політичні режими, обравши шлях „побудови соціалізму“, по суті, не мали реальної науково-розробленої економічної політики. Радянська модель соціалізму, яка була нав'язана східноєвропейським народам, розраховувалась на вирішення у дуже стислі строки (виключно словесними методами) конкретних завдань побудови мілітаристської економіки, або на функціонування в екстремальних умовах війни та відбудови зруйнованої країни, де її ефективність була доведена історією. Природно, що ця модель з самого початку не мала ніякої перспективи, тому відчуження цієї моделі почалося в цих країнах вже з перших кроків її впровадження.

З іншого боку, певна штучність нових політичних режимів знаходила міцну підтримку в тій значній за обсягом економічній допомозі, яку подавало керівництво СРСР, яке до того ж здійснювалося за рахунок зниження і без того вкрай низького рівня життя радянського народу. По суті, відбувалось штучне підгодовування цих режимів фінансами, природними ресурсами, паливом, продуктами харчування і т.ін. Коли ж економічна підтримка з якихось причин зменшувалася, втрачалася і довіра до „великого соціалістичного сусіда“. Все це створювало сприятливі умови для виникнення та поширення політичного незадоволення, економічних криз та соціальних конфліктів у країнах соціалістичного табору.

По-третє, це суб'єктивний фактор. У керівництві нових режимів, а точніше, у лідерів компартій в той час не було ніякого досвіду соціалістичного державотворення, тому вони змушені були брати за взірць єдиний існуючий на той час досвід — радянський. А це був досвід жорстокої тоталітарної системи.

До керівництва країн увійшли особи, які довгий час перебували в еміграції (переважно працювали в Комінтерні). Природно, що вони були досить сильно відірвані від національного ґрунту, не знали, а частіше — не хотіли знати й розуміти дійсних національно-державних інтересів. Головним для цих лідерів було — особистою діяльністю завоювати довіру та повагу з боку радянських керівників і, перш за все, Й.Сталіна. І ось саме ці політичні сили свідомо насаджували в своїх державах копіювання СРСР не тільки в головних питаннях, пов'язаних з виконанням „плану побудови соціалізму“, а навіть у деталях та дрібницях.

Особливо слід відзначити грубі помилки та прорахунки, диктат та підступні дії щодо народів країн Центральної та

Південно-Східної Європи з боку Й.Сталіна та його політичного оточення. Найбільш виразно це виявилось у штучно спровокованому „вождем усіх народів“ конфлікті між Комінформбюро та югославською компартією, в якому була виявлена повна відсутність принципів рівноправ'я та ігнорування будь-якої національної специфіки. Ці події мали трагічні наслідки не тільки для Югославії, а й для всіх країн східноєвропейського регіону.

2. КОНФЛІКТ «СТАЛІН — ТІТО» ТА ВІДХІД ЮГОСЛАВІЇ ВІД «РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ». Події, пов'язані із початком конфліктної ситуації між двома лідерами, виглядали як формальне непорозуміння, що виникло між керівництвом ВКП(б), Комінформбюро та югославською компартією. Початок цієї першої серйозної політичної кризи в тільки що утвореному соціалістичному таборі, набув форми загостреної міжособової суперечки між Й.Сталіним та Й.Тіто. Але наступні події та подальше загострення конфлікту перетворилися в справжню трагедію для югославського народу, а також мали далекосяжні наслідки для народів Центральної та Південно-Східної Європи. Цей конфлікт став першим проявом політичного незадоволення радянським диктатом.

Спільна боротьба народів СРСР та Югославії в роки другої світової війни стала основою для поглиблення та зміцнення стосунків між ними після її закінчення. Але з часом у цих відносинах виникли проблеми, розв'язання яких вимагало збалансованого та рівноправного підходу.

Загострення радянсько-югославських відносин відбулося після переговорів у Москві (лютий 1948 р.) між СРСР, Болгарією та Югославією. Й.Сталін, виходячи зі своїх попередніх проєктів, зажадав терміново приступити до об'єднання обох балканських країн у єдину федеративну державу. Базуючись на підсумках югославо-болгарських переговорів (серпень 1947 р.), під час яких була констатована передчасність таких кроків, делегація ФІРЮ висловила протидію утворення федерації.

Ситуація, що склалась, обговорювалась на засіданні керівництва ЦК КПЮ (1 березня 1948 р.). На цьому засіданні висловлювались зауваження щодо ставлення Й.Сталіна до керівників компартій Югославії та Болгарії. Все це стає відомим у Кремлі. 18 березня 1948 р. з Югославії відкликаються всі радянські фахівці та радники. Й.Тіто у своєму листі висловлює незадоволення цим кроком радянського керівництва.

У відповіді, підписаній Й.Сталіним та В.Молотовим (27 березня), безпідставно засуджувалась внутрішня і зовнішня політика Югославії, зазначалося, що керівництво КПЮ дозволяє собі антирадянські вислови, проводить політику розчинення партії у Народному фронті та підтримує капіталістичні елементи в країні. Стверджувалось також, що серед югославських керівників є навіть англійський шпигун — заступник міністра закордонних справ В.Велебіт. Усі ці факти, робився висновок у листі, «викликають незадоволення Радянського уряду і ЦК ВКП(б) та призводять до погіршення відносин між СРСР та Югославією». Копії цього листа були розіслані всім членам Комінформбюро.

На Пленумі ЦК КПЮ (квітень 1948 р.) були відхилені звинувачення, що містилися у листі Сталіна-Молотова, і сформульоване ставлення до конфлікту. У своєму листі-відповіді Й.Тіто підкреслив, що радянські оцінки ґрунтуються на неточній інформації та наклепах; пункт за пунктом давалися відповіді на всі звинувачення, пропонувалося вирішити всі дискусійні проблеми шляхом переговорів у Белграді. Але Й.Сталін у своїй відповіді (4 травня) відхилив цю пропозицію і заявив, що справа буде розглянута на нараді Комінформбюро. Подальший обмін листами тільки погіршив ситуацію, що склалася. ЦК КПЮ відмовився брати участь у нараді, пояснюючи це тим, що питання про КПЮ вже вирішено наперед.

На нараді Комінформбюро (Бухарест, 27-28 червня 1948 р.) була прийнята резолюція «Про становище у Комуністичній партії Югославії», яка в цілому повторювала сталінські звинувачення. Наголошувалося, що в югославському керівництві мають місце антирадянські настрої, що перешкоджають зростанню класової боротьби в країні, а це є опортуністичною помилкою. Різко критикувалося керівництво КПЮ за те, що воно не проводило колективізації, а другий закон про націоналізацію був проголошений авантюрою. Неприйняття критики з боку ЦК ВКП(б) оголошувалось найтяжчим злочином. Нарада схвалила дії ЦК ВКП(б), який взяв на себе ініціативу викриття політики керівництва КПЮ, яке „перейшло на позиції націоналізму“. На V з'їзді КПЮ (липень 1948 р.) ця критика на адресу керівництва партії була відхилена.

Восени 1948 р. в країнах „соціалістичного табору“ розпочалась антиюгославська кампанія. Радянсько-югославський протокол про товарообмін на 1949 р. передбачав скорочення

обміну товарів у вісім разів. У повідомленні для преси це пояснювалося „недружньою політикою“ югославського уряду, що зробило неможливим широке економічне співробітництво. Цією ж причиною пояснювалося рішення не запрошувати Югославію на економічну нараду, що відбулася в Москві у січні 1949 р. і на якій було створено РЕВ.

Уряд Югославії висловив свій протест проти порушення радянською стороною Договору про дружбу і взаємодопомогу, про що свідчив дозвіл на ведення в СРСР ворожої щодо ФНРЮ діяльності т.з. „революційних югославських емігрантів“. Але і в самій Югославії було багато прихильників комінформовської резолюції. На пленумі ЦК КПЮ (червень 1951р.), який розглядав питання «Про подальше зміцнення правосуддя і законності», повідомлялося, що за три роки в країні було заарештовано 8,4 тисячі прихильників резолюції. В дійсності, на її підтримку висловилося 55,3 тис. — це майже кожен десятий член партії.

Більшість з тих, хто підтримав резолюцію Комінформбюро, були заарештовані або зазнали тих чи інших репресій, оскільки саме до них був спрямований заклик про зміну керівництва КПЮ. Восени 1948 року на одному з островів північної Адриатики було створено концентраційний табір для 2 тис. політичних в'язнів.

Югославські органи держбезпеки заарештували ряд колишніх білоемігрантів, які одержали після війни радянське громадянство, але продовжували проживати в ФНРЮ. Їх було офіційно звинувачено у шпигунстві на користь СРСР. З цього приводу відбувся обмін нотами. У радянській ноті (18 серпня 1949 р.) зазначалося, що якщо югославська влада буде й надалі продовжувати практику незаконних арештів і нелюдяного ставлення до радянських громадян, то уряд СРСР «не буде миритись з таким становищем і буде змушений вдатися до інших дійових засобів, необхідних для захисту прав та інтересів радянських громадян у Югославії». Ця заява була сприйнята ФНРЮ як ультиматум. Півмільйонна армія була приведена до повної бойової готовності. У свою чергу уряд СРСР 28 вересня 1949 р. денонсував Договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво з Югославією.

На нараді Комінформбюро у Будапешті (листопад 1949 р.) було прийнято резолюцію «Югославська компартія в руках убивць і шпигунів». Як і попередні, вона була побудована на вигаданих і провокаційних звинуваченнях на адресу КПЮ. Так, у ній зазначалося, що „кліка Тіто“ за останній період

еволюціонувала «від буржуазного націоналізму до фашизму і прямої зради національних інтересів Югославії», що цей перехід «не випадковий і вчинений за вказівкою англо-американських імперіалістів».

У цей період у самій Югославії будівництво суспільства, як і раніше, ще ґрунтувалося на використанні радянської моделі соціалізму. В квітні 1948 р. було прийнято другий закон про націоналізацію, який ліквідував остаточно приватний сектор у промисловості, на транспорті та в оптовій торгівлі. II Пленум ЦК КПЮ (січень 1949 р.) прийняв рішення про проведення масової колективізації. Було вирішено завершити її, охопивши переважну більшість сільських господарств, до кінця 1951 р. Продовжувала зміцнюватись централізована адміністративна система управління і планування. Здається, що керівництво КПЮ намагалося таким чином довести безпідставність резолюції Комінформбюро.

Але вже в другій половині 1949 р. в Югославії намітився відхід від копіювання радянського досвіду. З 1950 р. в країні почали запроваджуватися нові форми й методи господарювання. Було проведено децентралізацію у керівництві і плануванні економіки, надано більше самостійності підприємствам, припинено колективізацію, розпочався розпуск трудових сільськогосподарських кооперативів.

Суспільно-економічні зміни, що відбулися у ФНРЮ, були закріплені у рішеннях VI з'їзду КПЮ (листопад 1952р.), на якому партія була перейменована в Союз комуністів Югославії (СКЮ). В доповіді з'їзду поряд з критикою диктатури „бюрократичної касти“ в СРСР, відходу керівництва ЦК ВКП(б) від марксизму-ленінізму, що виявилось у «гегемонізмі та експансіонізмі» щодо інших країн, стверджувалося, що СРСР перетворився на країну «державного капіталізму з перівноправними відносинами».

На з'їзді було проголошено намір СКЮ здійснити радикальну реформу, покликану „відділити“ партію від „влади“. Ця реформа, однак, не була реалізована через опір партійно-державної верхівки. Неможливість здійснення реформи відразу ж розкрив М.Джілас — один з керівників партії. „Новий клас“, на його думку, не міг допустити ліквідації своєї монопольної влади.

Ідея введення „самоврядувального соціалізму“ була висунута групою керівників КПЮ, до якої входили: Б.Кидрич, Й.Тіто та Е.Кардель. Окремі аспекти цієї ідеї розробляли і впроваджували у практику політичних та економічних перетворень у країні В.Бакаріч, В.Влахович, С.Вукманович-

Темпо, Л.Колишевський та М.П'яде. Вперше про „самоврядувальний соціалізм“ йшла мова 26 липня 1950 р. у доповіді Й.Тіто в Народній скупщині ФНРЮ у зв'язку з прийняттям «Базового закону про управління державними підприємствами та вищими господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів»: Треба також зазначити, що під час розгортання конфлікту повного відходу Югославії від радянської моделі соціалізму ще не відбувалося. Але вже тоді стало зрозумілим, що керівництво країни розпочало пошук власного шляху розвитку. Саме цьому й повинна служити „теорія самоврядування“, якої не було в СРСР. Подальший розвиток „теорія самоврядування“ дістала на VI з'їзді партії (1952 р.).

3. СУДОВЕ СВАВІЛЛЯ ТА РЕПРЕСІЇ. Народи Східної Європи за короткий історичний строк змогли відчути на собі всі негативні наслідки тоталітаризму, який став проявлятися в усіх сферах життя. Найбільш трагічними явищами стали порушення законності та репресії. Без перебільшення можна стверджувати, що вони торкнулись тисяч невинних громадян. Репресії особливо посилювались після прийняття в листопаді 1949 р. другої резолюції Комінформбюро по Югославії, в якій керівництво КПЮ називалось «бандою шпигунів та вбивць». З відома сталінського керівництва і при безпосередній участі радянських каральних органів уже тоді в службах безпеки та внутрішніх справ країн Східної Європи був створений інститут радянських радників, які користувались майже необмеженою владою, були ініційовані судові політичні процеси.

Один з таких процесів відбувся у вересні 1949 р. в Будапешті проти міністра закордонних справ Угорщини Л.Райка та шести його товаришів. Їх звинувачували у таких злочинах: зв'язок з американськими і югославськими спецслужбами, державна зрада. Фарс закінчився трагічним фіналом, як і півтора десятка років до того на московських судилищах 30-х років. Л.Райк „зійзнався“ не тільки у цих „злочинах“, але й назвав прізвища людей, які доручали йому „організувати ліквідацію“ керівників країни, а потім відірвати Угорщину від „соціалістичного табору“. Усіх семеро було страчено. Всього ж за часи правління М.Ракоші було піддано судовим або адміністративним стягненням кожного десятого угорця.

В листопаді 1949 р. в Софії відбувся процес проти першого секретаря ЦК БКП Т.Костова та десяти відомих партійних та державних діячів. Усе звинувачення майже повністю повторювало „злочини“ групи Л.Райка: зв'язок з іноземними

розвідками, завдання за «чланом Тіто» - відірвати Болгарію від СРСР, усунути Г.Димитрова та ін. Всі одинадцять також були розстріляні. Тільки партійних та державних діячів за часів В.Червенкова було репресовано більше 600 чоловік.

У Празі в листопаді 1952 р. разом з генсекм КПЧ Р.Сланевським судили ще тринадцять відомих політичних діячів. Усі вони, як свідчив обвинувачувальний вирок, «були троцькістсько-тітовськими, сіоністськими, буржуазно-націоналістичними зрадниками і ворогами чехословацького народу, народно-демократичного ладу і соціалізму». І знову - „дшпигуни“, „реставратори капіталізму“, які вживали заходів до скорочення життя президента К.Готвальда. Всього за п'ять років перебування комуністів при владі по звинуваченнях у „тітоізмі“, „ревізіонізмі“ та „буржуазно-національних відхиленнях“, було засуджено більше 70 тис. чоловік.

Крім цих процесів над керівниками, проводились процеси над політиками „нижчого рангу“: в Албанії — над К.Дзодзе, в Румунії — над Л.Патранкану, А.Паукер, В.Лука. Тисячі партійних та державних діячів у цей період було засуджено на тривалі роки. Так, наприклад, Г.Гусак знаходився в ув'язненні з лютого 1951 по травень 1960 р., а В.Гомулка 3,5 роки — з серпня 1951 до грудня 1954 р.

Головну відповідальність за реалізацію репресивної політики несуть Й.Сталін, його оточення і тодішнє керівництво компартій. Виконавцями цих репресій стали керівники міністерств безпеки, внутрішніх справ та юстиції.

Смерть Й.Сталіна в березні 1953 р. зупинила процес масових репресій та грубі порушення законності в країнах Східної Європи, хоча суть тоталітаризму залишилася незмінною.

4. ЧЕРВНЕВІ (1953 Р.) ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ У СХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ ТА ЇХ ПРИДУШЕННЯ. Причини червневих подій пов'язані з прорахунками керівництва НДР в економічній політиці, орієнтованими на пріоритетний розвиток галузей важкої промисловості. Наслідками волюнтаристських збочень стали серйозні збої в постачанні населення продуктами та товарами широкого вжитку. Безпосереднім поштовхом до червневих подій, що відбулися у Східному Берліні та інших містах, стало прийняття 28 травня 1953 р. урядом НДР вельоупярного рішення про підвищення норм виробітку на промислових підприємствах відразу на 10 процентів. У ряді з

іншими гострими проблемами ще рішення і призвело до соціального вибуху.

Першими виступили будівельники. Декілька сот робітників 16 червня 1953 р. вишикувались у колони й попрямували до резиденції уряду, по дорозі до них приєдналися десятки тисяч берлінців. Підбурений патови вимагав відмінити підвищені норми виробітку, лунали заклики до загального страйку з вимогою негайної відставки В.Ульбріхта й О.Гротевоя та проведення вільних виборів.

Для Східної Європи, яка перебувала під жорстким контролем Радянського Союзу та створених там тоталітарних режимів, такі вимоги вважались явищем майже фантастичним. ПДР існувала всього чотири роки, але потенціал незадоволення керівництвом країни, яке виявилось нездатним налагодити життя, був у ті дні досить загрозливим.

Наступного дня страйк охопив найважливіші промислові центри ПДР. На вулиці різних міст вийшло від 300 до 372 тисяч робітників (підприємство «Лейма» — 28 тис., «Буна» — 18 тис. та ін.). Поліція нічого не могла вдіяти. Більшість демонстрантів становили люди, які вийшли на вулиці на заклик профспілок.

Швидкий розвиток подій налякав лідерів ПДР, які розгубилися і не знали що робити. Замість проведення екстреного засідання Політбюро СЄПН, керівники поїхали до В.Семенова — Верховного комісара СРСР. Як згадує колишній головний редактор газети «Нойсе Дойчланд», комісар був „підкреслено люб'язним“ і заспокоїв керівників ПДР: „Москва розпорядилась ввести надзвичайний стан. Тепер цей гвалт швидко закінчиться“.

Дійсно, опівдні 17 червня в країні було введено надзвичайний стан. Проти демонстрантів були кинуті радянські танки, підрозділи піхоти та німецької поліції. В результаті зіткнень близько двадцяти чоловік були вбиті, сотні поранені.

Червневі події в Східній Німеччині не були результатом якогось заколоту, вони стали спонтаним вибухом робітничого класу, демонстрацією проти створеної в ПДР за радянським зразком тоталітарної системи. Виступи робітників викликали кризу в СЄПН, керівництво якої виявилось нестійким. На пленумі партії (21 червня) було оголошено, що хвилювання були наслідком „фашистської провокації проти ПДР“, справою „колон бандитів“, підбурюваних Заходом.

Насправді, події в ПДР, в першу чергу, виявили широке прагнення як членів СЄПН, так і безпартійних, до свободи та

демократії. Партією було піддано чистці. З вищих ешелонів було усунено: М.Фехнера — міністра юстиції, В.Цайссера — міністра держбезпеки, Р.Хершгадта — головного редактора «Нойсс Дойчланд», Аккермана — директора інституту Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, Е.Цайссера — міністра освіти та багато тисяч інших „нестійких та капітулянтських елементів“.

Надзвичайний стан скасували 12 липня. Понад 400 учасників подій були засуджені до ув'язнення на декілька років. 16 осіб за рішенням радянського військово-польового суду були страчені.

Після червневих подій уряд НДР змушений був внести відповідні корективи і в економічну політику: пропорції інвестування народного господарства були спрямовані на підвищення життєвого рівня народу. В той же час події та їх жорстоке придушення призвели до розуміння, що режим в НДР тримається виключно завдяки радянським танкам. Незважаючи на вжиті заходи, громадяни НДР почали „голосувати“ проти існуючого тоталітарного режиму. Відтоді тисячі німців щорічно почали залипати свою „соціалістичну батьківщину“.

5. СМЕРТЬ Й.СТАЛІНА ТА ДЕЯКЕ ПОМ'ЯКШЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ.

Смерть „вождя всіх народів“ 5 березня 1953 р. стала важливим рубежем у житті східноєвропейських країн. Політична „відлига“, започаткована лідером радянських комуністів М.Хрущовим, призвела в наступні роки до істотного пом'якшення тоталітарного режиму, і примусили керівництво компартій більшості країн соціалістичного табору внести певні корективи у свою соціально-економічну політику. Першим кроком стало припинення масових репресій та переслідувань, було оголошено про початок реабілітації незаконнозасуджених.

Рішення XX з'їзду КПРС (1956 р.), зокрема його висновки про необхідність всебічного врахування національних особливостей кожної країни, засудження культу особи Сталіна, формально були схвалені керівництвом майже усіх компартій Східної Європи, але далеко не скрізь став здійснюватися новий політичний курс.

Після смерті Й.Сталіна почався процес нормалізації радянсько-югославських відносин. Уже 6 червня 1953 р. Москва запропонувала обміняти послами, обов'язки яких стали виконувати тимчасові повірені у справах. Радянське керівництво визнало за необхідне зняти всі напруги, які призвели до конфлікту між двома країнами. У постанові

Президії ЦК КНРС (травень 1954 р.) відзначалося, що розрив відносин з Югославією завдав шкоди обом країнам, визнавалося за необхідне розпочати двосторонні переговори з усіх існуючих проблем.

У жовтні 1954 р. відновилися радянсько-югославські торговельні відносини. Візит М.Хрущова (1955 р.) до Югославії і наступний візит Й.Тіто (1956 р.) до СРСР, укладення двосторонніх міжурядової та міжпартійної декларацій відіграли вирішальну роль у розвитку подальшого радянсько-югославського співробітництва.

Проте негативні наслідки резолюції Комінформбюро, яке було розпущено в 1956 році, повністю подолати не вдалося. Виступаючи на V з'їзді СЄПН (липень 1958 р.), М.Хрущов сказав: «Що сталося в 1948 році? Тоді наші партії піддали критиці опортуністичні й націоналістичні помилки керівництва в компартії Югославії. Цевірною була не наша критика, від якої ми ніколи не відмовлялися, а заклик до зміни керівництва в компартії Югославії, який містився в резолюції». В свою чергу, керівництво СКЮ також офіційно не зняло звинувачень проти КНРС. Незважаючи на „відлигу“, радянські лідери, як і раніше, продовжували контролювати політику керівництва країн Центральної та Південно-Східної Європи. Цей контроль ще більше посилювався з підписанням у травні 1955 р. всіма державами цього регіону (крім Югославії) Варшавського Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.

Але незважаючи на деякі позитивні зміни, що відбувалися під впливом радянської „відлиги“, суттєвих змін самої суті існуючої тоталітарної системи в Східній Європі, на жаль, не відбулося. Проголошений у зв'язку з осудженням культу особи Сталіна, його послідовників та „вождів“ процес демократизації суспільно-політичного життя в ряді країн взагалі так і не розпочався. Так, румунський лідер Г.Георгіу-Деж заявив, що немає кого реабілітовувати, оскільки практично всі були засуджені законно. В Чехословаччині реабілітація Г.Гусака та інших політв'язнів затягувалася до початку 60-х років. У Болгарії керівник компартії Т.Живков, засудивши культ особи В.Червєнкова і реабілітувавши помертню секретаря ЦК БКП Т.Костова, у 1959 р. створив новий коцтабір для тих, хто не погоджувався з його авторитарним режимом. Лідери Албанської партії праці взагалі відкинули засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КНРС і розпочали боротьбу за чистоту „марксизму-сталінізму“ в міжнародному комуністичному русі.

Радянське керівництво розуміло необхідність розібратися в суті процесів, які почали розгортатися в країнах соціалістичного табору. Чотири засідання Президії ЦК КПРС в 1956 р. були присвячені розгляду цих питань. Саме тоді вперше мова зайшла про необхідність дотримування у відносинах із „братніми країнами“ принципу рівноправності та невтручання у внутрішні справи друзів, виводу частини радянських військ, про зменшення чисельності радянських радників у держапараті (перш за все, по лінії КДБ та МВС).

24 жовтня 1956 р. ці питання були висунуті на засіданні Президії ЦК КПРС за участю зарубіжних лідерів: В.Ульбріхта та О.Гротевоя (НДР), Т.Живкова (Болгарія), А.Новотного (Чехословаччина) та ін. 30 жовтня в Москві була опублікована «Декларація уряду СРСР про основи розвитку та подальшого зміцнення дружби та співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами». В документі досить самокритично оцінювався досвід формування відносин із цими країнами та висловлювалась готовність очистити їх від деформацій. Однак, нові підходи у відносинах між соціалістичними країнами були приречені на неможливість своєї реалізації. Динаміка подій в Угорщині звалилася на радянське керівництво такою лавиною, що всі їх добрі наміри вмиг розсіялись, і перемогла імперська традиція. З усієї інформації, яка надходила до радянського керівництва, виходила лише антисоціалістична спрямованість рішучих противників ракошистського режиму в досягненні змін. Усе це викликало в Москві імпульсивні реакції.

6. СПРОБА ВНЕСЕННЯ КОРЕКТИВ ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ДОГМАТІВ ПРО ПОВБУДОВУ СОЦІАЛІЗМУ. В середині 50-х років у результаті здійснення форсованої індустріалізації був створений значний економічний потенціал, але ціна, яку заплатили народи за ці „перемоги“, виявилась надто великою. Перш за все в розвитку народного господарства виникли диспропорції: перевага віддавалась важкій та оборонній промисловості, а сільське господарство та виробництво споживчих товарів були запедбані. Все це, звичайно, не сприяло підвищенню життєвого рівня народів Східної Європи. Відсутність демократії, засилья бюрократизму, зростання авторитарності, утвердження командно-адміністративних та вольових методів управління створювали нездоланні перешкоди на шляху розв'язання існуючих проблем та радикального реформування моделі тоталітарного соціалізму.

Деякі зміни в економічній політиці, що почалися під впливом радянської „відлиги“, не набули необхідних масштабів. При збереженні курсу на індустріалізацію були децю збільшені капіталовкладення в розвиток сільського господарства, легкої та харчової промисловості. У ряді країн (Польща, Угорщина, ІІДР) були створені обмежені умови для розвитку дрібного приватного виробництва і діяльності приватного сектора у сфері послуг.

У більшості країн регіону проведення процесів колективізації стали проводитись тепер без використання насильницьких методів, а застосовувались переважно економічні: оплата здійснювалась не лише за працю, а й за розмір внесеного при вступі до кооперативу земельного паю; запроваджувалось щомісячне авансування та інші стимули. Все це дозволило вже на початку 60-х років завершити кооперування на селі. У Польщі та Югославії відмова від масової колективізації привела до збереження на селі переважно індивідуального селянського господарства.

Усвідомлюючи необхідність прискорення темпів економічного розвитку, подолання відставання від розвинутих західних країн, керівництво ряду країн Східної Європи у 60-ті роки почало проводити економічні реформи: підприємствам надавалась самостійність у розв'язанні виробничих питань, підвищувалась матеріальна зацікавленість в результатах праці тощо. Але позитивні результати цих реформ знецінювались тим, що продовжувала зберігатися незмінною тоталітарна система, пануючим залишались адміністративно-біюрократичні методи з притаманним їм механізмом гальмування.

Оцінюючи підсумки соціалістичного будівництва на кінець 50-х — початок 60-х років, правлячі комуністичні партії країн Центральної та Південно-Східної Європи (крім Польщі та Югославії) дійшли висновку про побудову основ соціалізму. Такий висновок ґрунтувався на досягненні панування суспільної (державної) і кооперативної власності як у місті, так і на селі, та остаточно утверджених виробничих відносин.

При визначенні завдань подальшого розвитку керівники країн соціалістичного табору, як і раніше, орієнтувались на радянських лідерів. Уявлення керівництва КІРС про можливість більш-менш одночасного переходу до комунізму всіх держав регіону, причому у відносно короткі історичні строки, дістали цілковиту підтримку більшості східноєвропейських компартій. Лідери КПЧ, наприклад, висловили думку, що Чехословаччина перебуває на порозі

безкласового суспільства, і повторили гасло, проголошене на XXII з'їзді КПРС (1961 р.), що «нищіше покоління людей житиме при комунізмі!». У Болгарії було проголошене завдання — на рубежі 70-80-х років почати поступовий перехід до комунізму. В інших країнах керівництво компартій більш обережно підходило до прогнозування перспектив подальшого розвитку.

7. ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПОЛЬЩІ ТА ПРИХІД ДО ВЛАДИ В.ГОМУЛКИ. Виконання шестирічного (1950-1955 рр.) народногосподарського плану розвитку призвело не тільки до відбудови зруйнованої війною економіки, подальшого розвитку промисловості, але й перетворило Польщу в розвинуту індустріально-аграрну державу.

Валові показники виконання державних планів, дійсно, справляли враження. Але при контретному розгляді питань соціального розвитку виникала велика кількість пекучих проблем. Форсована індустріалізація сприяла різкому зростанню міського населення, а будівництво житла дуже відставало від таких темпів. За кількістю квартир на душу населення Польща посідала останнє місце в Європі. Зарплата робітників не встигала за зростанням цін, не вистачало товарів першої необхідності, зростала спекуляція, розквітав „чорний ринок“. Рівень життя народу, незважаючи на перемоги в індустріалізації, залишався дуже низьким.

Але головною проблемою стала продовольча. Ціни на продукти харчування постійно зростали, наприклад, в 1953 р. зразу на 100%. Потім була введена карткова система на м'ясо та жири. Все це викликало зростаюче незадоволення, перш за все, в містах.

Як же так могло статися в країні, яка традиційно посідала провідні місця на континенті по виробництву сільгоспродуктів? Безумовно, головною причиною став початок на селі масової насильницької колективізації. Результатом цієї політики було різке зростання в першій половині 50-х років державних та кооперативних господарств. Була введена система примусової здачі продуктів сільгосвиробництва. Жорсткі плани поставок, адміністративні репресії кінець кінцем і призвели до зuboжіння навіть багатих та рентабельних у минулому господарств.

Безумовно, головними причинами кризових явищ у Польщі в середині 50-х років стали результати форсованої індустріалізації та примусової колективізації, які проводилися керівництвом ЦОРН без необхідного врахування національних особливостей.

В той же час, треба підкреслити також надзвичайно сильне враження, яке справила на польське населення критика терористичної системи Й.Сталіна на XX з'їзді КПРС. Функціонерів та старих комуністів дуже вразило повідомлення про повну „безпідставність“ розпуску компартії Польщі в 1938 р., здійснене за вказівкою Сталіна. Майже всі члени ЦК, викликані тоді до Москви, були заарештовані та страчені. В.Гомулка та інші, запобігли цій долі лише тому, що знаходилися у польських в'язницях.

Під впливом XX з'їзду КПРС зрозуміле озлоблення проти радянської гегемонії в Польщі вилилось серед робітників та інтелігенції в різку критику власного тоталітарного режиму. Таке бродіння серед робітників переросло в криваві події 28-29 червня 1956 р. в одному з великих індустриальних центрів — Познані.

Безпосереднім поштовхом до подій став страйк на машинобудівному комбінаті «Г.Цегельєвські», викликаний зниженням заробітної платі. До них приєднались робітники гумової фабрики «Стоміль» та інші підприємства міста. 28 червня робітники вийшли на вулиці Познані. 25 тисяч демонстрантів біля міськради вимагали „хліба та свободи“, вільних виборів та виводу з країни радянських військ.

Незабаром демонстрантами були захоплені міськрада, восводський комітет партії, суд, прокуратура, управління міліції, в'язниця та інші установи. Тоді проти незадоволених були кинуті військові підрозділи. Повністю придушити виступи робітників з допомогою зброї вдалося тільки 29 червня.

Підсумки червневих подій в Познані були, дійсно, трагічні: 74 чоловіки загинули під час вуличних сутичок, декілька сот поранено, більше 300 заарештовано та засуджено до різних строків ув'язнення. Таку криваву даншу сплатили поляки в Познані тільки за те, що прагнули до демократії, свободи та кращого життя.

Жорстокість, з якою були придушені виступи робітників, свідчила не тільки про безвідповідальність тоталітарної влади, яка дала наказ стріляти у свій народ, а й про її вневпеність у своїй безкарності. Тоді польське керівництво кваліфікувало познаньські події як виключно диверсійні та провокаційні, скеровані закордонними ворожими центрами. Саме такою оцінкою влада скидала з себе будь-яку відповідальність за скошений злочин.

Криваві події в Познані стали страшним ударом для тоталітарного режиму в Польщі, вони свідчили про повну

втрату довіри та підтримки його з боку робітників. Вже на пленумі ЦК ПОРП (18-28 липня) виникло протистояння між сталіністами та „ревізіоністами“. На ньому було рекомендовано «здійснити заходи по підвищенню життєвого рівня робітничого класу, розширенню робітничої демократії на підприємствах, в армії, в парламенті, по суворому дотриманню соціалістичної законності, судочинства по реабілітації несправедливо засуджених політв'язнів».

Але пленум партії не зміг задовольнити тих, хто в польському суспільстві чекав початку нової епохи. Рух за свободу в Польщі мав під собою традиційну антиросійську спрямованість, і лідери ПОРП не хотіли зачіпляти проблему радянського панування в Польщі, яке було закріплене в 1955 р. Варшавським договором.

Багато в чому більшість поляків в той час пов'язувала можливість позитивних змін у Польщі з особою В.Гомулки. На липневому пленумі ЦК він був реабілітований, через тиждень відновлений в партії, а потім кооптований до складу ЦК ПОРП.

Але головні події все ж таки відбулися на жовтневому (19-21 жовтня 1956 р.) пленумі ЦК ПОРП. Приїзд до Варшави радянських керівників на чолі з М.Хрущовим та просування в день початку роботи пленуму до столиці радянських та польських військових підрозділів свідчили про спробу не допустити приходу до влади реформаторських сил на чолі з В.Гомулкою.

Повідомлення про прибуття вищого радянського керівництва та просування військ до Варшави викликали хвилювання в країні. Командуючий військами держбезпеки генерал В.Комар надав наказ зайняти всі стратегічно важливі об'єкти в столиці. Робітники та студенти пройшли по вулицях міста з транспарантами, що закликали до захисту батьківщини. Але побоювання радянського керівництва про можливість виходу Польщі з ОВД не виправдались. Всі політичні сили країни вважали ОВД головним інструментом забезпечення безпеки Польщі проти німецького реваншизму.

21 жовтня, вже після від'їзду радянської делегації, переважною кількістю голосів В.Гомулка був обраний до керівництва ПОРП. Більшість поляків з великим ентузіазмом сприйняла запропоновану ним програму перетворень у країні. Характеризуючи події в Познані В.Гомулка заявив, що «робітники протестували не проти соціалізму, а проти перекручення його, яке так широко розповсюдилося в нашій соціальній системі... Спроба представити болісну трагедію

Познапі як справу імперіалістичних агентів та провокаторів була політично наївною... Причини трагедії... треба шукати в самих робітниках, в керівництві партією та урядом».

Протягом досить короткого часу в Польщі було здійснено цілий ряд реформ: обмежені повноваження служби держбезпеки, покладено край терору, звільнені політв'язні, багато з них реабілітовані, пом'якшена цензура друку, прийняті нові закони про армію, громадські організації, свободу віросповідання. Була зроблена спроба повернути Сейму статус вищого органу державної влади.

Безумовно, важливим було рішення про розпуск насильницько створених сільськогосподарських кооперативів. Селяни зразу ж цим і скористалися: чисельність колективізованих господарств впала з 10 тисяч (1955 р.) до 1,5 тисяч (1957 р.). І в наступні роки, незважаючи на існуючі суттєві цілги для кооперативів,— їх чисельність продовжувала скорочуватися.

Певні зрушення відбувалися й в інших сферах суспільно-політичного життя: здійснено реформи в галузі культури, прийнято нові закони стосовно народних рад та інші. Значних змін зазнало партійне керівництво: 11(з 18) перших секретарів воєводських комітетів ПЮРП були увільнені з посад.

У пошуках відповіді на поставлені кризою питання нове керівництво звернулося за допомогою до вчених. На II конгресі польської науки було затверджено програму необхідних перетворень у галузі економіки. Нею передбачалося: реорганізація центрального апарату управління, органів планування та місцевої влади, розвиток робітничого самоврядування та інші заходи. Суть децентралізації економіки, на думку вчених, повинна була полягати в розширенні прав підприємств. Основні положення цієї програми були запозичені у моделях економічного розвитку Югославії та Чехословаччини. Але всі пропозиції щодо проведення широкомасштабної реформи у Польщі напговхувалися на протидію партійно-господарської верхівки, а потім і самого В.Гомулки. Практичні результати розроблених пропозицій вилились у розширення прав місцевих народних рад, а також у підготовку «Тез з питань деяких змін економічної політики».

Трудові колективи підприємств набули розширення своїх прав. Їх почали залучати до планування виробничої діяльності. Правове становище робітничих рад на підприємствах було закріплене законом, прийнятим 19 листопада 1956 р. На робітничі ради було покладено контроль за діяльністю

адміністрації, розробка проєкту виробничого плану, проведення структурних змін на виробництві та участь у розподілі прибутків.

Але такий стан справ на виробництві влаштовував не всіх — уже в 1958 р. був прийнятий новий закон, який децю обмежував права робітничих рад. Відтепер створювались конференції робітничого самоврядування, але до їх складу поряд з робітниками вже входили представники дирекції і партійного комітету. Таким чином, робітнича влада практично втрачала право прийняття самостійних рішень.

Але незважаючи на певні зміни соціальної політики, послідовності в процесі демократизації суспільного життя не було: керівництво на чолі з В.Гомулкою, наприклад, не наважувалося провести вільні альтернативні вибори до парламенту. В подальшому відбувся відхід від спроб реформування сфери економіки.

8. ТРАГЕДІЯ АНТИТОТАЛІТАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УГОРЩИНІ. Особливість розвитку подій в Угорщині полягала в тому, що процес десталінізації почав здійснюватися відразу після смерті Й.Сталіна і був пов'язаний не з рішенням угорських керівників, а визначений ЦК КНРС. Саме в Москві прийшли до висновку, що країна знаходиться на краю катастрофи, а це дуже небезпечно як для угорського режиму, так і для всього соціалістичного табору. Всього за період панування культу особи М.Ракоші, різного роду судовим та адміністративним переслідуванням було піддано понад мільйон чоловік.

Червневий (1953 р.) пленум Угорської партії трудящих (УІП) рекомендував призначити головою Ради Міністрів І.Надя, що й було зроблено. Але керівником партії залишався М.Ракоші. Новий голова уряду піддав різкій критиці внутрішню політику „угорського вождя“, та очолив здійснення заходів по ліквідації її найбільш одіозних сторін. Було звільнено політв'язнів, ліквідовано концтабори, дозволено вихід селян з колгоспів, взято курс на збільшення виробництва товарів широкого вжитку, зменшено темпи розвитку важкої промисловості.

Однак, сталіністи не могли допустити реалізації нового курсу. Спираючись на довіру радянського керівництва та своє ключове становище в УІП, М.Ракоші заборонив публікацію в пресі не тільки програми реформ І.Надя, але навіть і рішення ЦК про його призначення. Було зроблено все для того, щоб ізолювати прем'єра в партії, до того ж в уряді залишалось

багато прихильників М.Ракоші. Кінець кінцем „угорський вождь“ зумів переконати лідерів КНРС в тому, що започатковані реформи завдають шкоди побудові соціалізму в Угорщині. В лютому 1955 р. в пресі з'явилося повідомлення про те, що прем'єр тяжко хворий, в квітні І.Надя було звільнено з посади, а в листопаді — взагалі виключено з партії.

Так було зупинено процес початку демонтажу тоталітарного режиму, а М.Ракоші знову зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні. На посаду голови уряду було призначено його ставленика Л.Хегедюша. Але зміни в керівництві не сприяли подоланню апатії ні серед населення, ні в партійному середовищі. В країні панував культ особи, який продовжував підтримувати в суспільстві атмосферу недовіри та підозри. В політиці домінував безмежний волюнтаризм і суб'єктивізм, спрямований, наприклад, на розвиток, перш за все, важкої промисловості, щоб перетворити Угорщину в країну „чавуну і сталі“. Нереальність та хибність подібних планів розвитку економіки призводили до їх постійного виправлення.

Помилки економічної політики режиму М.Ракоші особливо важко відбилися на розвитку сільського господарства. В цій галузі були поставлені майже взаємовиключні цілі: здійснення колективізації та зростання загального обсягу сільгоспродукції. До того ж розміри планових поставок та політика оподаткування селян призвели у 1952 р. до занепаду майже 65% господарств. Результатом такої політики було зниження життєвого рівня населення; реальна заробітна плата зменшувалась, а ціни зростали. Постійні посилення на радянський досвід посилювали невдоволення угорців.

Перші ознаки зародження опозиції режиму М.Ракоші з'явилися тільки навесні 1956р. В березні філософ-марксист Д.Лукач створив гурток ім. Петєфі, в якому збиралися, в основному, письменники та журналісти. Саме тут розгорнулася дискусія з питання про „банкрутство марксизму в Угорщині“, в якій взяли участь сотні, а потім тисячі слухачів. Оратори вимагали свободи друку та відставки М.Ракоші. Після попередження ЦК партії гурток ім. Петєфі вимушений був припинити своє існування, але його діяльність справила глибоке враження на інтелігенцію та студентів Будапешта.

Серед населення країни під впливом викриття на XX з'їзді КНРС культу особи Й.Сталіна зростали вимоги негайної реабілітації певною засуджених та страчених. Саме ця проблема перетворилася на головну зброю антисталіністів в їх боротьбі з М.Ракоші. Ситуація погіршувалась щодня.

На лизневому (1956 р.) пленумі ЦК УІГ М.Ракоші усувають від керівництва партією, а на його місце обирається сталініст І.Гере. 3 жовтня були реабілітовані Л.Райк, Г.Палффі, Т.Шомйо, А.Шалаї, страчені в 1949 р., та прийнято рішення про перенеховання цих жертв політичних репресій. Церемонія була призначена на 6 жовтня, яке стало прелюдією антитоталітарної революції в Угорщині. Вперше після встановлення диктатури сотні тисяч людей вийшли на вулиці, демонструючи протест проти режиму терору та беззаконня.

17 жовтня Спілка письменників зажадала скликання з'їзду УІГ та виборів нового керівництва. Через декілька днів угорці дізналися про події в Польщі, які, безумовно стали додатковим каталізатором наступних подій. Всюди відбувалися мітинги та збори. На студентських зборах в Будапешті було вирішено організувати 23 жовтня маніфестацію солідарності з польським народом. На зборах приймалися резолюції з вимогами скликання пленуму ЦК партії для розробки заходів, які б «забезпечували розвиток соціалістичної демократії»; повернення до керівництва І.Надя та його прихильників; виключення М.Ракоші зі складу ЦК; покласти край спробам сталінсько-ракошистської реставрації в Угорщині. 23 жовтня орган УІГ надрукував всі ці вимоги і повністю солідаризувався з ними.

23 жовтня відбулася грандіозна демонстрація студентів, застрільниками якої стали члени гуртків «Оперативний комітет» та «Колгосп» економічного і філологічного факультетів університету. Понад 50 тис. чоловік зібралось біля польського посольства, висловлюючи тим самим підтримку змін у Польщі. Багатотисячний мітинг відбувся біля пам'ятника Ш.Петефі, демонстрації відбувались в різних районах Будапешта. Групи студентів вимагали передачі їх вимог по радіо, але їм було відмовлено. У відповідь на повторні більш настирливі вимоги підрозділи служби безпеки відкрили вогонь по студентах. Цей акт насильства став іскрою, яка розпаліла революційні дії.

В ніч з 23 на 24 жовтня ЦК партії приймає рішення про утворення Військового комітету, введення в країні воєнного стану та комендантської години в Будапешті, було також обране нове політбюро та повернено І.Надя на пост голови Ради Міністрів. На підприємствах стали створюватись робітничі дружини. Всю ніч точилися сутички між урядовими військами та озброєними групами. Повстанці атакували військові навчальні заклади, підприємства, які виготовляли зброю, поліцейські дільниці та військомати. Вранці під їх

контролем уже знаходилось радіо, телеграф, редакція газети «Сабад неп», арсенал, кілька автобаз та інші об'єкти, були блоковані державні установи.

Головною опорною базою повстанців стали казарми ім. Кіліана. Загони та групи здебільшого формувались з молоді, студентів, інтелігенції та представників інших прошарків населення, а на чолі, як правило стояли колишні хортистські офіцери та жандарми. Зразу ж після розкриття воріт в'язниць до повстанців приєднались 3,3 тис. політичних та 10 тис. кримінальних в'язнів.

Становище в Будапешті все більше загострювалося. У ніч з 23 на 24 жовтня уряд звернувся до радянського військового командування за допомогою. Вранці на вулицях столиці з'явилися радянські підрозділи, які розташувались біля державних установ та стратегічних об'єктів. Тисячі демонстрантів 24 жовтня зібралися біля парламенту, де знаходилися радянські танки. Однак, угорська служба безпеки, розташувавшись на дахах будинків, відкрила вогонь по людях (постраждали й радянські екіпажі). В результаті стрілянини кількість вбитих та поранених становила декілька сот чоловік. Ці події викликали вибух обурення по всій країні, призвели до масового озброєного опору, а також переходу частини поліції та військ угорської армії на бік повстанців.

25 жовтня першим секретарем ЦК партії було обрано реабілітованого в 1955 р. Я.Кадара. Відтоді керівництво подіями знаходилось в руках І.Надь і Я.Кадара. Однак перший не мав ані темпераменту революціонера, ані мудрості лідера. В той же час революція поширювалася по Угорщині. Робітники і студенти всюди створювали „національні ради“, які брали на себе функцію державних органів.

26 жовтня ЦК партії оприлюднив звернення, в якому мова йшла про необхідність створення нового уряду на більш „широкій національній основі“, про початок переговорів з СРСР про відносини між обома державами, про повернення радянських військ на місце постійної дислокації після наведення порядку. Була також оголошена амністія для всіх, хто брав участь у збройній боротьбі при умові здачі зброї.

28 жовтня почалась реорганізація уряду, до якого увійшли філософ Д.Лукач та колишній лідер Селянської партії З.Тілді. Цього ж дня у своєму виступі по радіо І.Надь оголосив, що розпускається служба безпеки, закликав до повсюдного припинення вогню. 30 жовтня у своєму черговому виступі І.Надь оголосив про ліквідацію однопартійної системи та

утворення уряду на основі демократичного співробітництва коаліційних партій 1945 р. Він заявив також про рішення уряду вести переговори з СРСР про повний вивід радянських військ з Угорщини та закликав радянське командування вивести підрозділи з Будапешта.

У своєму виступі Я.Кадар заявив, що партія, яка нараховує 900 тисяч членів, «перетворилась у пил від червоного ж патиску революції, виродилася в результаті сліпої та підступної політики сталінської банди М.Ракові в інструмент деспотизму та національного поневолення». Лідер УІТ закликав до створення нової партії, яка раз і назавжди очиститься від підступного минулого і буде розвивати соціалізм, не копіюючи закордонний досвід...

Головною проблемою до сформування нового уряду було питання про вивід радянських військ з Угорщини та врегулювання міждержавних відносин з СРСР. Головними гаслами повстанського руху стали досягнення справжньої незалежності країни, вихід її з Варшавського договору та проголошення Угорщиною нейтралітету. В певний період розвитку подій почало складатися враження, що радянське керівництво прагнуло до компромісу, давши згоду на ведення переговорів. 30 листопада радянські війська були виведені з Будапешта, але наступного дня танкові дивізії, передислоковані з Румунії, зайняли всі стратегічно важливі пункти в Угорщині, крім столиці.

Відхід радянських військ надихнув повстанські сили до наступу. 30 жовтня вони атакують міськком партії і беруть його після штурму. Після захоплення будинку, всіх його захисників було тут же розстріляно. З цього моменту на вулицях Будапешта розпочалось справжнє полювання на партійних функціонерів, службовців держбезпеки та інших прихильників комуністичного режиму, а також на їхні родини.

1 листопада І.Надь формувє коаліційний уряд, в який, крім УІТ, увійшли представники Партії дрібних сільських господарів, Соціал-демократичної та Національно-селянської партій.

Прагнучи до ліквідації всього того, що було пов'язане з тоталітарним режимом, голова уряду приймає ряд важливих рішень: проголошує „вічний нейтралітет“ Угорщини та вихід її з Варшавського договору, розпускає УІТ, та ін. Головним напрямком зовнішньополітичного курсу уряду декларується відхід від односторонньої орієнтації на Радянський Союз та „соціалістичні країни“, проголошується необхідність

інтегрування в існуючі західноєвропейські економічні структури. Для координації повстанських збройних сил створюється спеціальний штаб опору на чолі з генералом Б. Кірасем, який встановив тісні контакти з посольствами країн НАТО.

3 листопада в Будапешті в штаб-квартирі радянських військ розпочала роботу радянсько-угорська комісія по врегулюванню відносин між двома країнами. Однак, через кілька годин після початку засідання чотирьох угорських делегатів було заарештовано. В той же час у віддаленому від столиці невеличкому місті Сольнок група політичних діячів на чолі з Я.Кадаром, після тривалої суперечки, проголосила про „створення революційного робітничо-селянського уряду“ і звернулася за допомогою до радянського керівництва. Головною метою нового уряду було проголошено „разгром контрреволюції та відродження соціалізму в країні“. На промислових підприємствах почали створюватися озброєні робітничі загони. Події розгорталися з катастрофічною швидкістю. Я.Кадар та його однодумці звернулися до командування Радянської Армії з проханням „допомогти народу розбити чорні сили реакції і контрреволюції, налагодити порядок і спокій в країні“.

Відгукнувшись на „запрошення“ нового уряду, радянські війська 4 листопада увійшли до Будапешта. Командуючий загонами опору генерал Б.Кірай віддав наказ чинити опір окупантам. Керівництвом повстанців була проведена прес-конференція для західних журналістів, де вони закликали надати їм військову та політичну підтримку з боку НАТО, яка так і не була здійснена. Опір розрізаних загонів угорських повстанців продовжувався ще до 10 листопада. Рятуючись, прем'єр І.Надь змушений був просити притулку в посольстві Югославії, а генерал Б.Кірай взагалі залишив країну. Залишки повстанців відступали в гори з метою розпочати партизанські дії.

Але придушення військового опору радянською армією не сприяло встановленню спокою в Угорщині. Вже 14 листопада представники робітничих рад двадцяти п'яти будапештських підприємств утворили «Центральну робітничу раду», на заклик якої розпочалося бойкотування дій нової адміністрації, а 22-23 листопада було проведено дводенний страйк. Робітники не хотіли визнавати „революційний уряд“ Я.Кадара. На підтримку вимог рад 4 грудня у столиці відбулася демонстрація жінок, а 8 грудня - розпочалися озброєні виступи проти влади в ряді міст країни. В Будапешті 11 і 12 грудня знову було проведено

політичний страйк. У цих умовах уряд Я.Кадара оголосив робітничі влади поза законом.

Ці два героїчні тижні, які протягом трьох десятиліть називали „контрреволюційним заколотом“, були справжнім народним повстанням проти тоталітарного режиму. З 1989 р. 23 жовтня стали відзначати як національне свято.

Дорогою ціною угорський народ заплатив за прагнення бути вільним: загинуло 2973 чоловіки та декілька тисяч було поранено. За вироками військово-польових судів (з 4 листопада 1956 р. по 31 липня 1957 р.) було страчено близько 500 чоловік. З 28601 чоловіка, що пройшли через різні суди, — 2332 були позбавлені волі на термін більше року, 3581 — до року, декілька тисяч було відправлено до виправно-трудових таборів, або піддано грошовим стягненням. Більше 100 тисяч угорців емігрували в Австрію та Югославію. І.Надя було заарештовано, а в 1958 р. — страчено. В 1989 р. його було реабілітовано, а прах перенеховано в центрі Будапешта.

Значними були втрати і радянських військ: 669 вбито, 1450 поранено та 54 пропали без вісті.

9. БЕРЛІНСЬКА КРИЗА (1961 р.). Поділ Німеччини та „холодна війна“ перетворились у сумні символи післявоєнної історії розколотої Європи. Кордон між Західною та Східною Німеччиною перетворився у „передові рубежі“ двох військово-політичних угруповань — НАТО і ОВД. А в самому центрі НДР існував анклав — поділений на чотири сектори — Берлін. Радянський сектор — Східний Берлін — був проголошений столицею НДР, а окупаційні сектори США, Великобританії та Франції — входили до Західного Берліна.

Після другої світової війни Берлін перетворюється по суті у „фронтове місто“. Військові стратеги як у НАТО, так і ОВД, небезпідставно вважали його місцем, де найбільш вірогідно може розпочатися третя світова війна. Берлін у часи „холодної війни“ стає місцем, де активно діють розвідувальні служби багатьох країн та постійно організовуються загрозливі для миру політичні провокації та військові демонстрації. Кордону між НДР і Західним Берліном не існувало.

Причини загострення військово-політичної ситуації в 1961р. повністю укладаються в логіку протистояння «Захід-Схід», яке відбувалось в умовах „холодної війни“. Політика країн НАТО була спрямована виключно на підтримку домінань Західної Німеччини на ліквідацію НДР. Так, канцлер ФРН К.Аденауер у своїх діях послідовно протидіяв будь-яким проектам справедливого врегулювання німецького питання і

вимагав відтворення Німеччини тільки в кордонах 1937 р. Керівництво ж НДР тільки в 1954 р. формально отримало від СРСР суверенітет, але продовжувало знаходитися під його контролем. В Східній Німеччині західним політикам фактично доводилося мати справу з радянськими лідерами, які займали досить жорстку позицію в німецькому питанні.

Відсутність кордонів між Східним та Західним Берліном завдавала великої шкоди „першій соціалістичній країні на німецькій землі“. Тільки в галузі економіки за 12 років існування НДР її втрати досягли 120 млрд. марок. Через Західний Берлін на Захід щоденно втікали сотні громадян НДР — найбільш освічена й активна частина населення. Тільки за першу половину 1961 р. — більше 100 тис. чоловік. Дедалі ставало все більш очевидним, що соціалістична система на Сході Німеччини протримається недовго. Якось під час чергової зустрічі М.Хрущов сказав лідеру НДР В.Ульбріхту: «З відкритими кордонами ми з капіталізмом змагатися не зможемо».

Щоб зупинити ці негативні для Сходу процеси, необхідно було щось робити. Питання про необхідність зміни виникло задовго до серпня 1961р. Й пов'язане воно було в першу чергу з активним використанням Західного Берліна й відкритого кордону між ФРН та НДР для масованої підривної діяльності служб НАТО як важливого елемента потенційного театру війни в Європі.

Зустріч у Відні М.Хрущова та президента США Дж. Кеннеді (липень 1961 р.) показала, що погодженого рішення щодо Берліна й правового оформлення факту існування двох німецьких держав навіть не проглядалося. Про це М.Хрущов зразу ж проінформував В.Ульбріхта, відповідь якого була рішуча: «Досить риторики та попереджень, якщо Захід відмовляється співробітничати, треба вжити рішучих заходів і захистити Радянський Союз та його друзів».

Рішення про перекриття кордону між НДР та Західним Берліном було прийняте в Москві. На першому плані була мета обладнання передового краю оборони ОВД. По-друге, вирішувалось питання контролю за міграцією людей. Показником саме такої розстановки пріоритетів є те, що кордон між НДР та ФРН було наглухо зачинено тільки в середині вересня.

«Берлінська стіна», яка розділила Берлін на дві частини, була досить складною з інженерної точки зору спорудою. Це був бетонний мур 4 м заввишки і 46 км довжиною, та ще

навколо Західного Берліна кордон — 115 км. Між двома мурами пролягала прикордонна смуга від 8 до 150 метрів. «Берлінська стіна» мала 25 контрольних-пропускних пунктів; була обладнана 210 вишками та 245 вогневими позиціями. Кордон охороняли спеціально підготовлені собаки.

Прикордонні заходи в Берліні, згідно оцінкам ЦРУ, повністю розладнали функціонування спеціальних інфраструктур, створених американською розвідкою мінімум на два роки.

Звичайно, що всі ці запроваджені в Берліні заходи призвели до небезпечної міжнародної кризи. Ріжке погіршення відносин між США та СРСР переросло в жовтні 1961 р. у загрозливе протистояння радянських та американських підрозділів на лінії нещодавно утвореного кордону. Танки з працюючими двигунами стояли один проти одного, гармата в гармату, солдати зайняли вогневі позиції, у вікнах багатьох будинків стояли кулемети. Дж.Кеннеді віддав наказ військам США: «Забезпечити будь-якою ціною вільний доступ із Західного Берліна у Східний». Майже дві доби світ знаходився за мить від третьої світової війни і ніхто не знав чим усе це може закінчитися. Маршал І.Конев отримав від М.Хрущова наказ: «Якщо американці почнуть демонстрацію сили, відповісти силою: стріляти бойовими снарядами». Про все це було повідомлено й президентові США.

Але в той загрозливий для миру час обидві сторони знайшли в собі запас здорового глузду. Тоді М.Хрущов та Дж.Кеннеді зуміли порозумітися, війська відступили від кордону й повернулись у казарми. Люди змогли з полегшенням перевести подіх і святкували перемогу розуму.

Врегулювання берлінської проблеми відбулося 3 вересня 1971 р., коли між США, СРСР, Великобританією та Францією була підписана угода щодо Західного Берліна.

10. ОСОБЛИВОСТІ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В АЛБАНІЇ. Довгий час Албанію небезпідставно вважали заповідником сталінізму, хоча офіційна пропаганда гордовито іменувала країну «єдиним соціалістичним маяком у капіталістичному океані». Виною цьому були, безумовно, лідери Албанської партії праці (ЛПР) Е.Ходжа і М.Шеху - вірні та послідовні прихильники Й.Сталіна та його методів „побудови соціалізму“. Звичайно, після розвінчення культу особи на XX з'їзді КПРС, албанське керівництво категорично відкинуло будь-які реформістські прагнення і, тим більше, засудження чи зміну сталінського курсу. Все це призвело на

початку 60-х років до ізоляції від СРСР і всього соціалістичного табору. Однією з причин були різні підходи СРСР та Албанії до оцінки становища в Югославії. Крутий поворот до нормалізації радянсько-югославських відносин у 1955 р. виявився для албанського керівництва несподіваним та незрозумілим. До того ж балканські сусіди — Албанія та Югославія завжди мали патруженість у відносинах між собою, причиною якої було становище албанської меншості в Югославії.

До 1960 р. лідери Албанії відкрито не висловлювали невдоволення радянською політикою. Перші розбіжності у позиціях двох країн виявила міжнародна нарада комуністичних партій у Москві (листопад 1960 р.), на якій Е.Ходжа висвітнив позицію АШП щодо мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, переходу до соціалізму та критики культу особи Й.Сталіна. Однак, головні тези його доповіді більшістю членів наради не були підтримані. Більше того, позиція АШП була піддана жорсткій критиці, як помилкова і зрадницька для „справи соціалізму“.

Як і у випадку з Югославією, ідеологічні розбіжності, які виникли тоді між партіями, були перенесені у сферу міждержавних відносин. Радянський уряд розірвав угоду про надання Албанії кредитів для реалізації III п'ятирічного плану (1961-1965 рр.). Зі свого боку Албанія зажадала від СРСР закриття на її території радянської військово-морської бази у Вльорі. 4 червня 1961 р. радянські кораблі залишили територіальні води Албанії. Після XXII з'їзду КПРС, на якому АШП була кваліфікована як ревізіоністська, відносини між Албанією та СРСР ще більш загострилися. У грудні 1961 р. був відкликаний весь персонал дипломатичних і торговельних представництв СРСР в Албанії.

Деякий час керівництво Албанії в ідеологічних та економічних питаннях орієнтувалося на Китай, а згодом на В'єтнам. Після розриву відносин з КНР (1978 р.) Е.Ходжа проголосив принцип: «Жити і працювати в капіталістичному та ревізіоністському оточенні». Особливо ворожою була політика Албанії до Югославії. На кордонах будувалися оборонні споруди для відбиття „югославської агресії“⁶. У внутрішній політиці було взято курс на повне самозабезпечення. Політика свідомої самоізоляції негативно впливала на подолання економічної відсталості Албанії, яка залишалась однією з найбідніших європейських країн.

Албанська партія праці мала цілковиту монополію у суспільному житті країни, будь-яке інкомітення жорстоко

придушувалося. За роки тоталітарного правління відбулося одинадцять „чисток“ вищих ешелонів керівництва, в ході яких було страчено 10 тисяч чоловік. При населенні країни близько 2,2 млн. служба безпеки («сигурімі») налічувала майже 8 тис., а в армії служило 48 тисяч. Можливість одержання вищої освіти мали виключно члени АПШ. Вїзд за кордон був неможливий не тільки для переважної більшості албанців, а навіть для партійців.

11. «ПРАЗЬКА ВЕСНА» ТА ЇЇ ТРАГІЧНА ДОЛЯ.

Криза в Чехословаччині (1968-1969 рр.) або «Празька весна», залишається однією з найважливіших та доленосних подій в післявоєнній історії народів Східної Європи. Жовтневий (1964р.) переворот та усунення М.Хрущова від влади завершили політичну „відлигу“ в Радянському Союзі. На зміну їй прийшов період неосталінізму. Московські лідери рішуче повертали собі право вирішувати, що відповідає „справі соціалізму“, а що їй заважає. Всебічно обгрунтовувалась незворотність історичного процесу в бік соціалізму та необхідність захищати його завоювання всілякими засобами.

Саме в цих умовах КПЧ прийняла рішення трансформувати державні інститути й створити нову модель соціалістичної демократії. Історичне значення цього кроку полягає в тому, що це була перша свідомо спроба правлячої компартії шляхом перебудови політичної структури впровадити в життя ідею свободи, незалежності народу в умовах „соціалістичного табору“.

Попитом до ідейного опору проти тоталітарної системи дала інтелігенція, яка прагнула поширювати серед членів партії усвідомлення існуючого протиріччя між ідеалами соціалізму та жорстокою дійсністю режиму диктату в суспільному житті. Вони очолили боротьбу за «соціалізм з людським обличчям».

Однак, при режимі А.Новотного розраховувати на можливість реформ не доводилось. Хоча в 1960 р., в ході амністії, були випущені на свободу багато політв'язнів, але державні інститути, і тим паче сама КПЧ, — залишались незмінними і в своїй діяльності керувалися сталінськими методами. Шлях до реформ у тих умовах був можливий тільки через заміну керівництва КПЧ від самої верхівки до низових організацій.

Реформісти розпочали боротьбу проти сталінського керівництва з вимог реабілітації невинних жертв політичних репресій. Серед останніх знаходились, наприклад, керівники словацької компартії Г.Гусак і Л.Новомескі, засуджених уже

1954 р. на довічне ув'язнення, звільнені в ході амністії 1960 р. В 1962 р. була створена комісія по розслідуванню політичних процесів, і тільки тоді розпочалась реабілітація репресованих. Найбільш одіозні політичні фігури, винні в організації політичних процесів, були усунені зі своїх посад. Так, на місце керівника словацької компартії замість К.Бацілека в 1963 р. було обрано О.Дубчека.

Об'єктом критики реформістів стала стагнація економіки й була розпочата боротьба за принципову реформу економічної системи. Економічна криза 1963 р. виявила хиби централізованої системи планової економіки. На думку керівника інституту економіки О.Шика існуюча система перетворилась в гальмо подальшого розвитку країни. Він розробив програму перетворення виробничих відносин шляхом децентралізації на основі підвищення відповідальності керівників підприємств та залучення робітників до управління.

Програма О.Шика довго обговорювалась (опублікована в жовтні 1964 р.) й остаточно прийнята була на XIII з'їзді КПЧ в червні 1966 р. У прийнятому документі «Принципи вдосконалення системи планового управління» передбачався перехід до ринкових відносин: подання діяльності центральних органів управління з використанням товарно-грошових відносин, розширення уповноважень і відповідальності підприємств, стимулювання ініціативи трудящих та ін. Головна ставка в підвищенні ефективності економіки робилася на механізм господарювання: конкуренцію, вільний вибір підприємствами партнерів, комерційний кредит, договірне ціноутворення.

Поряд із застійними явищами в економіці внутрішполітичне становище країни ускладнювалось невирішеністю словацького питання. Словацьчина практично не мала політичної та державної рівноправності з Чехією, повноваження її державних органів були незначними.

Реформа економіки, незважаючи на її позитивність, здійснювалась неослідовно, та й за своїм змістом вона не виходила далеко за межі існуючої системи господарювання. Реформа повинна була вилікувати „хвору економіку“ країни, сприяти розширенню демократії та стимулювати розвиток самоврядування.

З програми економічної реформи логічно випливала необхідність політичних перетворень у напрямку демократизації життя.

Коли сталінському керівництву не вдалося „відправити“ програму, воно стало усілякими засобами гальмувати її

здійснення. А.Новотний прагнув упередити послаблення авторитету партії в ході демократичних реформ. З 1 січня 1967 р. набув сили закон про скасування послаблень в цензурі, який діяв з 1963 р. Преса була поставлена під контроль міністерства культури.

Ці процеси не могли не викликати обурення на з'їзді Спілки письменників та журналістів (червень 1967 р.). З'їзд перетворився в трибунал по звинуваченню тоталітарного режиму, який калічив духовне життя суспільства, а інтелігенцію перетворив в прислужницю партії. Було прийнято резолюції, в яких висловлювався протест проти введення цензури, та посилення впливу партії на друковане слово. А.Новотний на критику письменників відповів репресіями. Ряд літераторів було виключено з КПЧ та засуджено. У вересні 1967р. він попередив бунтуючу інтелігенцію про те, що демократія та свобода мають свої межі.

Криза в керівництві КПЧ проявилася на партійній конференції (30 жовтня 1967 р.), присвяченій обговоренню місця та ролі партії на сучасному етапі розвитку суспільства. Атаку на режим А.Новотного розпочав О.Дубчек. Він вимагав: 1) перебудови структури КПЧ; 2) переходу до нових методів керівництва; 3) змін у відносинах між партією та державою — відділення партії від держави. Прийняття відповідних рішень вдалося заблокувати.

Однак, і пастушна (19 листопада) конференція не привела до прийняття будь-якого рішення через суперечності в керівництві. Виступачи на конференції, О.Шик заявив, що економічне становище країни катастрофічне й необхідні рішучі заходи для виходу з кризи. Він зажадав не тільки виборів нового керівництва партії, але й відміни заборони про утворення опозиційних угруповань та їх легалізації. А.Новотний вміло захищався, визнавши окремі свої помилки, пообіцяв задовольнити деякі побажання словаків. І хоча й цього разу вдалося перенести засідання конференції на січень 1968 р., однак хід дискусії показав, що питання про його відставку вже вирішене.

Прихильники старого курсу зробили останню спробу переконати радянське керівництво в тому, що процес лібералізації внаслідок усунення А.Новотного не буде на користь СРСР. Обговорювались навіть питання про здійснення військового путчу для зміцнення позицій А.Новотного. Однак ці спроби були викриті О.Дубчеком на засіданні Президії ЦК

КПЧ, і А.Новотний був змушений віддати наказ про ізоляцію причетних до цього.

Це був останній епізод в боротьбі за владу між сталіністами й реформаторами. 5 січня 1968 р. на конференції КПЧ було проголошено про обрання нового лідера партії, яким став О.Дубчєк. Нове керівництво КПЧ запропонувало широкую програму політичних та економічних реформ, покликаних створити соціалістичне суспільство з «людеьким обличчям».

Провідну роль у поширенні реформістських ідей відіграли засоби масової інформації, що дістали свободу слова для висловлення різних поглядів. У країні почали виникати поза рамками Національного фронту нові громадсько-політичні організації реформаторського напрямку: «Клуб активних непартійних», «Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність» («К-231»), «Коло незалежних письменників» та ін. Почало втілюватися в життя гасло „Професійки без комуністів“, а Чехословацька спілка молоді розкололася майже на двадцять молодіжних об'єднань. У Словаччині ще більше загострювалась національна проблема.

5 квітня 1968 р. була прийнята «Програма дій» КПЧ, в основу якої був покладений план реформ, розроблений О.Шиком, П.Ауєспергом, К.Рихтоєм при сприянні О.Дубчєка, та з урахуванням пропозицій, висловлених в пресі й на партійних зборах. В «Програмі дій» по-новому ставився ряд принципових питань:

1) відкидалась доктрина про керівну роль компартії в державі та суспільстві; підкреслювалось, що правляча партія повинна здійснювати свою роль не шляхом диктаторського насильства, а за допомогою добровільної підтримки, партія „не може силою домагатися свого авторитету, а повинна кожний раз знову завойовувати його своїми справами“;

2) відкидалась традиція: коли вузьке коло партійного керівництва визначало, що можна, а що не потрібно знати народу, які погляди можна публічно висловлювати, а які ні і т.п., служба держбезпеки не може використовуватись як інструмент придушення свободи думок, кожен громадянин повинний мати на це гарантію;

3) право необмеженої свободи думки членам КПЧ не тільки гарантувалось, але й розглядалось тепер як право їх обов'язку;

4) проголошувалось, що „влада соціалістичної держави не може бути монополізована однією партією чи коаліцією

політичних партій, вона повинна бути відкрита всім політичним організаціям», в той же час питання про багатопартійну систему не було поставлено;

5) висловлюючись за рівноправність чехів і словаків, помічався перехід до федерального устрою країни;

б) помічалось проведення глибокої економічної реформи, спрямованої на децентралізацію економіки та введення елементів ринкового механізму.

Ця програма дістала широку підтримку всіх верств суспільства. Згідно з соціологічними дослідженнями, проведеними у червні 1968 р., 57% громадян ЧССР довіряли новій політиці КПЧ, 16% — навпаки, висловлювали їй свою недовіру (27% ще не визначились з цього питання). В той же час за введення „капіталістичної системи“ висловилося 5% опитаних, а 89% — підтримували необхідність подальшого розвитку „соціалістичної системи“. Проте консервативна частина компартії розглядала все те, що відбувалось в країні, як „втрату завоювань соціалізму“, і звинувачувала прихильників реформ у ревізійізмі.

Боротьба між сталіністами та реформаторами перейшла з „верхніх ешелонів“ влади до низових партійних організацій.

Розгортання протистояння сприяв скандал 1 березня 1968 р., коли стало відомо, що прихильники А.Новотного в керівництві армією планували направити танкову дивізію в Прагу для здійснення контрперевороту. Почалося розслідування справи. Повсюди відбувалися збори та мітинги, на яких лунали гасла очистити політичне життя країни від авантюристів. 22 березня А.Новотний змушений був подати у відставку з посади президента, а 30 липня його було виведено зі складу ЦК КПЧ та виключено з партії. Реформістські сили стали домінувати в керівництві країною.

На консолідацію реформістських сил та посиленню їх підтримки з боку народу впливало втручання радянського керівництва у внутрішні справи Чехословаччини, яке почалося здійснюватися з моменту обрання О.Дубчека. В Москві побоювалися, що демократизація компартії та державного устрою, проголошена в «Програмі дій» КПЧ, може стати загрозою для системи неосталінізму в соціалістичному таборі. Якби в Чехословаччині була реалізована «Програма дій» і створено соціалістичний устрій без придушення свободи, тоталітаризм у цих країнах лишився б будь-якого морального виправдання.

Радянське керівництво та їх союзники по ОВД вирішили

і покласти край цьому експерименту за допомогою дипломатичного тиску, або ціляком збройного втручання. 4 травня, наприклад, від О.Дубчека на чергових переговорах в Москві вимагали згоди на проведення на території Чехословаччини маневрів військ ОВД, а також на постійне розташування підрозділів Радянської Армії в країні. О.Дубчек погодився з першою пропозицією і рішуче відкинув другу.

Маневри розпочались 20 червня і переслідували мету — „залякати ревізіоністів“. Через тиждень у пресі країни з'явилась стаття «200 слів», написана письменником Л.Вацуликом і підписана майже сімдесятьма письменниками, вченими та художниками (у своїй більшості комуністами) на підтримку процесу радикального реформування партії та держави. Гостру реакцію викликав у суспільстві лист керівників п'яти країн ОВД після наради у Варшаві (15 липня 1968 р.), адресований КПЧ. У ньому закликалось до рішучого наступу на „праве крило“ в КПЧ та „антисоціалістичні сили“ в країні, до придушення всіх політичних організацій, спрямованих „проти соціалізму“, до відновлення цензури в пресі, на радіо, телебаченні.

У відповіді Президія ЦК КПЧ рішуче відмовлялася «від проведення заходів, що вимагались в листі п'яти»: «КПЧ намагається продемонструвати, що вона спроможна до іншого політичного керівництва, управління, ніж дискредитовані бюрократично-поліцейські методи», рішуче відкидалися спроби втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

29 липня в Чіснї-над-Тисою розпочались чергові радянсько-чехословацькі переговори. О.Дубчек вимагав виводу радянських військ, які знаходились в країні майже місяць після закінчення маневрів, а Л.Брежнєв наголошував на „нормалізації“ політичної атмосфери в Чехословаччині. Переговори закінчились тим, що чехословацька сторона підтвердила лояльність до СРСР та ОВД, зобов'язалась протидіяти антирадянським настроям, а радянське керівництво пообіцяло вивести війська з країни і припинити випадки на реформаторів у пресі. Підсумковий документ був підписаний в Братіславі 3 серпня, коли останнє радянське з'єднання залишило країну.

Однак, на зустрічі керівників п'яти країн ОВД (18 серпня) були схвалені оцінки та пропозиції Л.Брежнєва, згідно з якими необхідно було покласти край діяльності реформаторів „празької весни“, яка загрожує „завоюванням соціалізму“. Обґрунтовуючи необхідність військового втручання у

внутрішні справи країни, керівництво КПРС спиралося на лист, з яким звернулись до нього відомі політичні та громадські діячі Чехословаччини з проханням ввести війська та „захистити соціалізм“. Атмосферу загострювали чутки, які розповсюджувалися засобами масової інформації про підготовку в Чехословаччині контрреволюційного перевороту.

Логіка імперського мислення 1956 р. була майже без змін повторена в 1968 р. під час придушення „празької весни“. Сідний урок, який був занесений Л.Брежнєвим з угорських подій, містилася у фразі, кинутій під час наради керівників п'яти країн ОВД 18 серпня 1968 р.: «Війська повинні вирішувати військові завдання. А не так, як було в Угорщині, наберемо заарештованих і не будемо знати, що з ними робити — стріляти або мішувати».

О 23 годині 20 серпня 1968 р. війська п'яти держав ОВД — Болгарії, НДР, Польщі, СРСР та Угорщини — перейшли кордони Чехословаччини. Окупацію країни здійснювало 124 тис. військовослужбовців та 500 танків. Швидко були захоплені найважливіші стратегічні пункти: аеродроми, вокзали, радіо, телебачення, ЦК КПЧ, резиденція уряду, Академія наук, МЗС та ін., а також конфісковано зброю у міліції.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії „союзників по ОВД“ як такі, що суперечать принципам взаємовідносин між соціалістичними державами і нормам міжнародного права. Обнародоване по радіо о пів на другу ночі 21 серпня «Звернення до народу Чехословаччини» закликала населення дотримуватися спокою і не чинити опору військам вторгнення.

Чехословацькі керівники О.Дубчек, Й.Смрковський, О.Черник, Ф.Кригель, Й.Шпачек були відразу ж затримані й літаком відправлені до Москви. За перші три дні вторгнення на вулицях міст загинуло близько 30 й поранено понад 300 чоловік. Президент Л.Свобода наказав армії дотримуватися спокою, не виходити з казарм, не чинити опору військам союзників. Населення зустріло цю акцію зі здивуванням. Студентська молодь намагалася чинити опір всіма доступними засобами.

В одному з цехів празького заводу ЧКД у Височанах 22 серпня 1968 р. відбувся надзвичайний з'їзд КПЧ. До керівних органів партії були обрані всі лідери, яких тримали в Москві. На з'їзді були прийняті резолюція і звернення до комуністичних і робітничих партій світу, в яких осуджувалась окупація країни військами ОВД. Аналогічні рішення були ухвалені 26 серпня на з'їзді комуністів Словаччини. Національні збори та уряд

Чехословаччина визнала оцінки Височанського з'їзду КПЧ і висловили негативне ставлення до радянського втручання у внутрішні справи країни.

Вже 23 серпня, згідно рішення з'їзду, було проведено загальнонаціональний одногодинний страйк протесту. По всій країні припинилась робота, вили сирени, гриміли дзвони. Це був протест проти некликаних гостей. Опір населення країни та Височанський з'їзд КПЧ перекрили можливість здійснення стратегічних завдань вступу військ 21 серпня, а саме, створення слухняних органів та інститутів влади.

Президент ЧССР Л.Свобода й інші державні особи 23 серпня прибули до Москви, де під тиском з боку брежнєвського керівництва підписали «Програму виходу з кризової ситуації» з 15 пунктів. Чехословацька сторона брала на себе зобов'язання визнати недійсним рішення Височанського з'їзду КПЧ. „Московський протокол“ являв собою зразок диктату з позиції сили, став юридичною основою для систематичного втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

На переговорах у Москві йшлося про шляхи „нормалізації“ становища в країні та умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини. Військові підрозділи інших країн ОВД були незабаром виведені. Спираючись на радянську підтримку, консервативні сили в КПЧ перейшли у наступ, у ході якого з керівництва партії, уряду та Національного фронту поступово вилучалися прихильники реформ. З розробленої ними «Програми дій» вдалося здійснити лише перетворення ЧССР у федерацію двох рівноправних республік — Чеської та Словацької.

Окупація Чехословаччини військами ОВД була різко засуджена багатьма урядами, в тому числі Югославії, Румунії, Албанії, Китаю. Представники багатьох країн в ООН вимагали негайного виведення військ ОВД з ЧССР і негайного звільнення захоплених чехословацьких лідерів. 21 серпня відбулося засідання Ради Безпеки ООН, на якому було обговорене „чехословацьке питання“. Резолюція, яка засуджувала вторгнення та зажадала негайного виведення військ ОВД з території ЧССР, не була прийнята через радянське «вето».

Чехословацькі події викликали вибух обурення серед світової громадськості й призвели до глибокої кризи в європейському робітничому русі. Генеральна рада Соціалістичного (21 серпня) засудила вторгнення в ЧССР як „чисто агресивний акт, що викриває імперіалістичний характер відносин, які

СРСР прагне нав'язати своїм союзникам по Варшавському пакту“.

Акція ОВД загальмувала, а потім припинила процес реформування тоталітаризму, створення „соціалізму з людським обличчям“. Була врятована сталінська імперія в Східній Європі, яка ґрунтувалась на насильстві й забезпечувала панування вищої партійно-державної касты. В цих умовах будь-яке прагнення до реформування тоталітарної системи було приречене.

У квітні 1969 р. до керівництва КПЧ прийшов Г.Гусак. Запропонований тоді процес „нормалізації“ (повернення до неосталіністських методів управління) призвів до подальшої стагнації економіки. Водночас здійснювалась широка чистка партії, з якої було виключено майже 500 тисяч членів. За цим настала позагласна заборона на професійну діяльність представників інтелігенції — прихильників реформ. Багато літераторів, вчених, журналістів, акторів стали вантажниками, кочегарами, мийниками, конторськими службовцями і т.п. З країни потягнувся багатотисячний потік емігрантів, які осіли в Австрії, Німеччині, США. Височанський з'їзд було проголошено незаконним. Нове керівництво КПЧ кваліфікувало дії держав ОВД як «акт інтернаціональної допомоги». Ця оцінка зберігалася протягом 20 років. Тільки 1990 р. керівництво партії визнало, що 1968 р. в Чехословаччині не було загрози соціалізму й тим більше необхідності введення військ союзних держав.

Події в Чехословаччині 1968-1969 рр. мали далекосяжний негативний резонанс. Придушення „празької весни“ мало далекосяжні наслідки. Перемога прихильників „доктрини Брежнєва“ перекрила кисень реформам у соціалістичних країнах, зміцнила позиції догматичних сил, посилила імперські риси радянської зовнішньої політики, дала поштовх до афганської авантюри (1979 р.), сприяла розвитку „єврокомунізму“ і т.ін. КПЧ втратила вплив серед більшості населення країни, її керівництво довело економіку до застою, що збільшило відставання Чехословаччини від розвинених країн.

12. КРИЗА В ПОЛЬЩІ НАПРИКІНЦІ 60-Х РОКІВ ТА ПРИХІД ДО ВЛАДИ Е.ГЕРЕКА. Паралельно з подіями в Чехословаччині розвивалась криза і в Польщі. В 1968 р. загострився конфлікт між партійним керівництвом та інтелігенцією, яка виступала проти існуючого диктату в культурній політиці. Дійсно, незважаючи на певні зміни, які

відбулися в країні у другій половині 50-х років, майже в усіх сферах культурного життя домінували застарілі догматичні підходи: „забувалися“ національні герої, замовчувалися важливі історичні події, перекручувалися факти (особливо там, де це „суперечило“ радянсько-польській дружбі), посилилась цензура і т.ін. Талановиті діячі національної культури піддавались гонінням та всіляким утискам. Багато художніх творів, які більш-менш об'єктивно відбивали російсько-польські стосунки, замовчувалися або заборонялися. Панування авторитарних методів у галузі культури, штучне загострення відносин із католицькою церквою та економічна стагнація — все це призводило до загострення соціально-політичної кризи в країні.

У цих умовах група науково-творчої інтелігенції звернулася до керівництва країни з пропозицією про необхідність проведення реформ, що стала відома як „Лист 34-х“ та „Відкритий лист до членів партії“. У цих документах висувалися вимоги відміни цензури та радикальної зміни урядової політики в галузі культури. Пропозиції урядом були відкинуті, їх авторів почали переслідувати, позбавляти роботи, а найбільш активних було навіть засуджено. Саме тоді виникли умови для створення опозиційних нелегальних організацій, які потім відіграли певну роль у становленні профоб'єднання «Солідарність».

Гоніння на національну культуру (заборона п'єси А.Міцкевича „Дзяди“) та переслідування творчої інтелігенції стали причиною березневих подій 1968р. Мітинги і демонстрації охопили вищі школи Польщі: у Варшавському університеті страйкувало понад 1000 студентів, у політехнічному інституті — 1500, вузах Кракова — 4000, Любліні, Познані і Гданську — по 1000 чоловік. Студенти і викладачі захоплювали вузівські приміщення, відміняли заняття, пікетували, проводили мітинги.

Місцеве керівництво намагалося загасити студентські виступи з допомогою робітничого класу. Але поява робітників на територіях вузів лише посилювала рішучість студентів, які зачинялись в навчальних корпусах, оголошували „окупаційні страйки“ та голодування. В березні 1968 р. студентський рух вилився на вулиці. В ряді польських міст відбулися масові демонстрації, під час яких виникли заворушення: спалювалися автомобілі, кіоски та магазини.

Студентський рух залишався незрозумілим для багатьох людей. Робітники, наприклад, засуджували виступи та вимоги молоді і навіть закликали до їх покарання. В результаті вуличних зіткнень декілька десятків було поранено і майже 2,5

тис. заарештовано. 47 чоловік було засуджено до різних строків ув'язнення.

Березневі виступи (1968 р.) в Польщі слід розглядати в контексті чехословацьких подій того часу, а також у зв'язку з арабо-ізраїльською війною на Близькому Сході (1967 р.), які значно загострили національні проблеми. Все це врешті сприяло масовому від'їзду польських євреїв за кордон.

Наслідки студентських виступів обговорювалися на V з'їзді ПЮРП (1968 р.), де характеризувалися як прагнення сил ревізіонізму та реакції до реваншу. ПЮРП закликала до посилення ідейно-виховної роботи серед молоді. Короткозора політика керівництва країни знов загнала хворобу всередину.

Наприкінці 60-х років у Польщі значно зросла активність трудящих, які діяли в рамках профспілок.

Головні події соціально-політичної кризи кінця 60-х років відбулися в містах Балтійського узбережжя. Розвиток інфраструктури в цих робітничих районах значно відставав від темпів зростання чисельності й зайнятості населення. Нестача дитячих дошкільних закладів, житла, побутових закладів соціальної інфраструктури викликала незадоволення. Тільки у 1969 р. до народних рад надійшло понад 500 тис. скарг та пропозицій, більшість яких так і не була задоволена. Профспілкові організації не могли надати належну допомогу тим, хто тернів злидні. Дедалі частіше лунали голоси на підтримку процесу децентралізації економіки, який був припинений. Зростало невдоволення безсиллям офіційних профспілок, які в усьому підтримували партійне керівництво. Ситуація в країні ще більш загострилася у зв'язку з рішенням уряду від 12 грудня 1970 р. про підвищення цін (від 4 до 92%) на ряд продовольчих товарів.

Підвищення цін на продукти харчування викликало страйки, які охопили суднобудівні верфі Гданська, Гдині та Щеціна. Робітники Гданська 14 грудня направились до місцевого комітету ПЮРП з вимогою негайно скасувати урядове рішення про різке підвищення цін. Вперше в історії суспільних конфліктів у Польщі робітників підтримали студенти вузів. Майже 10 тис. молодих людей вийшли на демонстрацію разом з робітниками.

Непродуманість і неузгодженість дій місцевих партійних керівників призвели до закриття судноверфі у Гдині, до охорони якої з самого початку хвилювань були залучені армійські частини, які мали наказ — нікого не пропускати на територію верфі. Деякі з корабелів не знав про цю заборону. Коли 17

грудня вони спробували добратися до робочих місць, то були зустрінуті пострілами: четверо чоловік було вбито. На знак протесту проти насильства робітники Щеціна, Ельблонга, Слупська та інших міст закликали до страйків. Проти робітників були застосовані танки і бронетранспортери. В результаті зіткнень з військами та міліцією в містах балтійського узбережжя загинуло 44 чоловіка, понад тисячу було поранено.

Оцінка подій у грудні 1970 р. керівництвом ПОРП була однозначною: „Це справа сил анархії і контрреволюції, скерованих із-за кордону“. Причини трагедії вбачали тільки в обуренні людей, що було викликано підвищенням цін. Такі висновки, звичайно, не тільки не сприяли пошуку шляхів стабілізації в країні, але вели в тупик.

Вихід із ситуації, що виникла, керівництво ПОРП знайшло в зміні лідера: 20 грудня 1970 р. першим секретарем ЦК ПОРП став Е.Герек. Він запевняв, що у своїй діяльності буде спиратися на мудрість громадської думки у вирішенні складних соціально-економічних проблем та на підтримку робітничого класу. Але ці запевнення не були реалізовані. Зміна політичного керівництва не могла стати панацеєю від усіх бід і не вирішувала проблем, які породжувала сама тоталітарна система.

Таким чином, соціально-політичні кризи, які відбувалися в 40-60 роках в країнах Східної Європи, були закономірним наслідком прорахунків у внутрішній політиці правлячих компартій, показували неспроможність бюрократично-адміністративної системи розв'язати суперечності, що виникали, розкривали антидемократичну, антинародну сутність тоталітаризму.

Запитання і завдання:

1. Які головні причини виникнення кризових явищ?
2. Проаналізуйте соціально-політичне становище в країнах Східної Європи в 50-60 рр.
3. Які причини масових виступів в НДР, Польщі, Угорщині, Чехословаччині в 50-60 рр.?
4. Складіть хронологічну таблицю анти тоталітарних рухів в країнах соціалістичного табору в 50-60 роках.
5. Чому спроба перенести радянську модель соціалізму на європейський ґрунт зазнала невдачі?

Р О З Д І Л ІІ. КРАХ ТОТАЛІТАРІЗМУ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ (70-ті - 1989 роки)

1. ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТА ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРАХ. Глибокі кризи в 60-х роках показали повну нереальність переходу до будівництва комунізму. Замість старої тези КПРС, компартії країн Східної Європи прийняли конценцію будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Було проголошено, що зі створенням „основ соціалізму“ подальше будівництво нового суспільства повинно вестись не на базі, залишеної капіталізмом, а на створеній соціалістичній. Робився висновок, що в більшості країн завершено перехідний період до „соціалізму“. Передбачалося, що протягом 15-20 років розвинуте суспільство буде побудовано в країнах Центральної та Південно-Східної Європи і розпочнеться їх поступовий перехід до комунізму. Більшість компартій регіону прийняла відповідні програми.

Але реальне життя показало, що конценція розвинутого соціалізму не змогла витримати перевірки часом. Головними причинами цього були:

1) тоталітарні соціалістичні режими внаслідок свого догматизму й косності були нездатні розробити науково обгрунтовану програму. Їх намагання йшли врозріз з об'єктивними закономірностями загальнолюдського розвитку;

2) наслідки негативного впливу на економіку паливно-енергетичної кризи, що охопила весь світ в середині 70-х років. Якщо розвинуті країни зуміли знайти вихід з цієї ситуації і перейшли на енерго- і ресурсозаощаджувальні технології, то соціалістичні країни засвідчили свою повну неспроможність. Надмірна матеріало-та енергоємність машин і виробів, невесока якість продукції робили їх товари неконкурентноспроможними на світових ринках, до того ж помітно знизилися ціни на експортну продукцію при одночасному підвищенні цін на предмети імпорту;

3) слабкість аграрної сфери: низька врожайність зернових культур, що становила у соціалістичних країнах приблизно половину врожайності в розвинутих країнах, змушувала (за винятком Угорщини) нарощувати імпорт зерна і продуктів харчування з розвинутих країн. Планові завдання по збільшенню національного доходу, валового промислового і сільськогосподарського виробництва не виконувались. В

економіках виявились явища внутрішньої і зовнішньої незбалансованості.

В результаті цього з середини 70-х років, у суспільно-політичному та економічному житті країн регіону все відчутніше проявлялися негативні тенденції. У структурі споживання спостерігалось скорочення питомої ваги продовольчих товарів і послуг. Темпи зростання заробітної плати випереджали зростання продуктивності праці. Збільшувався розрив між темпами і рівнем розвитку засобів виробництва і продуктів споживання. Ці диспропорції вели до тяжких соціальних наслідків. Зростання випуску продукції йшло головним чином за рахунок збільшення капітальних вкладень, витрат сировини і матеріалів, а також залучення додаткової робочої сили. Екстенсивні фактори, як і раніше, грали велику роль і в не виробничій сфері. Намагання здійснити перехід на рейки інтенсивного розвитку економіки зазнали краху.

Тоталітарні режими Східної Європи демонстрували неспроможність швидко й ефективно розв'язувати нагрілі проблеми. Адміністративно-бюрократична система не могла розвивати економічне стимулювання виробництва і трудову активність людей. Надмірна централізація гальмувала розвиток економічної самостійності, стримувала ініціативу господарських структур.

Усе це викликало справедливе незадоволення різних верств населення східноєвропейських країн, особливо в тих, які намагалися розв'язати існуючі соціально-економічні проблеми за допомогою використання не завжди обґрунтованих програм. Так, спроба керівництва Польщі прискорити розвиток країни за рахунок західних кредитів, технологій та сировини зазнала повного краху й викликала справедливе обурення, стала причиною бурхливих соціальних потрясінь. В 1976 р. на механічному заводі у Радомі страйкувало більше тисячі робітників, до яких потім приєднались трудящі з інших підприємств. В Урсусі (районі Варшави) страйк оголосили майже 90% робітників. Страйкарі захоплювали підприємства, будували барикади, чинили опір органам правопорядку. Припинив роботу також нафтохімічний комбінат у Плоцьку.

2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОПОЗИЦІЙ—НИХ РУХІВ. Події 70-х років знаменні для Східної Європи ще й тим, що в ході виступів трудящих за свої права народилися принципово нові громадські організації. Так, саме в цей період виникли робітничі рухи, які потім відіграли провідну роль у становленні незалежного профоб'єднання „Солідарність“. У

вересні 1976 р. створюється „Комітет захисту робітників“ (КЗР), який у вересні 1977 р. було перейменовано у „Комітет громадського самозахисту“ (КІС). Потім у 1978 р. виникає „Комітет по організації незалежних профспілок“ та „Рух молоді Польщі“. певну активність проявили і такі громадські рухи, як „Клуб кривого кола“, „Клуб трьох К“, „Клуб шукачів протиріч“ та ін. В 1979 р. „Комітет громадського самозахисту“ внаслідок реорганізації став називатися „Комітет громадського самозахисту — Комітет захисту робітників“ (КІС — КЗР). Того ж року була створена „Конфедерація незалежної Польщі“.

У серпні 1980 р. організаційно оформилась профспілка „Солідарність“ (офіційна реєстрація відбулася 10 листопада), яка стала ініціатором масових страйків на судноверф'ях у Гданьську, підприємствах Щеціна та Гельблонга. На узбережжі страйкувало майже 200 тисяч чоловік. Успіхи корабелів активізували шахтарів. Уже в серпні у Гданьську і Щеціні між представниками страйкових комітетів і керівництвом країни було підписано угоду, за якою уряд зробив певні поступки щодо заробітної плати та ін.. Підвищення заробітної плати без зростання продуктивності викликало появу значної грошової маси, різко підскочила інфляція, злотий знецінився. Країна була на межі економічного краху.

У вересні-жовтні 1981 р. у Гданьську відбувся перший з'їзд профоб'єднання „Солідарність“, в роботі якого взяло участь майже 900 делегатів. Тоді чисельність профспілки перевищувала 9 млн. чоловік. З'їзд прийняв програму організації, що боролась за владу. Ряд її положень зводився до вимог введення ринкової економіки під час самоуправління. На початку грудня 1981 р. керівництво „Солідарності“ на чолі з Л.Валенсою заявило про перехід до нових форм боротьби із владою — боротьби за політичну першість.

Поширився рух за демократизацію і в Чехословаччині, де багато вагати стала громадянська ініціатива — „Хартія-77“. Група діячів культури та науки 1 січня 1977 р. виступила з декларацією, в якій розкрила основний зміст вимог та головні напрями демократизації суспільства. Цей документ порушив мовчання інтелігенції та поклав початок опору процесу „нормалізації“. Підписали його В.Гавел, Л.Вацулик, П.Когоут та інші представники культури (всього 242 чол.), які брали активну участь у реформаторському русі ще в 60-х роках, переслідувались властями.

Автори декларації „Хартія-77“ посилались на Міжнародні пакти про громадські, політичні, економічні, соціальні й

культурні права людини, які були підтвержені на Параді з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.). Хартисти стверджували, що забезпечення свобод і прав людини повинне стати засобом у побудові гуманного та демократичного суспільства в Чехословаччині. Кількість прихильників „Хартії-77“ стала зростати, і цей рух став основною опозиційною силою.

У документі висловлювалося прагнення „вести діалог з комуністичним режимом“. Однак, керівництво країни не тільки відмовилося від запропонованого діалогу, а й організувало „кампанію протесту“ проти хартистів. Офіційні засоби масової інформації називали їх „агентами імперіалізму“, „самолюбивими банкрутами“, „самозванцями“, „представниками залишків буржуазної реакції“ і т.п. „Руде право“ (12 січня 1977 р.) писала, що „мова йде про антидержавний, антисоціалістичний, антинародний і демагогічний памфлет, автори якого грубо й брехливо зводять наклеп на ЧССР і на революційні завоювання народу. Вони звинувачують наше суспільство в тому, що життя в ньому не відповідає їх буржуазним, елітарним вимогам“.

У наступні роки ставлення керівництва країни до „Хартії-77“ залишалося незмінним (про це, зокрема, свідчить зміст брошури „Не спровокувати процес перебудови“, випущеної в 1989 р.). Авторитарна система в Чехословаччині продовжувала підтримувати атмосферу, яка виключала навіть натяк на реформування суспільства, можливість діалогу. Прихильники „Хартії-77“ весь час перебували під вогнем офіційної критики і переслідувались. В. Гавел, наприклад, тричі був засуджений і п'ять років провів у в'язниці. Журналіст І. Румл і його син в 1981 р. були засуджені за „організацію підривної діяльності“ на 10 років позбавлення волі. Але, незважаючи на це, кодо прихильників „Хартії-77“ розширювалося. В 1989 р. її підписали вже 1889 чоловік.

Опозиція прагнула інтернаціоналізувати свій вплив і діяльність. Відомий вчений-фізик Ф. Я. ЦОУХ (емігрував до Швеції в 1973 р.) заснував „Фонд Хартії-77“, на рахунок якого в 1989 р. було ініційовано мільйона доларів. Ці кошти йшли на допомогу активістам опозиції та видання незалежної газети „Лідове повини“. Підтримку хартистам надав і Міжнародний комітет солідарності з „Хартією-77“, який створили емігранти в Парижі. „Хартія-77“ також підтримувала зв'язки з „Міжнародним товариством прав людини“.

За час існування „Хартії-77“ її учасники розіслали десятки листів, протестів, закликів і т.п. в усі вищі державні органи про

порушення прав людини. В 1986 р., наприклад, було розповсюджене спеціальне звернення до чехословацької молоді, яке висвітлювало численні молодіжні проблеми. Інформація про справжній стан справ у Чехословаччині збиралась і передавалась у західні засоби масової інформації (радіостанція „Вільна Європа“, „Голос Америки“, „Ей-бі-сі“ та ін.) для обнародування.

Лідери чехословацької опозиції вперше почали налагоджувати контакти з дисидентами інших східноєвропейських країн у 70-ті роки. Чехів, угорців та інших запрошували до різних міжнародних семінарів. Контакти між дисидентами зміцнювались. Так, у жовтні 1986 р. 125 лідерів опозиції з п'яти країн ОВД підписали спільну заяву в ознаменування 30-ї річниці антитоталітарного повстання в Угорщині. Регулярно з'являлися інші спільні заяви, наприклад, у зв'язку з правом на відмову від військової служби з релігійних причин. У серпні 1987 р. на польсько-чехословацькому кордоні відбулася зустріч між польськими та чеськими дисидентами, серед яких був і В.Гавел, які підписали спільну декларацію. Як приклад посилення взаємозв'язків чехословацької опозиції, можна навести польсько-чехословацьку „Солідарність“. Невелика група дисидентів, яка створила цю організацію, на перших порах займалась перекиданням і розповсюдженням нелегальної літератури. В кінці 80-х років польсько-чехословацька „Солідарність“ діяла вже зовсім відкрито, випускаючи щомісячний бюлетень. Її лідери планували конференції і демонстрації, контролювали виконання мовних перекладів і організували зустрічі на кордоні між лідерами опозиції.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ Й.ТІТО.

В Югославії докорінна перебудова політичних, економічних та громадських структур югославського суспільства, яка почала відбуватися на початку 50-х років, мала принциповий характер і знаменувала рішучий розрив з радянською моделлю соціалізму та перехід до відтворення самообутового „самоврядуваного соціалізму“.

Мета і логіка розвитку Югославії після проголошення та введення робітничого (а потім і громадського) самоврядування диктували необхідність проведення демократизації відносно в самому Союзі комуністів Югославії. Це призвело до того, що починаючи з VI з'їзду, на якому була закладена нова концепція ролі в суспільстві правлячої партії, визначається певна

тенденція в керівництві СКЮ до зміцнення демократичного компоненту, послаблення та витіснення централізму. І якщо у наступні роки в партійних документах і відбувався перегляд деяких принципів в діяльності СКЮ, то прагнення здійснити їх, як правило, майже не вдавалось. Це в першу чергу стосується прийняття модернізованої моделі функціонування СКЮ після національних заворушень в Югославії у другій половині 60-х-початку 70-х років, яка була згодом повністю демонтована. В цьому відношенні рішення VI з'їзду СКЮ відносно демократичної концепції діяльності партії залишається явищем досить унікальним, хоча і саме запровадження нових установок в практику було пов'язано з певними труднощами.

До середини 50-х років зі своїми близькими прихильниками Й.Тіто завершував формування стратегії внутрішнього суспільного розвитку: на гребені боротьби проти сталінізму, у процесі демократизації, децентралізації, дебіюрократизації, введення ринкових критеріїв та розвитку зв'язків країни з Заходом домінуючою тенденцією партії повинен стати поступовий перехід від активної спрямовуючої долі, а також ідеологічний та політичний плюралізм. Але умови „холодної війни“, на його думку, не дозволяли мати плюралізм в повному його розумінні. Саме під цим гаслом він став поступово загальмовувати процес подальшого вдосконалення „самоврядувальних реформ“.

Розробка концепції нової ролі партії відбилася в Програмі СКЮ, яку було прийнято на VII з'їзді (1958 р.). В ній підкреслювалось, що з розвитком соціалістичної демократії „провідна роль СКЮ буде в перспективі зникати“ у зв'язку з відмиранням суспільних антагонізмів і ряду функцій держави, а також „по мірі розвитку нових суспільних відносин“. В той же час, в рішеннях з'їзду скасовувались прийняті рішення про гласність, як основний принцип функціонування союзу, про „участь усіх трудящих в діяльності СКЮ“, про здійснення контролю над партійними організаціями. Діючим залишився принцип демократичного централізму, який кожного разу тлумачився з різним акцентом: то як більш „демократичний“, то як більш „централістичний“.

В умовах формування нової партійної лінії та здійснення курсу на самоврядування, який був спрямований проти централізму та бюрократизму, підкреслювалось в документах VI з'їзду СКЮ, в лавах партії почали „зростати тенденції до стихійності та лібералізму“. Найбільш послідовним виразником цих відхилень став один з лідерів СКЮ М.Джилас, який вже в

1953-1954 рр. виступив з різкою критикою несталіністських методів керівництва та необхідності радикальної трансформації діяльності СКЮ і в цьому зв'язку був звинувачений в „спробах ліберально-дрібнобуржуазної реставрації партії“ та виключений з її лав.

Досвід діяльності СКЮ в 50-60-х роках став віддзеркаленням певних закономірностей, пов'язаних зі спробами вироблення механізмів та принципів, які були здатні протидіяти прихильникам сталінської концепції діяльності партії в суспільстві. Однак, щоразу вони нагтовхувались на опір певних сил із бюрократичних, державних та партійних структур. Приклад тому — створення „дупі“ керівництва державносамоврядувальних органів, висування консервативно-бюрократичних сил на перший план завжди, коли приймалися радикальні рішення з внутріпартійних питань.

З іншого боку, після IX з'їзду СКЮ (1969 р.), вибух національного руху в Хорватії привів до формування „національно-федералістської“ концепції в СКЮ, згідно якої демократичний централізм був покликаний забезпечити самостійність республіканських партійних організацій, перетворити їх у виключно національні та незалежні не тільки від організацій інших республік, але й від центральних органів СКЮ.

На початку 60-х років Й.Тіто зіткнувся із загрозою розколу СКЮ на фракції. На цей час у партії на перший план постало національне питання. Ця проблема виникла поряд з іншими завданнями суспільно-економічного розвитку, які зумовили роз'ортання чвар на лінії „союзне партійно-державне керівництво — республіканські політичні центри“. В той час республіканські лідери домагались більшої самостійності від союзних партійно-державних структур. Все це поставило питання про федералізм, зумовило конфліктні ситуації між національними відносинами навколо проблем подальшого розвитку самоврядування та реформування економічної системи. Найбільш складні дилеми виникли в розумінні та побудові механізму ринкових відносин.

В цих внутрішніх конфліктах, які почали розростатися в 60-х роках Й.Тіто спочатку вагався, а потім підтримав сили, які виступили за проведення економічних реформ. Це в значній мірі сприяло перемозі на VIII з'їзді СКЮ (1964 р.) прихильників реформ. Ними була висунута платформа радикальної дестатизації економіки, демократизації політики, культури, ідеології та перебудови федерального устрою країни. Все це

означало остаточну ліквідацію в Югославії залишків „радянської моделі соціалізму“ і утвердження власної моделі - „самоврядного соціалізму“.

З цього моменту побудова „самоврядного соціалізму“ в Югославії набула певних ознак та характерних рис. Реалізація цієї ідеї відбувалася шляхом прийняття безпосередньо працюючими у трудових колективах всіх рішень з найсуттєвіших проблем діяльності свого виробництва, включаючи розподіл доходів, а також обрання своїх представників до державних органів. Первиною ланкою югославської політичної та економічної системи відтоді стала „Базова організація об'єднаної праці“ (БООП). Здебільшого це був колектив невеликого підприємства, установи чи окремого цеху, кількість яких у 80-х роках досягла майже 20 тис. БООП (одна третина знаходилась в промисловості). В свою чергу БООП об'єднувалися в організації, які представляли, відповідно, господарське об'єднання, фірму чи підприємство.

Югославська модель суспільного розвитку мала відомі позитивні результати. Зросло промислове виробництво, стабільними темпами збільшувалось виробництво сільсько-господарських продуктів. Товарно-грошові відносини використовувались як важливий засіб підвищення продуктивності праці та підвищення конкурентноздатності югославських товарів на ринках Заходу.

В минулому відстала, аграрна Югославія в середині 60-х років перетворилась у індустріально-аграрну країну, а після виконання четвертого п'ятирічного плану (1966-1970 рр.) СФРЮ досягла рівня середньорозвинутих країн Європи. Промислове виробництво в 1975 р. збільшилось у порівнянні з довоєнним рівнем в 15 разів.

У сільському господарстві переважна більшість трудових виробничих заборг до 1952 р. була реформована або перетворена у кооперативи загального типу (споживчі або збутові). На доло суспільного сектора, де були створені багатогалузеві агропромислові комплекси, припадало біля 16% всієї орної землі. У приватній власності 2,6 млн. селянських господарств мали 84% угідь.

Конституційна реформа, здійснення якої розпочалось одразу ж після 1963 р., коли країна стала називатись Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, завершилась прийняттям в лютому 1974 р. нової конституції. В першій статті конституції було записано, що СФРЮ є „союзною державою, державним співдружжям добровільно об'єднаних народів та їх соціа-

лістичних республік“, та „самоврядуванні робітничого класу і всіх трудящих і громадян, рівноправних народів та народностей“.

Конституцією визначався порядок формування общинних, красвих і республіканських скупщин, які складались з трьох палат: віче об'єднаної праці, віче місцевих об'єднань, суспільно-політичне віче. Скупщина СФРЮ складалась з двох рівноправних палат: союзного віча та віча республік і країв. На спільному засіданні обох палат обиралась президія і голова СФРЮ (по одному представнику від республік і автономних країв). Президент країни — голова держави і очолював президію СФРЮ. В травні 1974 р. Скупщина СФРЮ, враховуючи роль Й.Тіто в народно-визвольній війні та революції, в утворенні та розвитку Югославської соціалістичної федерації, обрала його президентом країни без обмеження строку мандата.

В той же час існували та накопичувались труднощі, започатковані самою моделлю „самоврядного соціалізму“. Справа в тому, що створення системи виробничого самоврядування в Югославії відбулось непослідовно. Вона фактично була вмонтована в моноцентралістичну систему влади та суспільно-економічного державного регулювання. Все це стало призводити до незбалансованості народного господарства і гальмувати економічний розвиток країни. Досвід Югославії показав, що введення елементів самоврядування в структуру адміністративного соціалізму без змін її основних принципів може дати позитивний результат лише на певному відрізку часу.

4. ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО—ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В ПОЛЬЩІ ТА ВВЕДЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ.

Головним елементом негативних процесів розвитку Польщі (як і в соціалістичних країнах) була криза самої концепції побудови соціалізму, яка ґрунтувалася на авторитарно-бюрократичній системі. Ця модель розвитку суспільства, незважаючи на всі спроби її модернізації в 50-70-ті роки, показала свою неефективність у політичному та економічному відношенні. Незацікавленість людини в результатах праці, відлучення від участі в управлінні суспільними процесами, порушення прав людини, розрив між гаслами лідерів та реаліями життя, об'єктивно призводили до загострення ситуації в суспільстві.

В другій половині 70-х років Польща зіткнулась з багатьма проблемами, пов'язаними зі значним погіршенням внутрішніх та зовнішніх умов її подальшого соціально-економічного розвитку.

Різко погіршилось забезпечення країни сировиною та паливом, ускладнювалась ринкова та фінансова кон'юктура. Все виразніше проявлялись наслідки прорахунків та помилок, допущених керівництвом ПЮРП на чолі з Е.Герекком.

Прагнучи реалізувати проголошене ще на початку 70-х років гасло Е.Герека: „Збудуємо до 80-х років дві Польщі!“, державними структурами за десять років було закуплено під кредити розвинутих країн Заходу 452 ліцензії, нові технології для виробництва різних промислових та сільськогосподарських виробів. Практичне освоєння цього грандіозного проекту та спроба швидко скопіювати економічні досягнення Японії закінчилися майже повним крахом. Заборгованість Польщі Заходу на початку 80-х років досягла майже 25 млрд. дол.

Така економічна політика керівництва на чолі з Е.Герекком призвела до катастрофічних наслідків для економіки країни: виникли диспропорції в народному господарстві, була серйозно порушена рівновага на внутрішньому та зовнішньому ринках, - Польща була проголошена повним банкрутом (в наданні кредитів на Заході їй було відмовлено). Зростання доходів населення не забезпечувалося постачанням товарів на ринок і не залежало від виробництва та підвищення продуктивності праці.

На рівень виробництва в умовах, які складались в країні, все більше почали впливати виступи та страйки незадоволених постійним зниженням життєвого рівня. Незважаючи на активну протидію влади, страйки не згасали: до робітників тепер приєднувались студенти, селяни. Протягом липня-вересня 1980 р. страйкувало близько 1,2 млн. Центром опозиційних настроїв, як і в минулому, залишались балтійські міста. Саме в Гданську на судноверфі діяв найбільш послідовний загін страйкарів на чолі з електриком Л.Валенсою.

На хвилі страйків, апогей яких припадав на серпень 1980р., відбулося заснування незалежного профоб'єднання „Солідарність“. Більше половини робітників активно підтримували гасла й вимоги нових опозиційних професіюлок. Налякане силою та розмахом виступів робітників керівництво країни вимушене було піти на переговори зі страйкарями та задовольнити їх основні вимоги.

Складалося враження, що гостра соціально-економічна криза, яка майже паралізувала країну, застала керівництво ПЮРП несподівано. Це було переконливим свідченням відриву партії від народу, яка проголосила головною метою свого існування досягнення благополуччя всіх поляків. На

вересневому (1980 р.) пленумі партії Е.Герєка за прорахунки в політиці було звільнено з посади. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано С.Каню. Нове керівництво зробило спробу вжити певних заходів для виходу з кризи, проте реалізувати їх ефективно не вдалося.

Опозиційний рух робітників продовжував розростатися та міцніти. У жовтні 1981 р. на першому з'їзді „Солідарності“ гданський електрик Л.Валєса заявив, що „боротьба тільки починається. Боротьба ця буде важкою, але вона на відстані витягнутої руки до перемоги. Невідома, однак, ціна, яку заплатимо. Якщо залишимося, як у серпні, разом сильними, незважаючи на труднощі та розбіжність думок, — виграємо. І Польщу зробимо такою, про яку мріємо, оскільки іншою бути вона не може“.

„Солідарність“ ніколи не приховувала своїх антикомуністичних прагнень. Але завжди трактувала їх прагматично, ототожнюючи не тільки з ідеєю, скільки з реально існуючим ладом. „Солідарність“ завжди проголошувала себе профспілковим рухом, представником та захисником інтересів робітників. Але ніколи такою у чистому вигляді не була. Це було політизоване об'єднання опозиційних сил, яке виборювало владу й прагнуло до оновлення, створення нового державного устрою.

Безумовно, головним досягненням „Солідарності“ треба вважати об'єднання інтересів робітничого руху з надіями значної частини інтелігенції та молоді. В 1968 р. робітники не підтримали протест студентства та молоді інтелігенції, а в 1970 р. відбулось навпаки. Єдність „Солідарності“ початку 80-х років, масовість руху, що охопив майже 4,5 самодіяльного населення країни, спирались на близьку польському духу месіанську ідею: свобода батьківщині.

В 1981 р. відбувалось прискорене загострення політичної та економічної кризи. Спустаювались полиці крамниць, інфляція переходила в галоп. Країну лихоманило від безперервних акцій протесту та страйків. Чисельність прихильників „Солідарності“ наближалось до 10 млн. Авторитет влади катастрофічно падав. Якби в той час можна було провести вільні вибори. — ПОРП змогла б отримати 4% голосів виборців

Наводимо хроніку основних подій того року:

22 квітня — прийнято новий указ про цензуру;

25 травня — уряд обговорює заходи по забезпеченню громадського порядку;

14-20 липня — відбувається ІХ надзвичайний з'їзд ПОРП;

22 - 25 липня — зниження норм відпуску м'яса та м'ясопродуктів по картках та „голодний марш“ — маніфестація жінок в Лодзі та в інших містах з вимогами покращити постачання продовольства;

27 - 31 липня — головне статуправління повідомляє про зниження всіх показників соціально-економічного розвитку та затвердження сеймом урядової програми подолання кризи;

15 серпня — звинувачуючи опозиційні сили „в образі честі та гідності партійного керівництва і антирадянській пропаганді“, прокуратура забороняє розповсюдження бюлетеня „Солідарність“, конфісковані друкарські верстати та папір;

19 серпня — заклик „Солідарності“ бойкотувати пресу (вийшли тільки „Трибуна люду“ та „Жолнеж вольности“);

24 серпня — чергове підвищення цін на продукти харчування;

5 вересня — розпочав роботу загальнопольський з'їзд „Солідарності“;

15-17 жовтня — нова хвиля страйків та акцій протесту;

18 жовтня — на пленумі ЦК ПОРП першим секретарем обирається генерал В.Ярузельський;

24 жовтня — виходить постанова уряду про організацію та уповноваження військових оперативних груп на території країни;

19-20 листопада — масовий протест проти необ'єктивної телеінформації, заклик „Солідарності“ до бойкоту телебачення під гаслами: „ТБ — бреше!“, „ТБ-інформація — зразок геббельсівської пропаганди!“;

6 грудня — керівництво „Солідарності“ звертається із закликом провести 17 грудня загальний страйк-протест проти захоплення команди страйкуючих у Вищій пожежній школі (2 грудня) та вимагає шляхом референдуму вирішити питання про загальні вибори до сейму та про зміну влади;

7 грудня — президія „Солідарності“ пропонує створювати „робітничу варту“ — парамілітарні загони самозахисту та охорони;

Л.Валенса заявляє, що „Солідарність“ переходить до нових форм боротьби з владою;

11 грудня — засідання загальнопольської координаційної комісії „Солідарності“ та прийняття о 23.00 12 грудня більшістю голосів резолюції, що закликала до відкритої конфронтації з правлячим режимом.

Годиною пізніше — опівночі 13 грудня в Польщі оголошено воєнний стан, коли всі інші засоби - політичні, економічні, пропагандистські - більше не діяли. І як показав

польський досвід, це був крок остаточної. В декреті Держради про воєнний стан зазначалось, що:

- вводяться обмеження пересування всіх громадян;
- проголошено пред'явлення документів, які засвідчують особу;
- забороняються всі види туризму і спорту, пов'язані з пересуванням;
- забороняються будь-які збори, масові заходи (крім релігійних обрядів) без попереднього дозволу;
- забороняються страйки та всі інші акції протесту;
- припиняється діяльність органів самоврядування;
- забороняються всі види розповсюдження інформації фізичними особами та громадськими організаціями, включаючи профспілки;
- вводиться цензура поштових відправлень і телефонних переговорів;
- обов'язкова здача всіх видів зброї...

Вводились також упереджувачі заходи: громадяни від 17 років, які будуть запідозрені у неоявольності (загроза безпеці держави), можуть бути інтерновані (ізольовані в спеціально відведених місцях)... Серед каральних заходів було позбавлення волі до трьох (наприклад, за продовження діяльності у заборонених громадських організаціях), до восьми років (за розповсюдження інформації, спрямованої на підірив обороноздатності країни)...

На всій території вводиться комендантська година — заборона пересування без спецперепусток з 22.00 до 6.00.

13 грудня була створена Воєнна рада національного порятунку на чолі з В.Ярузельським, яка провела акцію по інтернуванню опозиційних та неблагонадійних осіб. Серед них опинились і колишні керівники ЦОПІ, відповідальні за кризу: Е.Герек, П.Ярошевич, Е.Бабюх та ін. Всього було інтерновано 6,6 тис. чоловік.

В умовах кризи значно ускладнилося міжнародне становище Польщі. Захід оголосив економічні санкції: відмовив у наданні кредитів і продовольчій допомозі. Збитки тільки від санкцій США в 1982-1986 рр. склали 15 млрд. дол. На початку 1982 р. між Ватиканом та урядом США була досягнута угода про фінансову, матеріальну та політичну підтримку опозиційних сил в Польщі.

Введення воєнного стану лише відтягнуло та загальмувало на деякий час остаточний крах тоталітарного режиму в Польщі. Цьому також сприяла погоджена політика всесвітньої

підтримки, яка надходила від СРСР та країн ОВД. Польщі були надалі пільгові безпроцентні кредити, перенесені строки сплати боргів, скоординовані плани про додаткові поставки сировини, палива та продуктів харчування.

Введення воєнного стану та заходи підтримки „друзів з ОВД“, певною мірою сприяли заморожуванню соціально-політичної ситуації в країні. В той же час, в польському керівництві поступово зміцнювалась думка, що проблеми неможливо вирішувати виключно силовими методами: 31 грудня 1982 р. дію воєнного стану призупинено, а 22 липня 1983р. — зовсім скасовано.

Розпочався останній етап агонії тоталітарного режиму, — спроба за допомогою реформування врятувати становище.

5. ПОЛІТИКА М.ГОРБАЧОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ. У 80-ті роки країни соціалістичної співдружності поступово, але безповоротно входили до стану соціально-політичної та економічної кризи. Перш за все, їх відставання від індустріально розвинутих країн Заходу дедалі більше посилювалося. Особливо помітним воно стало у таких галузях, як електроніка, інформатика, обчислювальна техніка. Відстала технологія, застарілий верстатний парк, низька ефективність сільського господарства були характерні тією чи іншою мірою економіки всіх країн регіону.

Позитивні зміни в економіці, соціально-політичній і духовній сфері були неможливі в умовах панування бюрократично-адміністративної системи. Цеподільна монополія компаній на владу, злиття партійного і державного апарату, антидемократизм, придушення будь-якої ініціативи, розв'язання нагромаджених соціально-політичних проблем за допомогою сили — всі ці риси притаманні авторитарним режимам у країнах Східної Європи.

Вага соціалістичних країн у світовому промисловому виробництві (30% в 60-ті роки), в загальносвітовому національному доході (25%), у 80-х роках практично не змінювалась. Доля цих країн у світовій торгівлі складала всього близько 10% і мала тенденцію до скорочення. Ще меншою була їх частка в світовому експорті машин, обладнання та в обміні технологій. Обсяг зовнішньоторговельного обороту на душу населення в країнах РЕВ був у чотири рази менше, ніж у країнах ЄІС, вдвічі менше, ніж в США, в два з половиною рази менше, ніж у Японії.

Усе більше загострювалося соціально-політичне становище у всіх країнах соціалістичної співдружності.

Поширювались страйки, мітинги, масові демонстрації, в ході яких висловлювався протест проти погіршення життєвих умов, проти бюрократичної системи управління. В суспільстві стала проявлятися ідейна дезорієнтація, недовіра до проголошених, але не реалізованих цінностей соціалізму, в спроможність соціалізму до оновлення. Все більш настирливо висувались вимоги економічних реформ. Катастрофічно падала довіра до правлячих комуністів.

Рух за реформи в більшості країн Східної Європи значно посилювався в другій половині 80-х років під впливом новацій, які надходили від нового радянського керівництва на чолі з М.Горбачовим, який радикально змінив політичний курс СРСР. Однак початок „оновлення соціалізму“ в Радянському Союзі проходив повільно, з великими труднощами, і це справляло негативний вплив на хід реформ в інших країнах регіону.

Реалії життя вимагали рішучих кроків та радикальної зміни становища, яке складалось в соціалістичній співдружності. „В братніх країнах СРСР, - зазначав М.Горбачов на Політбюро ЦК КПРС (15 липня 1986 р.) - стали розглядати як консервативну силу, яка заважає докорінним перетворенням. Корективи в практику соціалістичного будівництва вносили з обережністю, побоюючись почути свого роду гримання начальника. Замість спільного обговорення проблем, КПРС брала на себе функції єдиного надійного зберігача та захисника марксистсько-ленінського вчення“.

У постанові Політбюро ЦК КПРС, прийнятій з ініціативи М.Горбачова „Про відносини Радянського Союзу з соціалістичними країнами“ (28 липня 1986 р.) та в інших виступах, були сформульовані принципові положення, якими СРСР повинен керуватися у своїй політиці відносно країн соціалістичної співдружності. Підкреслювалось, що ці відносини мають пріоритетне значення для радянської зовнішньої політики; зверталась увага на необхідність будувати ці відносини на основі поваги до досвіду та національної гідності братніх народів, їх національної специфіки.

Виступаючи в МЗС СРСР (29 травня 1986 р.), М.Горбачов підкреслював, щоб забезпечити нову якість відносин з соціалістичними країнами, важливо подолати існуюче у свідомості деяких наших представників упередженість, самозадоволення та відсталість. Не можна вважати що Радянський Союз може всіх вчити, нам такого права ніхто не

давав. Навпаки, СРСР як найбільшій країні соціалістичної співдружності необхідно проявляти скромність.

Принципи відносин з соціалістичними країнами керівництво М.Горбачова сформулювало так:

1) в галузі політичній — відносини СРСР з іншими соціалістичними країнами повинні спиратися на принципи рівноправності, не тільки проголошеної, а реальної, практичної; лідери та державні діячі повинні відповідати за свою діяльність перед своїми партіями та народами;

2) в галузі економічній — відносини наших держав повинні бути рівноправними, взаємовигідними в комерційній діяльності, а з іншого боку існуватиме й одностороння допомога слаборозвинутим народам;

3) у зовнішньополітичній сфері необхідно забезпечити об'єднання самостійної, незалежної зовнішньої політики соціалістичних країн з їх загальним політичним курсом на міжнародній арені, повинен відбутися розподіл зовнішньополітичних ролей; необхідно докорінно перебудувати механізм міждержавних відносин, існуючих в межах РЄВ;

4) в ідеологічній галузі необхідно загострити увагу на поглибленому вивченні, на спільному узагальненні досвіду побудови соціалістичного суспільства.

Під впливом змін, які декларувалися в Радянському Союзі, в ряді країн (Польща, Угорщина, Югославія) робились спроби перетворень політичної системи, формування правового громадянського суспільства. Передбачалось розмежування компетенції партійних та державних органів, зміцнення самостійності та відповідальності органів народовладдя всіх рівнів, встановлення незалежності судових органів, вдосконалення виборчої системи. Але всі ці тенденції зустрічали опір бюрократичних консервативних сил, а в ряді країн (Румунія, ІІДР, Албанія) вони повністю блокувались тоталітарними кланово-сімейними режимами.

Загострювалась кризова ситуація в сфері інтернаціонального співробітництва в рамках РЄВ. Централізоване адміністрування не забезпечувало ефективності економічного співробітництва, заважало раціоналізації народногосподарських структур, інтенсифікації виробництва. Повністю вичерпала себе модель господарських взаємозв'язків, яка ґрунтувалась на вивозі палива, сировини з СРСР та постачання до Радянського Союзу продукції промисловості з інших країн РЄВ. Різко скорочувався обсяг торгівлі.

На зустрічі керівництва партій країн РЕВ у Москві (листопад 1986 р.) була визначена неспроможність самої бюрократично-адміністративної моделі побудови соціалізму, яка знижувала й ефективність механізму інтернаціонального спілкування. В той час, як західноєвропейська інтеграція (ЄЕС) підійшла до створення об'єднаного ринку та формування на його основі наддержавних політичних інститутів, в рамках РЕВ відбулась консервація розбіжностей окремих країн, так і не були створені економічні, політичні, правові, організаційні умови для розвитку об'єднаного ринку.

Криза охопила і сферу політичних відносин. Загострилися конфліктні ситуації між Угорщиною і Румунією через дискримінацію румунських угорців в Трансільванії, між Югославією і Болгарією через „македонську проблему“, між Югославією та Албанією через етнічних албанців в автономному краї Косово. Ускладнювались відносини між Угорщиною і Чехословаччиною.

Президент Румунії П. Чаунеску запропонував використати силу ОВД для того, щоб не допустити приходу до влади нового уряду в Польщі. Але керівництво держав не підтримало цієї „ініціативи“ і відмовилось від будь-якого втручання у внутрішні справи цієї країни.

В Угорщині лідери комуністів не тільки проголосили про необхідність глибоких реформ у суспільстві, а й приступили до практичної реорганізації УСРП і перетворення її у парламентську партію.

Керівні сили в інших партіях, навпаки, намагалися зберегти свою монополію на владу, сподіваючись вистояти під тиском народних рухів, що об'єднали найширші маси населення — інтелігенцію, студентство, робітників. Лідер ССНН Г. Хонеккер ще 6 жовтня 1989 р. казав, що „сьогодні ПДР — це авансост миру і соціалізму в Європі, ПДР переступить поріг 2000 року з переконанням, що соціалізму належить майбутнє“. Проте в усіх державах Центральної та Південно-Східної Європи активізувалися опозиційні групи, виникали масові народні рухи, які прагнули докорінних політичних та соціально-економічних змін.

6. АНТИТОТАЛІТАРНІ НАРОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1989 РОКУ. Формально підтримуючи новації політичного курсу М. Горбачова, лідери правлячих комуністичних режимів у Східній Європі з самого початку не дуже поспішали робити конкретні кроки до змін, до яких закликали з СРСР. Визнаючи на словах необхідність певних економічних і політичних

зрушень та оновлення суспільства, в дійсності ж ці керівники лише імітували прагнення до змін, що, звичайно, не могли навіть зачепити самої суті існуючої тоталітарної системи. Все це не могло не викликати незадоволення та недовір'я у населення Східної Європи до своїх лідерів.

Накопичені за чотири десятиліття суперечності соціально-економічного розвитку наприкінці 80-х років охопили всі країни Центральної та Південно-Східної Європи. Кризові явища, що свідчили про заглиблення цих суперечностей проявлялися в різні часи, з різною глибиною, але щоразу відбивалися на політичній, економічній та моральній сфері життя. Політичне банкрутство, неспроможність бюрократично-адміністративних методів керівництва та небажання переважної більшості населення жити по-старому, в умовах тоталітарного режиму, — все це визначало виникнення своєрідної революційної ситуації в країнах регіону.

Ця революційна ситуація складалась та розвивалась по-різному в кожній країні. Але загальним для них було прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих компартій, встановити дійсно демократичну форму правління і на основі широкої демократії повністю оновити життя суспільства.

Форми й методи антитоталітарних (за змістом і спрямованістю) революцій були різними — від „ніжної“, „оксамитової“ революцій в Чехословаччині, до кривавих зіткнень у Румунії. Хоча всюди переважна частина суспільства виступала під антисоціалістичними гаслами, по-суті, боротьба була спрямована на ліквідацію „державного, тоталітарно-бюрократичного соціалізму“, який остаточно дискредитував себе в країнах Східної Європи наприкінці 80-х років.

Антитоталітарні революції 1989 р. в країнах Центральної та Південно-Східної Європи без перебільшення, є найвагомішою політичною подією планетарного масштабу після закінчення другої світової війни. Протягом декількох місяців 1989р. спостерігалось небачене явище — ланцюгова реакція впливу подій в одній країні на становище в інших. Фактично такого явища в Європі не спостерігалось з 1848 р., коли революційна пожежа перекинулась з однієї країни на іншу по всьому континенту.

Революційні події, які охопили в 1989 р. майже всі країни Східної Європи, безумовно, були обумовлені тими процесами, які відбувалися з 1985 р. в Радянському Союзі. Можна казати, що „перебудова“ М.Горбачова підготувала ці зміни ідейно та політично. Кількісні та якісні зміни, які накопичувались в

СРСР в галузі гласності, врешті ренгт були сприйняті в інших країнах. Сприйняття, зрозуміло, відбувалося поступово.

Усі елементи нового наптовхувались на проблему внутрішнього опору та негнучкості адміністративно-бюрократичних систем, які існували в східноєвропейських країнах. Практично всі ці системи (незважаючи на існуючі відмінності між собою) виявились іманентно неспроможними до глибоких реформ. Фактично, жоден з комуністичних режимів не реформувався, а був просто зломлений (або просто надломлений).

Багато в чому причина подій, які відбулися в Східній Європі в 1989 р., залежали від якості керівництва, яке очолювало політичні сили. Монопольне становище привело комуністичних лідерів до політичної та моральної деградації, тому жоден з правлячої еліти не зумів залишитися при владі після революційної бурі.

Серед причин швидкого краху тоталітарних режимів слід відзначити той факт, що в більшості країн регіону збереглися більш-менш значні пропарки громадянського суспільства:

— в Польщі, НДР, Чехословаччині, Болгарії в межах національних фронтів діяли рудиментарні партії - вірні та слухняні союзники компартій;

— творчі спілки інтелігенції мали в суспільстві значний ліберальний статус;

— існувала досить розвинута мережа не формальних об'єднань і т.д..

В різних пропарках суспільства країн Східної Європи широке розноветодження дістало переконання в необхідності докорінних реформ, які відкидалися керівною елітою. Все сприяло розмежуванню сил і формуванню на цій основі загальнонаціонального консенсусу відносно змін.

Невпа зрілість передумов, які привели до масового вибуху незадоволення, була обумовлена високим ступенем соціальної напруги в суспільствах, була викликана й економічними труднощами. І хоча в цих країнах (крім Польщі та Румунії) не існувало гострого дефіциту споживчих товарів, однак загальне відставання від рівня розвитку сусідніх країн (з якими вони у минулому були тісно пов'язані), зростаючий технологічний розрив, все більша дистанція у сфері освіти, медичного обслуговування, соціальної захищеності у порівнянні з західноєвропейськими державами, — все це сприяло накопиченню невдоволення і стимулювало реформаторські настрої.

В той же час, одним із вирішальних факторів, який обумовив рішучість дій, стала переконаність переважної частини населення в тому, що керівництво Радянського Союзу (про це відкрито заявив М.Горбачов під час візиту до Італії) не буде надавати підтримки застарілим консервативним силам, які перешкоджають демократичному процесу. Іншими словами, СРСР не буде застосовувати силу для „захисту соціалістичних завоювань“.

При аналізі всіх причин, що привели до швидкого краху тоталітаризму в Східній Європі, необхідно врахувати також рівень їх розвитку: 1) високий — НДР та Чехословаччина; 2) середній — Угорщина, Польща, Югославія; 3) відносно низький — Болгарія, Румунія, Албанія. Характерно, що всі вони по-різному реагували на становлення в них „радянської моделі соціалізму“. Суспільно-політичні кризи відбулися тільки в перших двох групах: НДР (1953 р.), Угорщина (1956 р.), Польща (1968-70, 1980 рр.), Чехословаччина (1968 р.), тоді як країни третьої групи ними охоплені не були.

Революційні події 1989 р. показали, що розвиток подій в країнах мав деякі співпадаючі риси, які дозволяють говорити про певну типологію подій:

- відмова правлячих компартій від монопольного становища, від конституційних гарантій своєї провідної ролі, а також бурхливий процес створення багатопартійної системи;

- виведення з-під контролю компартій збройних сил, міліції та служб держбезпеки, що розглядалось як важливіший елемент демонтажу тоталітарної системи;

- боротьба за засоби масової інформації, заснування нових органів преси, видавничих установ, радіо та телебачення;

- програма економічних реформ знаходиться на стадії розробки, найдалі від інших у цьому напрямку просунулись Польща та Угорщина.

Соціальне бродіння, виступи проти авторитарно-бюрократичного соціалізму найбільш активно проявились у Польщі та Угорщині. Незадоволення широких верств поляків та угорців небажанням правлячих кіл до змін, підігтовхувало опозиційні сили вимагати відкритого обговорення назрілих проблем за „круглими столами“, де був би репрезентований увесь спектр громадських сил.

Проведення „круглих столів“ відбулося під тиском опозиції. Ще зберігалась монополія керуючих компартій, діяли старі „однопартійні парламенти“, „одноколірні“ уряди, але розгановка політичних сил почала змінюватися.

Учасники „круглих столів“ сідали за них з різними політичними цілями. Компартії сподівались, що поділившись владою, домовляться про реформу державних інститутів, буде досягнуто загальнонаціональної згоди у проведенні демократичних перетворень спільними зусиллями. Опозиція ж домогалась іншого — отримати якомога більший легальний плацдарм для подальшого наступу проти існуючого політичного ладу і для проведення змін.

7. ПОЛЬЩА. Перший досвід в організації діалогу між правлячою компартією та опозиційними силами був набутий у багатостраждальній Польщі. Саме на своєму X пленумі ЦК (грудень 1988 р. - січень 1989 р.) керівництво ПОРП погодилося на введення в країні політичного та профспілкового плюралізму. Пленум комуністів висловився за „необхідність і можливість залучення до політичної системи конструктивної опозиції“, а також за скасування обмежень (з 8 жовтня 1982 р.) на утворення нових профспілок, в т.ч. й „Солідарності“. При цьому було висунуто ряд умов: нові профспілки повинні дотримуватися конституційного порядку, діяти в інтересах економічного розвитку, користуватися джерелами фінансування у відповідності з польським законодавством, протидіяти спробам порушення громадського спокою та підризу стабільності держави. Питання про політичний та профспілковий плюралізм було запропоновано обговорити на зустрічі з різними громадськими силами за „круглим столом“. Однак, партійні маси, а також і деякі члени керівництва, виявились не готові до такого повороту подій, почались звинувачення реформістського крила у зраді ідеалів соціалізму.

Але незважаючи на опір, в лютому - квітні 1989 р. відбувся „круглий стіл“ правлячих коаліцій (ПОРП, ОСП і ДП), в якому взяли участь представники „Солідарності“, Всепольської угоди профспілок та костьолу. На заключному засіданні були прийняті історичні рішення про утворення двопалатного парламенту, сейму та сенату та проведення демократичних виборів. На виборах до сейму (нижча палата) встановлювалась квота на отримання місць: 40% для ПОРП, 25% — для її союзників — ОСП і ДП, 35% — для опозиції. Вибори до сенату (вища палата) відбувалися вільно — без визначених квот.

На виборах (червень 1989 р.) ПОРП зазнала поразки, але не тому, що отримала обумовлені на „круглому столі“ 40%, а завдяки швидкій переорієнтації своїх союзників (ОСП та ДП), які приєднались до згуртованої „Солідарності“. Вперше в історії

уряд соціалістичної країни мусила очолити людина, яка не належала до компартії.

Після парламентських виборів постало питання про вибори президента країни. Національні збори Польщі (спільне засідання сейму й сенату) 19 липня 1989 р. більшістю в один голос обрали президентом генерала В.Ярузельського.

Нелегким був процес формування уряду. Опозиція фактично відмовилась від будь-якої участі в уряді, формування якого було доручене представнику ПОРП Ч.Кіщаку. Саме тоді 7 серпня Л.Валенса офіційно запропонував сформувати уряд національної довіри. Обидві партії (ОСП і ДП) розкололи давню урядову коаліцію.

Президент В.Ярузельський запропонував висунути на посаду прем'єра представника опозиції. Л.Валенса назвав трьох: професора історії Б.Геремека, одного з лідерів „Солідарності“ Я.Куроня і редактора часопису „Солідарність“ Т.Мазовецького. Сейм затвердив останнього на посаду голови уряду. 12 вересня завершився процес формування кабінету. Сейм майже одногolosно затвердив склад Ради міністрів з 23 чоловік. Портфелі в уряді розподілилися: „Громадський парламентський клуб“ („Солідарність“) — 12 місць, ПОРП — 4, ДП — 3, ОСП — 4.

Отже, співвідношення політичних сил у Польщі після парламентських виборів змінилося. Призначення головою уряду Т.Мазовецького стало принциповим поворотом подій, що відбулися в Польщі. Політичне та ідеологічне обличчя країни якісно змінилось. Діюча майже сорок років система влади була суттєво пошкоджена. Все це відбулося еволюційним шляхом, у ході виборів, порядок яких був визначений на консультаціях „за круглим столом“. До влади прийшли опозиційні сили. Зрушення, які почали відбуватися, йшли в напрямку до зміни державного й суспільного ладу.

8. УГОРЩИНА. Початок перетворень в Угорщині було покладено на конференції УСРП (травень 1988 р.), на якій було критично оцінено діяльність партії, визначено загострення соціально-економічної кризи в країні та необхідність проведення радикальних реформ. До влади приходять нове покоління лідерів, генеральним секретарем партії обирають К.Гросу. З ініціативи членів політбюро Ї.Пожгаї та Р.Пьєрша в Угорщині відчиняються шлюзи гласності, виникають чисельні „альтернативні“ політичні течії, групи, партії (наприкінці 1988 р. їх нараховувалось уже майже 40). В керівництві партії памітилось розмежування: частина виступила за помірні реформи, інші — за їх радикалізацію.

На пленумі ЦК УСРП (лютий 1989 р.) багатопартійна система в Угорщині була визнана не тільки як реальність, але й як необхідність. УСРП відмовлялась од свого привілейованого та монопольного становища. На політичну арену країни виходили тридцятирічні політичні партії, які саме в цей час відновили свою діяльність: Незалежна партія дрібних сільських господарств (НШДСГ), Християнсько-демократична (ХДП), Соціал-демократична (СДП), а також нові — Союз вільних демократів (СВД), Угорський демократичний форум (УДФ), та ін.

Рамки переходу до демократичного суспільства були вироблені під час тристоронніх переговорів (червень-жовтень 1989 р.) між представниками УСРП, „традиційними“ громадськими структурами: Вітчизняним народним фронтом, Загальноугорською радою профспілок та об'єднаних в опозиційний „круглий стіл“ опозиційних сил: УДФ, СВД та ін. Наслідком цієї наради було досягнення згоди в утворенні юридичних умов для формування правової держави (перегляд конституції 1949 р.), проведення виборів президента, прийняття ряду законів соціально-економічного характеру. Було також заявлено про трансформацію УСРП та створення нової соціалістичної партії (УСП), яку було реформовано на установчому з'їзді (жовтень 1989 р.). Однак ортодоксальні комуністи вже в грудні відновили діяльність УСРП.

Протягом 1989 р. було реформовано урядові органи: створено новий кабінет міністрів (січень), створені урядові колегії з питань економіки і національної політики (березень). Були прийняті нові закони: про права громадян на створення об'єднань і асоціацій, проведення мітингів та зборів (січень), про страйки і довір'я уряду (березень), про референдум та народні ініціативи (квітень), про президента республіки та вибори (жовтень).

Юридичне оформлення багатопартійності отримала в законі про функціонування та господарську діяльність політичних партій (жовтень 1989 р.), одним з важливих пунктів якого була заборона діяльності партій на підприємствах.

Важливими подіями в історії країни було проголошення 23 жовтня 1989 р. нової назви — Угорська республіка та прийняття Державними зборами поправок до Конституції, згідно з якими Угорщина проголошувалась незалежною демократичною та правовою державою на чолі з президентом. Також були створені Конституційний суд та Державна лічильна палата (контроль за використанням держбюджету).

У 1989 р. продовжувалось формування ринкового механізму в економіці. Були прийняті закони: про господарські об'єднання (січень), про перетворення господарських об'єднань (травень), про трансформацію державної власності в приватну і т.д. На кінець року було створено понад 400 спільних підприємств, зросли прямі інвестиції західного капіталу, продовжувався процес вільного ціноутворення на рівні ринку товарів, капіталу, робочої сили.

Незважаючи на успіхи зовнішньої торгівлі, в країні тривали кризові явища: національний дохід зменшився на 1-2%, промислове виробництво — на 3%, ціни на промислові товари в умовах зменшення державних дотацій зросли до 23 млрд. форинтів, кількість збиткових підприємств зросла у 2 рази, багато з них закрились, що збільшило чисельність безробітних (на кінець 1989 р. матеріальну допомогу отримувало до 10 тис. безробітних).

9. НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА. На фоні явних кризових явищ у східноєвропейських країнах становище в Східній Німеччині в 70-80-ті роки зовнішньо виглядало досить сприятливо. Про це свідчив відносно стабільний виробничий процес і порівняно з іншими соціалістичними країнами високий життєвий рівень. Однак, наприкінці 80-х років ситуація різко змінилась. Погіршилось економічне становище (хоча згідно офіційній статистиці все було гаразд — національний прибуток зріс на 4%; продукція промисловості — на 6%). Державні плани, насправді, вже давно не виконувались, а непередумана інвестиційна політика призвела до серйозних диспропорцій у державному господарстві, зростав дефіцит держбюджету та зовнішня заборгованість. Щорічно зростав від'їзд фахівців до ФРН, що вело до істотного скорочення обсягів виробництва.

Сорокарічне існування двох держав довело, що „історичне змагання“ між ними виграла ФРН. З іншого боку можна було також констатувати наявність значних міжособистих (за цей період до ФРН переселилось близько 3,5 млн. східних німців), національно-культурних, конфесійних контактів та зв'язків. Розвиток міжнародних відносин у другій половині 80-х рр. багато в чому пом'якшував ті зовнішньоконфронтаційні фактори, які розвели німецькі держави до протилежних блоків. Таким чином, подальший розвиток німецько-німецьких відносин, істотно впливаючий на політичний клімат континенту, значною мірою залежав од подолання в НДР епохи політичної стагнації, офіційно названої „будівництвом соціалізму в кольорах НДР“.

а, насправді, закріпленої в умовах формально існуючої багатопартійної системи монополії на владу СЄПН.

Суспільно-політична криза в НДР була значно загострена ще й демонстративним небажанням та неспроможністю керівництва СЄПН на чолі з Е.Хонеккером визнати гостру необхідність оновлення суспільних відносин. Зростала недовіра до керівництва СЄПН, розчарування в моделі авторитарно-бюрократичного соціалізму. Цьому сприяв і зовнішній фактор — вплив на східних німців політичних новацій М.Горбачова, гласності та демократизації в СРСР, а також кардинальні зміни, що відбувалися в Польщі та Угорщині, особливо введенням там багатопартійності та відмова правлячих компартій від керівної ролі.

Однак, керівництво НДР продовжувало свій курс, вперто пропагуючи „досягнення“ соціалістичної Німеччини, приховуючи від свого народу факти поглиблення кризових явищ в економіці країни і повністю відмежовуючись від запропонованого М.Горбачовим варіанту „перебудови соціалізму“. Культ особи Е.Хонеккера набував усе більш загрозливих форм.

Повне ігнорування незадоволення широких народних мас мало катастрофічні наслідки. Наочною демонстрацією тоталітарного режиму стали втечі громадян НДР до ФРН. Влітку 1989 р. західні експерти прийшли до висновку, що зростаюча готовність східних німців йти на будь-який ризик, щоб залишити країну, — це симптом процесу розпаду. З січня по листопад 1989 р. НДР залишило 317 тис. чол. — в основному до 40-річного віку. Втеча відбувалась через територію Угорщини, Австрії, Чехословаччини.

Спроби зовнішньополітичних демаршів у бік Угорщини та заборона виїзду з НДР до Чехословаччини очікуваних результатів не дали. Навпаки, в Дрездені, Лейпцігу та Берліні стали все частіше проводитися масові акції з вимогами політичних реформ, демократії та свободи. У відповідь на спроби властей застосувати силу для розгону мітингів і демонстрацій зростало народне обурення. Воно досягло кульмінації, коли 70 тис. демонстрантів у Лейпцігу 9 жовтня 1989 р. вимагали притягнути до відповідальності осіб, вишних у розгоні конгресу демонстрації в Берліні в день 40-річчя НДР.

Намагаючись утриматися при владі, частина керівництва НДР почала шукати вихід із ситуації на шляху політичного лаврування. 11 жовтня було опубліковано заяву ЦК СЄПН про готовність обговорення вимог гласності, демократії, свободи

виїзду за кордон, а також провести референдум про майбутнє соціалізму на німецькій землі.

Однак, напруження в країні не спадало. Тоді на пленумі ЦК СЄПН (18 жовтня) було звільнено від керівництва Е.Хонеккера та його прихильників — Г.Міттага й Х.-Й.Хермана. Лідером партії та головою держави було обрано Е.Кренца. Оголошені новим керівництвом заходи по оновленню управління країною були явно недостатні. Керівництво не встигало за ходом подій і втрачало над ними контроль.

Почались масові демонстрації. В Дрездені на вулиці вийшла група молодих людей. Спочатку несли транспаранти із закликами „свобода“, „демократія“, „оновлення“, а потім з'явилися нові гасла: „Бийте і вбивайте свиней-комуністів!“, „Ми хочемо бачити позеленілі труни комуністів!“. У сутичках із поліцією демонстранти застосували металеві прутки, каміння і навіть пневматичні пістолети. В Карл-Маркс-Штадті натовпи молодих людей увірвались до міського театру й зірвали виставу, був повністю паралізований рух транспорту. В Плацені близько тисячі молодих людей били вікна, підпалювали автомобілі, виводили з ладу пожежні машини. Аналогічні події відбулися в Лейпцігу, Магдебурзі, Потсдамі та інших містах НДР. 4 листопада понад півмільйона людей вийшли на маніфестацію в Берліні. Демонстранти закликали до оновлення всього соціального життя в країні.

Ще одна спроба врятувати себе була зроблена керівництвом СЄПН на пленумі ЦК (8 листопада), який істотно оновив склад політбюро. 18 листопада Народна палата НДР затвердила новий склад коаліційного уряду на чолі з Х.Модро: з 28 міністрів 12 представляли СЄПН, а інші — ХДС, ЛДП, НДП, ДСП.

Уряд розпочав свою діяльність в новій ситуації, що була викликана відкриттям 9 жовтня НДР західних кордонів для вільних поїздок своїх громадян до ФРН та Західного Берліна. „Берлінська стіна“ перестала грати свою зловісну роль: її почали розбирати на сувеніри. Але ця перемога була здобута великою ціною: в 1961-1989-х рр. на німецько-німецькому кордоні загинуло 224 чол., за спробу втекти з НДР було засуджено 60 тис. осіб.

Нове керівництво СЄПН не зуміло затримати розпад партії: в листопаді-грудні 1989 р. її покинуло майже половина членів (900 тис. з 2 млн.). ЦК СЄПН прийняв рішення про виключення з партії за зловживання владою і корупцію та передачу під суд Е.Хонеккера, Г.Міттага, В.Штофа, Е.Міцьке

та ін. 2 грудня Народна палата виключила з конституції НДР статтю про провідну роль робітничого класу і СЄПН в житті суспільства.

Повна невідповідність керівництва СЄПН в нових умовах привела 3 грудня до колективної відставки всього ЦК партії на чолі з Г.Кренцом (через три дні він залишив і посаду голови держради). На надзвичайному з'їзді СЄПН (1989 р.) було обране нове керівництво партії. З попереднього складу ЦК в нове правління партії (101 чол.) увійшло всього троє. До назви СЄПН було придано „партія демократичного соціалізму“. Голова партії Г.Гізі оголосив про докорінну перебудову партії.

В політичному житті НДР відбувалися важливі зміни. Були створені нові партії і організації, які заявили про свої наміри боротися за місця в майбутньому парламенті країни, вибори до якого були призначені на 18 березня 1990 р. Велику активність проявляли Соціал-демократична партія, Новий форум, Об'єднання лівих, Ініціатива за мир і права людини та ін. В перевибірчій боротьбі чотири колишні союзники СЄПН — ХДС, ЛДП, ПДП, ДСП — проголосили про свій вихід з традиційного блоку з комуністами. Не тільки ці партії, але й інші заявили про відмову від соціалістичного шляху НДР, а перспективу найближчого розвитку вони вбачали в „рятуванні країни через возз'єднання Німеччини“. Гасло об'єднання Німеччини перетворилося в головний програмний пункт усіх політичних течій. Всі опозиційні до СЄПН-ПДС партії користувалися активною підтримкою політичних та державних установ ФРН, включаючи канцлера Г.Коля.

Весь хід кампанії виборів до Народної палати НДР свідчив про відгіснення компартії від керівництва. 18 березня 1990 р. більшість голосів отримав Християнсько-демократичний союз — (40,9%), далі йшли Соціал-демократична партія (21,8%), ПДС (16,3%). Партії правого блоку забезпечили собі 93 місця (з 400), СДП — 87, а ПДС — 65 місць.

10. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА. Причини краху тоталітарної системи в Чехословаччині свідчили про глибоку кризу всієї системи господарювання. Так, приріст національного доходу в 1981-1985 рр. був утричі нижчим, ніж у 1971-1975 рр., промислового виробництва — в 2,7, особистого споживання — у 5 разів.

Загальна причина тенденції до зниження темпів соціально-економічного розвитку залежала від падіння приросту народногосподарських ресурсів при недостатніх темпах ефективності, які могли б компенсувати це зниження. Далася

взнаки нераціональна однобока структура економіки, що відзначалася високою метало-, енергомісткістю, досить низькою питомою вагою і рівнем технічно сучасних галузей, пегнучким і непослідовним використанням факторів інтенсифікації, і, насамперед, слабким запровадженням досягнень НТР.

У результаті цього Чехословаччина, яка входила на рубежі 50-х років у десятку промислово розвинутих країн Європи, опинилась в кінці 80-х років на 40-му місці в світі. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції вона значно відстала від найбільш розвинутих країн Заходу. Наприклад, показник національного доходу на душу населення становив 50% від рівня ФРН.

Внаслідок проведення в 70-80-ті роки догматичної політики „врегулювання“ і повної залежності керівництва на чолі з Г.Гусаком від брежневського гегемонізму, КПЧ майже повністю втратила будь-який авторитет серед населення, а її керуюча діяльність опинилась у глибокому протиріччі з потребами суспільства, із загальними тенденціями світового соціально-економічного розвитку. Комуністичні лідери зневажливо ставились до оновлення і демократизації всього суспільного життя. Навіть тоді, коли в другій половині 80-х років у результаті зміни політичного становища в СРСР, коли створювались досить сприятливі умови для проведення в країні перетворень, вони виявились нездатними почати справжні процеси оновлення й обмежились лише косметичними заходами, які не зачіпали принципових основ тоталітарної системи. Саме тоді і виявилась неготовність правлячої КПЧ до самореформування, до насичення своєї діяльності новим змістом.

Керівництво КПЧ дедалі більше втрачало підтримку не тільки населення, а й основної маси комуністів. Воно відривалось від інтересів народу, віддалялося від вирішення нагрітих проблем. В результаті Чехословаччина за часів правління М.Якеша (з грудня 1987р.) стала найбільш яскравим прикладом „псевдоперебудови“ у Східній Європі.

„Нижня революція“ в Чехословаччині відкрила новий етап в історії країни. Зміни, що почалися, були спрямовані на злам авторитарно-бюрократичної системи, старого соціально-економічного устрою і формування суспільних структур, пов'язаних з переходом до парламентської демократії і ринкової економіки. Очолили їх політичні сили, які раніше були в опозиції, а в ході революційних подій вийшли на передній план політичного життя. В Чехії — „Громадський форум“ (ГФ), в

Словаччині — „Громадськість проти насилля“ (ГПН), які об'єдналися на антикомуністичній за змістом платформі під гаслом: „Ми хочемо жити у вільній, демократичній, квітучій Чехословаччині!“.

Компартія, позбавлена довіри і підтримки народу, була швидко усунута від влади. Лавина народного обурення скинула КПЧ з того адміністративно-лідерського престолу, на який вона сама себе колись поставила і право на який своїми діями підтвердити не зуміла. Водночас на політичній арені з'явилося багато нових і „старо-нових“ партій: соціал-демократична, селянська, демократичного соціалізму, „зелених“, словацька демократична, християнсько-демократичний рух та багато інших різних форумів, клубів та асоціацій.

Чехословацька революція 1989 р. була названа „ніжною“. Багатотисячні маніфестації проходили в Празі та інших містах надзвичайно організовано, політичний поворот в країні пройшов без ексцесів. Серед причин досить швидких змін в країні і їх революційного характеру (підраховано, що для скинення режиму М.Якеша потрібно було десять тисяч хвилин) вчені називають збереження деяких структур громадського суспільства в країні (хоча і вельми примарних), певних його традицій, високий ступінь готовності до змін суспільства, яке усвідомлювало безвихідь, чужорідність авторитарної системи, створеної за радянським зразком.

Вилучення з конституції статті про керівну роль компартії, відміна викладання марксизму-ленінізму у вузах, розпуск політорганів і парторганізацій в системі МВС, армії стали першими кроками на шляху демократизації, усунення виявів тоталітаризму і монополії однієї партії, деідеологізації суспільства.

10 грудня 1989 р. був сформований і приведений до присяги коаліційний уряд національної згоди на чолі з М.Чалфа: 10 міністерських постів (з 21) зайняли комуністи, 7 безпартійні, по 2 — представники соціалістичної і народної партії. Того ж дня президент Чехословаччини Г.Гусак пішов у відставку.

22 грудня відбулось засідання „круглого столу“ 14 громадсько-політичних формувань. У зв'язку з виборами президента країни, що мали відбутися, учасники переговорів домовились щодо створення сприятливих умов для утвердження демократії, гуманізму й національної злагоди. Учасники „круглого столу“ погодилися обрати В.Гавела президентом, а головою федеральних зборів О.Дубчека. Пішли у відставку 24 члени парламенту, їх місця зайняли представники ГФ і ГПН.

29 грудня 1989 р. Федеральні збори президентом Чехословаччини обирають В.Гавела — лідера опозиції, відомого письменника і драматурга. Вперше за останні більш як сорок років цей пост зайняла людина, яка не була представником компартії. Парламентські вибори (червень, 1990 р.) також принесли переконливу перемогу опозиційним партіям і силам та закріпили початий листопадowymi подіями політичний поворот країни.

11. БОЛГАРІЯ. Події, які відбулися в країні наприкінці 1989 р., безумовно, стали логічним продовженням процесу краху адміністративно-бюрократичної системи, що охопила Східну Європу. Але на відміну від інших країн, Болгарія не мала історичних традицій масової опозиції існуючому тоталітарному режиму. Дисидентський рух тут був занадто слабким і носив скоріше екологічне забарвлення (комітет „Екогласність“). Болгарія не мала глибоких демократичних традицій, завжди політично слабким був парламент.

Враховуючи все це, треба підкреслити, що демократичні зміни в Болгарії багато в чому були обумовлені стрімкими темпами змін у сусідніх країнах, що свідчить про силу загального процесу кризи тоталітарного соціалізму. Певну роль у ході подій в Болгарії відіграв той факт, що соціально-політичні зміни в країні розпочались, як і в СРСР, „зверху“ за ініціативою керівництва компартії. БКП увесь час прагнула не випускати керівництва зі своїх рук, незважаючи на різке падіння свого авторитету та скасування статті конституції про керівну роль партії.

Головна причина кризи болгарського суспільства знаходилась у сфері соціально-економічній. Вже у 80-роках виробничі відносини стали явно відставати від потреб розвитку суспільства. Пануюча адміністративно-бюрократична система сприяла застою, загальмувала творчу ініціативу народних мас. Тотальне усупільнення та директивне планування господарства, доведена до крайнощів централізація привели до повного відчуження людини від засобів виробництва.

У 80-х роках почалося падіння темпів економічного росту країни. Так, у грудні 1989 р. вони знизилися, порівняно з відповідним періодом минулого року, на 12,7%. Важким тягарем для болгарської економіки став зовнішній борг, який досяг майже 11 млрд. дол.

Негативний вплив на політичну ситуацію в Болгарії мало прийняте керівництвом на чолі з Т.Живковим рішення щодо етнічних турків. З 1984 р. в країні велась кампанія

насильницької асиміляції турецького населення: їм не дозволялось розмовляти рідною мовою в громадських місцях, користуватись традиційним одягом, відправляти звичаї та обряди, заборонялися газети тощо. В ході цієї акції 310 тис. (з 1 млн. чол. туркомовного населення) переселилися до Туреччини. Крім того, ще 400 тис. прагнули залишити Болгарію.

У жовтні 1989 р. міністр закордонних справ П.Младенов надіслав листа до ЦК БКП, в якому звинуватив Т.Живкова у хибних методах керівництва. На пленумі ЦК БКП (10 листопада 1989 р.) Т.Живкова було звільнено з посади генсека. Національні збори усунули його від обов'язків голови держради. Влади були позбавлені також інші керівники, винуватці економічної та політичної кризи. Зі складу політбюро, ЦК, інших державних і партійних органів за п'ять місяців після листопадового пленуму було виключено з партії 3500 чоловік (у тому числі 13 членів і кандидатів у члени політбюро і 28 членів ЦК), які допустили зловживання владою, сприяли корупції або здійснили інші злочини. На чолі партії, а потім і держави (було введено посаду президента) став П.Младенов.

Надіння авторитарного режиму Т.Живкова сприяло поступовій ліквідації монополії партії на владу. Після листопадових подій стали швидко відтворюватися старі та народжуватися нові партії. Цьому великою мірою сприяло скасування закону (1947 р.) про ліквідацію і заборону Болгарського землеробського народного союзу П.Петкова. Відновили діяльність Робітнича соціал-демократична та Радикальна партії. Була оголошена повна реабілітація керівників землеробського союзу П.Петкова й Д.Дічева, інших політиків, незаконно в свій час засуджених і репресованих. Реабілітовано було також соціал-демократів К.Костуркова, П.Іванова та ін. За короткий строк на політичній сцені країни з'явилося понад 50 партій, громадських рухів.

Основною опозиційною силою виступив створений в грудні 1989 р. Союз демократичних сил (СДС). Він об'єднав 16 різноманітних громадсько-політичних об'єднань та рухів, в тому числі „Клуб на підтримку гласності та перебудови“, Незалежну федерацію праці „Підкрена“, „Громадська ініціатива“, „Незалежне товариство захисту прав людини“, „Клуб репресованих після 1945 р.“, „Екогласність“. Головою координаційного комітету СДС став відомий дисидент, філософ Ж.Желев. Саме з ініціативи Союзу в січні 1990 р. відбувся „круглий стіл“,

присвячений обговоренню актуальних питань розвитку Болгарії.

В самій БКП ситуація все більше ускладнювалась. В кінці грудня в партії виникають різні платформи: „Болгарський шлях в Європу“, „Демократичний форум“, „Рух за демократичний соціалізм“, „Альтернативне соціалістичне об'єднання“ (АСО). Останнє проголосило себе фракцією і виступило за перейменування БКП в соціалістичну партію, за усунення зі статуту принципу демократичного централізму. Всі платформи об'єднувала ідея десталінізації та розширення внутріпартійної демократії.

На XIV з'їзді БКП (30 січня - 1 лютого 1990 р.) був розпочатий процес реформування. „Партія не може визначати долю держави, суспільства і своїх членів на підставі рішення пленумів, зборів та з'їздів... Основним принципом і стилем нашої роботи, — підкреслювалось у доповіді, — має стати діалог і дискусія, досягнення згоди“. З'їзд виступив за введення плюралістичної, реально діючої багатопартійної системи, яка мала відобразити строкатість групових, професійних та інших інтересів. Принцип демократичного централізму був замінений принципом „демократичної єдності“, який ґрунтувався на плюралізмі думок, та ідейних течій, самоорганізації та самоуправління членів партії.

На з'їзді компартія запропонувала опозиції створити уряд національної згоди, який виведе суспільство на шлях соціально орієнтованої ринкової економіки, до правового порядку, свободи, демократії та надійного соціального захисту кожної людини, до прогресу в духовній сфері, до приєднання Болгарії до європейського співтовариства. Однак, опозиційні сили категорично відмовились увійти до такого уряду й розділити з БКП відповідальність за проведення реформ. Народні збори на початку лютого 1990 р. затвердили Головою ради міністрів О. Луканова, який взявся за розробку антикризової програми і заходів по соціальному захисту трудящих. Наприкінці березня обговорена з опозицією „за круглим столом“ (хоча принципових розбіжностей, по-суті, не виявилось) антикризова урядова програма була затверджена парламентом.

У ході реалізації цієї програми в країні почалася приватизація торгівлі та сфери послуг. Державні підприємства та установи перетворювалися в акціонерні, здавалися в оренду колективам, або набували повної господарської самостійності. Одним з перших кроків на шляху переходу до ринкової економіки стало поступове введення вільних цін, а також

розроблені заходи допомоги безробітним, пенсіонерам та іншим категоріям незаможних.

Болгарія залишилась єдиною з усіх країн Східної Європи, в яких у 1989 р. відбулися радикальні політичні зміни, де правляча партія (БКП була перейменована в соціалістичну партію (БСП) і значно змінила характер та спрямованість своєї діяльності) змогла утриматись у влади. В червні 1990р. відбулися вільні вибори до Великих національних зборів. Якщо БСП ратувала за мирний перехід до демократичного соціалізму, то опозиційний СДС відкидав саму можливість соціалістичної орієнтації і виступав за пріоритет приватної власності та парламентської демократії.

На виборах БСП здобула перемогу, за неї проголосувало 52,7% громадян, що прийшли до виборчих дільниць (211 місць з 400), СДС отримав 36% голосів (144 місця). На третє місце виїшов „Рух за права і свободи“ (інтереси турок і мусульман), який отримав 5,75% (23 місця), БЗНС — 16 місць. Особливість виборів полягала в тому, що соціалісти перемогли головню в сільській місцевості, а СДС — у великих містах, в т.ч. в Софії. Опозиція була незадоволена результатами виборів. Враховуючи те, що БСП не отримала кваліфікованої більшості в парламенті, СДС зайняв конфронтаційну жорстку позицію.

12. РУМУНІЯ. Події в країні, що відбулися наприкінці грудня 1989 р., посилювали значною мірою стихійний характер і мали драматичні наслідки. Вони були навіть несподіваними для політиків та експертів. Дійсно, ще наприкінці листопада на XIV з'їзді РКП Н. Чаушеску вноше одностайно було переобрано Генсеком. В умовах відсутності опозиції в партійному та державному керівництві, ті чи інші форми парламентської боротьби, як безкровна заміна керівництва країни, були нереальними.

Можливості змін в Румунії західні політологи пов'язували зі станом здоров'я самого Н. Чаушеску та природної зміни глави держави. І якщо події у Східній Європі були несподіваними, то існуюча „стабільність“ в Румунії вказувала на те, що диктатор готувався до таких катаклізмів майже з самого початку свого правління. Сутність такої підготовки полягала не тільки у створенні терористично-поліцейського апарату та насажденні принципів ролінності та послідовної ротації кадрів вищого ешелону влади, але й в умілому розвитку традицій успадкованої в 1965 р. Н. Чаушеску адміністративно-бюрократичної системи.

З приходом до влади Н. Чаушеску було заявлено про

„особливий курс“ Румунії на міжнародній арені та „особливий статус“ РКП в світовому комуністичному русі. Вміло використовуючи націоналістичні настрої, спираючись на значні успіхи країни, які були обумовлені форсованою експлуатацією екстенсивних факторів розвитку, Н. Чаушеску мав практично повну довіру народу. Безумовний успіх принесла йому різка зміна політики щодо інтелігенції. Партія декларувала свободу творчості, необхідність для художника спиратися на увесь багаж світової культури. Відчинились двері на Захід як для румунських, так і в Румунію, для світових діячів культури. Така політика принесла бажані для Н. Чаушеску дивіденди, і Захід охоче надавав Румунії позики, створював для неї режим найбільшого сприяння в торгівлі. Роль Румунії в РЕВ та ОВД оцінювалась на Заході як роль „дисидента серед союзників Москви“.

Період „румунської весни“ закінчився дуже швидко. Введення військ п'яти країн ОВД до Чехословаччини в 1968 р. примусило Н. Чаушеску замислитися над потенціальною можливістю для Румунії опинитися в такій же ролі. В 1969 р. починається наступ на інтелігенцію: свобода творчості скасовується, все повертається до „соціалізму“. Культура повністю ставилась на службу тоталітарного режиму, посилювався контроль за суспільними науками та іншими сферами життя суспільства. В 1971 р. була висунута нова теза про перехід до будівництва „всебічно розвинутого соціалістичного суспільства своїми шляхами на основі принципів незалежності і суверенітету“.

Наступний етап правління Н. Чаушеску був пов'язаний із здійсненням жорстокої лінії на зміцнення особистої влади. В умовах стрімкого падіння життєвого рівня, з одного боку, і всезростаючих реляцій — з іншого, з подвійною силою здійснювався контроль за усіма ланками управління, чисельний клан вождя (понад 40 чоловік) зайняв практично всі ключові посади в державі. Постичне вихваляння президента та його дружини („батько та мати всієї країни, всього народу“) перетворились у повсякденну практику „культурноосвітньої“, починаючи з дитячого садка і закінчуючи багаточисельними хорами на майданах та стадіонах. Нехтуючи всіма моральними нормами, клан Н. Чаушеску обкрадав державу і жив за пародний рахунок. В його розпорядженні було: 62 палаци, 22 мисливських будинки, два кораблі, літаки, автомобілі, конювності, всього на 5 млрд доларів.

Що ж до економіки, то всупереч офіційній статистиці, яка малювала в 80-ті роки оптимістичні картини розвитку, вона знаходилася в стані стагнації. Повністю провалились фантастичні програми модернізації виробництва, підвищення якості та конкурентоспроможності продукції, впровадження досягнень ІТР. Країна відчувала гостру нестачу паливно-енергетичних та сировинних ресурсів. На 30-40% були недовагжені виробничі потужності в промисловості.

У той же час політика відвертого обурення народу при режимі Н. Чаушеску досягла небачених масштабів. Підсумки економічного розвитку країни фантастично перебільшувались, рапортоманія про досягнуті перемоги на різних рівнях владних структур доходила до повного абсурду. Так, статистичні дані за 1989 р. свідчили про небувалий врожай зернових (60 млн. т.) та інших сільськогосподарських культур. Однак, насправді, виявилось що: з гектара пшениці та жита було зібрано не 81,8ц, а 31,7ц, цукрових буряків — не 1000, а 247ц, картоплі — не 812, а 141,3ц і т.п. Всього ж урожай зернових 1989р. досяг 16,9 млн. т. Під час поїздок Н. Чаушеску на село на певних кукурудзяних ланах до стеблини (для більшої переконливості про „небачений врожай“) підлабузники майстерно прив'язували ще декілька качанів.

Необхідністю розраховатися з Заходом керівництво країни пояснювало політику „затягування поясів“ і тяжкі життєві умови народу. В 1989 р. президентським декретом було введено нормування продуктів харчування, а також обмеження використання населенням електро- і теплоенергії, природного газу, палива. Температура в квартирах взимку досягала 10-14 градусів, за цих умов багатьо родин для обігріву почали використовувати пічки — „буржуйки“. Телевізори працювали не більше двох-трьох годин на добу, взимку заборонялось користуватися холодильниками, зменшилось освітлення вулиць, площ, готелів та інших громадських місць.

Значним тягарем для румунського народу була постійно зростаюча фінансова заборгованість західним країнам. На початок 80-х рр. вона досягла 3,8 млрд. дол. Неефективне використання отриманих кредитів призвело до збільшення кількості промислових об'єктів без врахування необхідності структурної перебудови та модернізації економіки. А без цього неможливо було забезпечити погашення отриманих кредитів. Сплата боргів вела до скорочення імпорту та збільшення експорту гостро необхідних для країни споживчих товарів. Тільки з 1975 по 1989 рр. Румунія сплатила кредиторам 21 млрд. дол. (7 млрд. дол. склади проценти за кредити).

Режим Н. Чаушеску категорично відкидав саму можливість будь-яких змін в управлінні економікою країни. Стверджувалось, що в Румунії вже давно проведені реформи, до яких в 80-ті роки приступають в Східній Європі. Намагаючись підняти ефективність сільського господарства, Н. Чаушеску розгорнув кампанію „систематизації“ сіл, яка передбачала ліквідацію 7 тисяч населених пунктів та переселення їх мешканців до „агропромислових центрів“.

Загостренню ситуації в країні сприяла і національна політика тоталітарного режиму. Відбувалась спрямована румунізація національних меншостей, представники яких змушені були змінювати свої прізвища, щоб запобігти дискримінації при влаштуванні на роботу та при вступі до навчальних закладів. Систематично проводилась насильницька асиміляція угорського населення (близько 2 млн. чол.), які мешкали в Трансільванії. В 1968р. було ліквідовано Угорську автономну область під приводом „систематизації“ території.

Тоталітарна система влади, низький життєвий рівень, голодне та холодне існування — все це викликало зростання соціального напруження в країні, різкого незадоволення методами будівництва „всебічного розвинутого соціалізму“. Одним з перших спробував прилюдно викрити диктаторські амбіції Н. Чаушеску ветеран компартії К. Пірвулеску. На XII з'їзді РКП (1979 р.) він запропонував відмовити Н. Чаушеску в довірі і обрати нового керівника, але з'їзд проголосував виставити сміливого ініціатора з залу засідання. Виступи робітників вугільних шахт Решиці, заводів Брашова (1987 р.) та інших місцях жорстоко придушувались. Несміливі протести представників румунської інтелігенції ігнорувались або призводили до судових репресій. В країні не було організованої опозиції, хоча переважна частина населення була готова до виступу проти несправедливого режиму. На початку 1989 р. група колишніх керівників у „Відкритому листі“ до диктатора звинуватила його в проведенні антинародної згубної політики й зажадали відставки. Однак, засліплений владою Н. Чаушеску, хоча й наляканий радикальними змінами в сусідніх країнах, продовжував вірити в свою нездоланність.

І хоча XIV з'їзд компартії було проголошено „з'їздом великих перемог соціалізму“, а „герой з героїв“, „улюблений син нації“, „титан думки“, Н. Чаушеску проголосив про перехід країни до стану завершення будівництва „всебічно розвинутої соціалістичної держави“, дійсно ж новий етап у розвитку Румунії розпочався у другій половині грудня, але не був

пов'язаний ані з прийнятою партією програмою, ані з її лідером. Початок його поклав повсталий проти тоталітаризму народ.

Події розпочалися в Трансільванії, у великому промисловому центрі Тімішоарі, репресивні дії властей, спрямовані проти священика Л.Текеша (угорця за національністю) викликали виступ прочан його храму, до яких приєдналися мешканці міста. Увечорі 16 грудня на центральному майдані міста зібралось декілька тисяч чоловік. Виступаючі на мітингу вимагали проведення демократичних реформ, лунали гасла „Геть Чаунеску!“. Проти демонстрантів було кинуте загони сил безпеки. В ході кривавих подій 16-17 грудня в місті було вбито понад 100 чоловік, більше 200 — поранено.

Розстріл мирних демонстрантів сколихнув усю країну. Терміново повернувшись з поїздки до Ірану, Н.Чаунеску 20 грудня в своєму зверненні до країни намагався представити народні виступи як інспіровані „зовнішніми контрреволюційними силами“, декретом президента в повіті Тіміш було введено надзвичайний стан. У відповідь повсталі тімішоарці на чолі з Румунським демократичним фронтом провели мітинг, на якому зажадали негайної відставки Н.Чаунеску. Хвиля страйків прокотилася по країні. Люди, що виходили на вулиці, в різних куточках Румунії одноставно підтримували вимоги тімішоарців.

На мітингу 22 грудня в Бухаресті Н.Чаунеску намагався переломити хід подій. Він почав залякувати повсталих і водночас обіцяв народу покращити умови життя, підвищити зарплату та пенсії. Однак, вже на цьому мітингу обурені демонстранти почали вимагати демократичних свобод та усунення клану Чаунеску. Зрозумівши, що підтримки народу йому не дочекається, Н.Чаунеску 22 грудня оголошує в країні надзвичайний стан. Це була остання директива диктатора.

Проти повсталих були кинуті спецзагони та особиста охорона диктатора. В Бухаресті розгорнулися жорстокі вуличні бої. Повсталі, спираючись на підтримку армії, яка перейшла на їх бік, захопили радіо та телецентр, будинок ЦК партії, урядові заклади. Але сили диктатора ще кілька днів продовжували чинити опір. Збройні зіткнення розгорнулися також в Тімішоарі, Браншові, Сібіу. Всього за час народнього повстання загинуло 1104 чол., 3321 — були поранені.

Влада перейшла до створеного в перні години повстання в Бухаресті Ради Фронту національного порятунку (ФНП), який проголосив повалення авторитарного режиму Н.Чаунеску. 22

грудня диктатор разом з дружиною на вертольоті втік зі столиці, але того ж дня вони були затримані біля міста Тирговіште і знаходились у розташуванні однієї з військових частин. 25 грудня після двогодинного засідання спеціального трибуналу, на якому подружжя було звинувачено: в репресіях проти народу (знищено 60 тис. осіб), в підриві національної економіки та завданні державі величезних збитків, в переказі мільярдів доларів на особисті рахунки в закордонні банки.

ФНП проголосив про розпуск усіх старих державних органів, в тому числі РКП. Була обнародована політична платформа, яка передбачала відмову від керівної ролі однієї партії, створення плюралістичної системи, відмову від адміністративно-бюрократичних методів управління господарством, розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади, поважання прав і свобод особистості, прав національних меншин. Фронт приступив до розробки нової конституції, проголосив про проведення навесні вільних виборів. Почалася підготовка аграрної реформи.

13. ЮГОСЛАВІЯ. Суспільно-політичне та економічне становище в Югославії у 80-х роках характеризувалось трьома факторами: гострою кризою федерації, критичним станом в СКЮ як єдиної об'єднуючої сили та необхідністю економічних перетворень. Керівництво країни, зіткнувшись із кризовими явищами в різних сферах суспільного життя, приступило ще на початку 80-х років до проведення економічної реформи. Однак, югославські політики шукали можливість для модернізації економічної та політичної системи, не відмовляючись від її головних елементів — суспільної власності на засоби виробництва, єдинопартійної системи, федерального устрою держави та самоуправління. Спроби в цих умовах поглибити ринкові відношення успіху не мали і давали лише короткочасний ефект.

Усвідомлення необхідності кардинальної зміни всієї існуючої структури політичних та економічних відносин відбувалося значною мірою під впливом антитоталітарних, демократичних революцій в Східній Європі. ЦК СКЮ повністю підтримав жовтневу революцію в ПНР, „оксамитову“ революцію в Чехословаччині, зміни в Болгарії, Угорщині, Румунії.

Боротьба за визначення шляхів подальшого розвитку спочатку проходила в межах СКЮ. Керівництво Югославії в гострій політичній та ідеологічній боротьбі відстоювало свою точку зору, — при збереженні єдинопартійної системи та

самоврядуванні можливий плюралізм політичної думки. Представники керівництва Хорватії та Словенії виступали за проведення більш гнучкої політичної лінії, яка уможливила б існування багатопартійності.

Радикально настроєні керівники СК Хорватії хотіли отримати можливість самостійних дій в межах партії, по суті, її реорганізацію на принципах федералізму. Ці республіки прагнули до ослаблення контролю з боку держави над виробництвом та розподілом передачі їм багатьох господарських функцій, відмови від політики неприсудання та включення в західноєвропейську економічну та політичну інтеграцію.

Загостренню кризи в Югославії сприяла наростаюча напруженість в Косово — автономному краї у складі Сербії (90% албанці). Незадоволеність албанців своїм дискримінаційним становищем придушувалась державною машиною. Репресивна політика проти албанців Косово була засуджена пленумом ЦК СКЮ (1966 р.) і покладена на союзного секретаря у внутрішніх справах О.Рапковича. Заходи, вжиті після пленуму, та закріплення в конституції 1974 р. прав албанців, сприяли зростанню їх національної самосвідомості.

У 80-ті роки албанське населення стало домагатися реалізації свого права на самовизначення, виступаючи за надання краю Косово статусу республіки. Югославський уряд під тиском Сербії спробував врегулювати становище спочатку економічними заходами, а потім застосував силу. В краї було введено особливий стан, це призвело до посилення албанського націоналізму та переслідування слов'янського населення. Масовий від'їзд сербів та чорногорців з Косово призвів до посилення сербського націоналізму. Все це в свою чергу підігрівало націоналістичні настрої в Хорватії та Словенії, загострюючи давні антагонізми між Сербією та цими республіками. Хорватське та словенське керівництво не схвалювало політику Сербії щодо Косово й підтримувало вимоги албанців. Політичний механізм державного устрою, що склався в Югославії, був розхитаний та неадекватний. Виникла гостра необхідність у нових інститутах політичної влади. Однак, керівництво СКЮ та Сербії не хотіло йти на кардинальні зміни владних структур, небезпідставно побоюючись втратити контроль над ситуацією.

Пошук шляхів виходу з кризи в Югославії привів до необхідності проведення на той час трьох головних реформ: економічної, політичної та реформи СКЮ. Головною метою економічної реформи мав стати перехід до ринку, усунення

„патронату“ держави над економікою. Наприкінці 1988 р. ситуація значно погіршилась: зростала інфляція, безробіття, відбувалось падіння життєвого рівня населення. Все це потягло за собою безпрецедентну в історії післявоєнної Югославії подію: Союзне Виконавче віче (уряд) на чолі з його головою В. Мікулічем пішло у колективну відставку. В березні формування нового кабінету було доручено Анте Марковичу із Загреба.

Прийшовши до влади, новий уряд, як і попередні, пообіцяв вивести економіку країни з кризи. Програма, вироблена урядом А. Марковича, була подана для затвердження Скупщиною (парламентом) СФРЮ в грудні 1989 р. Ознайомлення з нею депутатів викликало шок, настільки завдання програми здавалися нездійсненними. Наприклад, передбачалось з 1 січня 1990 р. зробити динар внутрішньо конвертованою валютою. Програма уряду була затверджена, і він приступив до її виконання. Як і було обіцяно, динар став конвертованим у межах країни. Це стало першим етапом економічних перетворень. Інфляція була зупинена в першому кварталі, а в другому — зведена до нульової відмітки. Економіка стала набувати рис ринкових відносин.

Етап реформи, розрахований на перше півріччя 1990 р., вдалося виконати майже повністю. Був зафіксований приріст валютного резерву на сотні мільйонів доларів в результаті надходження валюти на вклади громадян у банки. Економічні заходи практично ліквідували на той момент валютний чорний ринок. Югославія поступово почала виходити з економічної кризи.

Запитання і завдання:

1. Визначіть причини і загальний характер кризових явищ у країнах Східної Європи в 70-80-х роках.
2. Складіть хронологічну таблицю виступів народних мас у країнах соціалістичного табору в 80-х роках.
3. Порівняйте хід і характер народних революцій у Польщі, Чехословаччині, ІІДР, Румунії та Болгарії.

РОЗДІЛ ІV. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ НАРОДИ НА ШЛЯХУ ПЕРЕТВОРЕНЬ «ПОСТТОТАЛІТАРНОГО» ПЕРІОДУ (1990-1994 РР.)

1. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ. Бурхливі події революційного 1989 р., рішучий злам тоталітарних структур стали початком здійснення в країнах регіону кардинальних політичних та економічних реформ. Незважаючи на існуючі ідейно-політичні розбіжності представників нової влади і зрозумілу відмінність їх програм, все ж таки простежувались певні загальні риси всіх напрямків першочергових перетворень:

— прийняття нових конституцій, які відкидаючи тоталітаризм, створювали умови для побудови плюралістичної демократичної суспільно-політичної системи;

— відновлення розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову;

— здійснення деполітизації армії, поліції та державної безпеки;

— поступова трансформація державно-командної економічної системи в ринкову, яка базувалась на змінаній структурі власності.

Розглядаючи основні напрямки перетворень перехідного періоду та проблеми, які стігали країни Східної Європи на початку 90-х років, треба виділити ність найгруповіших положень, які характеризують процеси, що відбувалися.

1. Масові виступи проти тоталітаризму та прихід до влади опозиційних сил зробили неможливим повернення до старої адміністративно-бюрократичної, авторитарної системи. Внутрішні консервативні сили вже не були здатні здійснити реставрацію. Зовнішні фактори, які гіпотетично могли повернути старі порядки, перестали існувати: розпався СРСР, ліквідовано ОВД з Чехословаччини, Угорщини та Польщі були виведені війська. Західна група військ Росії в Німеччині припинила своє існування в серпні 1994 р.

2. Підсумки перших вільних виборів у країнах регіону показали, що переважна частина їх населення не тільки категорично відкидає практику колишніх адміністративно-бюрократичних режимів, але й позитивно ставиться до соціалістичної ідеї взагалі. В цих країнах, по суті, відбулася антикомуністично-демократична революція, в ході яких відбулось відлучення партії від влади та різке скорочення їх чисельності. Нові партії, які виступили під гаслами

демократичного соціалізму та соціал-демократичної орієнтації, також не змогли отримати більшості голосів виборців і правлячими не стали. На авансцену політичного життя вийшли здебільшого праві націоналістичні партії, які відкидали соціалістичну перспективу у будь-якому вигляді взагалі й виступали за перехід своїх країн до парламентської демократії та ринкової економіки.

3. В соціально-економічній сфері східноєвропейських країн відбувся процес демонтажу старої адміністративно-бюрократичної планової структури господарства й розпочався перехід до змішаної економіки, яка ґрунтується на законах ринку. Однак, у цих умовах розпочався спад виробництва. Так, 1992 р. (у порівнянні з 1989 р.) воно знизилось у Польщі на 40%, в Болгарії на 60%, в Румунії на 65%. Процес спаду виробництва в цих країнах, згідно оцінок фахівців з МБРР, буде продовжуватися до 1995 р. і може досягти 70% (від рівня 1989 р.).

Перехід до нової системи господарювання супроводжувався стагнацією виробництва, зростанням інфляції, безробіттям, що мало серйозні соціальні наслідки. В результаті ліквідації державних дотацій зростали ціни, за якими не встигали ані заробітна плата, ні пенсії, ні стипендії, що вело до зниження життєвого рівня населення. Закриття нерентабельних підприємств призводило до значного зниження обсягів виробництва та росту безробіття. В 1991 р. рівень безробіття складав: у Болгарії — 70 тис., в Чехословаччині — 75 тис., в Угорщині — 80 тис., у Румунії — 800 тис., в Югославії — 1,3 млн., у Польщі — 2 млн. чол. В 1992-1993 рр. кількість безробітних продовжувала збільшуватись: до 80 тис. у Болгарії, до 90 тис. в Угорщині, до 3,5 млн. у Польщі. Посилилось розшарування суспільства за рівнем прибутків. Практично скрізь на 25-30% знизився життєвий рівень. У більшості країн понад 30% населення опинилося за межею злиденності.

4. Відбувався процес формування нових соціально-економічних відносин, які сформувалися на різних формах власності. Вже в перші місяці проведення реформ у країнах регіону скасовувались обмеження на приватну власність та відновлено право продажу — купівлі землі. Процес приватизації державної власності, тобто передачі або продажу її новим власникам, зовсім не означав тотального переходу всіх засобів виробництва до рук національних або зарубіжних підприємств. Власниками такої частини засобів виробництва були трудові колективи підприємств, які викупували їх у держави, або акціонували. В першу

приватизації підлягали підприємства торгівлі та сфери обслуговування. Майстерні та дрібні виробництва розпродувались на аукціонах або викупувались у приватну (колективну) власність тими, хто на них працював.

У ході проведення реформ в економіці ставало зрозумілим, що приватизація вимагала не тільки певного часу для її завершення, але й значних фінансових витрат, чого, звичайно, силами національних банків зробити було дуже важко. Тому параметри східноєвропейських країн прийняли законодавчі акти, які дозволяли залучення до цього процесу іноземного капіталу. Закордонні капіталовкладення вже в 1991 р. в економіку посткомуністичних держав досягли 3 млрд. доларів (правда, близько половини тоді отримала Угорщина). Але для ефективної реконструкції економіки (згідно розрахункам МВФ) країнам регіону потрібно було до 100 млрд. дол. щорічно.

Уряди країн Східної Європи пов'язували успіх антикризових економічних програм переходу до ринкової економіки з фінансовою та технологічною допомогою Заходу. Звідси прагнення кожної держави стати членом МВФ або інших міжнародних фінансових організацій, що дає можливість користуватися пільговими кредитами (при виконанні певних умов їх реалізації).

Процес економічних перетворень у країнах Східної Європи значно обтяжує проблема сплати зовнішньої заборгованості, яка складала в 1990 р. — майже 91,5 млрд. дол.: Албанія — 0,4 млрд; Румунія — біля 4, Чехословаччина — 7, Болгарія — 10, Угорщина — 20, Югославія — 21, Польща — понад 30 млрд. Тільки за 1991 р. загальний борг зріс до 99 млрд. доларів.

5. Ілюзорними виявилися і уявлення про те, що перемога над тоталітаризмом у Східній Європі автоматично приведе до вирішення національних проблем як всередині цих країн, так і у відносинах між ними. Навпаки, пов'язані з даними проблемами протиріччя, які багато в чому були утиснуті пресом авторитарних режимів, на початку 90-х років вийшли на поверхню і набули надзвичайно трагічних форм: у Східній Європі тепер не залишилось країн з федеративним устроєм, на Балканах точаться криваві міжнаціональні війни.

6. В результаті революцій в країнах Східної Європи певні зміни відбулися і в зовнішній політиці. Спостерігається перш за все тенденція до посилення реалізації своїх власних національно-державних інтересів на міжнародній арені. Робляться також спроби об'єднати зусилля східноєвропейських держав із метою вироблення їх спільного підходу до проблем

європейської та світової політики, про що свідчили підсумки зустрічі керівництв Польщі, Угорщини, Чехословаччини в квітні 1990 р. та створення вишеградської групи.

Домінуючим прагненням країн регіону стало відтворення традиційних зв'язків із західноєвропейськими країнами, які були порушені в роки «холодної війни», а також розвиток політичних, економічних та культурних зв'язків з США, Японією та іншими країнами, які у минулому знаходились у стані ворогів ОВД. З іншого боку, нові політичні та економічні реалії, породили протилежні тенденції, — розрив зв'язків між колишніми партнерами з соціалістичної співдружності. Все це призвело до кризи в РЕВ. Юридично ця організація припинила своє існування в червні 1991 р., рішення про це було прийняте на останній 46-й сесії в Будапешті. Логіка розвитку подій вела до розпуску військового союзу — Організації Варшавського Договору (в липні 1991 р.). Ліквідація РЕВ та ОВД значно зменшувало можливості співробітництва і взаємодії колишніх учасників, що негативно вплинуло на соціально-економічний стан у цих країнах. У той же час, звільнившись від колишніх форм, властивих блоковим підходом, східноєвропейські уряди сьогодні краще починають розуміти початкову необхідність відновлення взаємовигідних економічних, політичних та культурних відносин з Україною, Росією та державами СНД та східноєвропейським регіоном.

Подолання розколу Європи мусить збільшити її економічну міць та наблизити до сумарного потенціалу США і Японії, що в свою чергу веде до зміни ситуації на світових ринках. Економічний потенціал об'єднаної Німеччини стає домінуючою силою на континенті, викликає певну насторогу та ефект „молодшого партнера“ в країнах Східної Європи. Але при всіх нюансах та можливих протиріччях домінуючим залишається сподівання, що у загальноєвропейському домі замість колишніх блокових, силових, провідну роль у взаємовідносинах народів Європи відіграватимуть торговельно-економічні та культурні фактори.

2. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ. 18 березня 1990 р. відбулися вибори до Парламенту ПДР. Більшість голосів отримав Християнсько-демократичний союз — 40,9%, друге місце посіли соціал-демократи — 21,8%. Партія демократичного соціалізму завоювала 16,3% голосів. Партії правоконсервативного блоку „Альянс за Німеччину“ на чолі з ХДС забезпечили собі 123 місця з 400, СДПГ — 87, ПДС — 65 місць.

Новий коаліційний уряд очолив лідер блоку, голова ХДС Л. де Мез'єра. Цей уряд разом з правлячими колами ФРН активно став створювати політичні, правові та економічні передумови для найшвидшого об'єднання Німеччини. Було відкинуто пропозицію ПДР про створення конфедерації двох німецьких держав і взято курс на інтеграцію економіки та суспільно-політичних структур ПДР в західнонімецькі структури.

Важливий крок на шляху об'єднання двох країн — вступ у дію 1 липня 1990 р. першого державного договору про валютний союз ПДР та ФРН. В обох державах стала діяти західнонімецька марка, в результаті цього ПДР втратила значну частину свого державного суверенітету. Марка обмінювалась за курсом 1:1 (хоча ринкове співвідношення складало 1:5). Однак уряд Г.Колья свідомо пішов фактично на підкуп населення ПДР, щоб матеріально стимулювати його до об'єднання.

31 серпня було підписано другий державний договір про механізм входження ПДР до ФРН на підставі статті 23 конституції ФРН, а в ніч на 3 жовтня 1990 р. відбулося офіційне проголошення об'єднання Німеччини. З цього дня ПДР припинила своє існування.

Об'єднання Німеччини було не тільки внутрішньою справою двох німецьких держав. Німецьке питання — це і питання про європейську безпеку, про гарантії незалежності сусідів Німеччини, визнання існуючих європейських кордонів, про мир на континенті. В зв'язку з цим СРСР виступив за синхронізацію процесів становлення єдиної Німеччини та формування нової структури європейської безпеки з метою збереження балансу інтересів Європи. 12 вересня в Москві міністри закордонних справ шести держав (СРСР, США, Англії, Франції, ФРН та ПДР) підписали договір про остаточне врегулювання щодо зовнішніх аспектів об'єднання Німеччини. В цьому договорі були визначені кордони об'єднаної Німеччини та зафіксована її відмова від будь-яких територіальних домагань, від виробництва, володіння та розповсюдження зброї масового знищення.

В договорі підтверджувалось зобов'язання урядів ПДР та ФРН про те, що з німецької землі буде виходити лише мир. Передбачалось скорочення протягом 3-4 років чисельності збройних сил об'єднаної Німеччини до 370 тисяч чоловік. Було також передбачено, що СРСР та об'єднана Німеччина врегулюють у договірному порядку умови та строки перебування радянських військ на території колишньої ПДР.

умови їх виводу до кінця 1994 р. До цього часу там будуть розташовуватися включно німецькі формування територіальної оборони, не інтегровані в НАТО. Іноземні війська та ядерна зброя чи її носії не можуть розміститися на колишній території ПДР. Договір поставив крапку під підсумками другої світової війни.

9 жовтня 1990 р. в Москві було підписано договір про добросусідство, партнерство та співробітництво між СРСР та Німеччиною. Він фіксував принципи поваги взаємних прав та інтересів, встановлення рівнів оборонної достатності, вирішення виникаючих суперечок шляхом консультацій.

2 грудня 1990 р. відбулися перші (після 1932 р.) вільні вибори до бундестагу об'єднаної Німеччини. В результаті виборів правляча ХДС/ХСС отримала 43,9% голосів і 314 місць, її партнер по коаліції СВДП — 11% голосів і 78 місць, СДПГ — 33,5% і 239 місць, ШДС — 0,5% — на заході і 10% — на сході та 17 мандатів. Об'єднання сприяло зміцненню позицій консервативно-ліберальних сил в Німеччині.

3. ПАДІННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В АЛБАНІЇ ТА ПОЧАТОК РЕФОРМУВАННЯ. На відміну від інших країн Східної Європи, де бурхливі перетворення призвели до кардинальних змін, Албанія, як і раніше, залишилась заповідником сталінізму. Багатолітнє правління Е.Ходжі, здавалось, „зацементувало“ тоталітарну систему, основу якої складала сталінські догматичні концепції. Зовнішні зв'язки Албанії з країнами соціалізму були повністю перервані. Все це накладало відбиток на економічну та політичну ситуацію в суспільстві. Будь-яка опозиція режиму суворо каралась.

В квітні 1985 р. завершився тривалий період післявоєнного розвитку Албанії, пов'язаний з іменем Е.Ходжі. Після його смерті 11 квітня пленум ЦК Албанської партії праці (АПП) обрав своїм лідером Р.Алію — найближчого соратника померлого диктатора, голову президії Народних зборів.

Нове керівництво зберегло певний час повну спадкоємність внутрішньої політики та зовнішнього курсу країни. Однак, уже в 1986 р. Албанія зробила декілька кроків, спрямованих на встановлення більш широких торговельно-економічних та політичних зв'язків з Грецією, Італією, Францією.

Наприкінці 80-х років народне господарство Албанії переживало великі труднощі, все більше відчувалась хибність адміністративно-бюрократичних методів управління та ізоляція країни від зовнішнього світу. На XX з'їзді АПП (листопад, 1986 р.) Р.Алія піддав критиці надмірну централізацію

управління народним господарством, неефективність роботи держплану й міністерства зовнішньої торгівлі, висловився за розширення прав сільської господарських кооперативів, закликав „відкрито говорити народу про існуючі проблеми й недоліки“. Проте, питання про економічну реформу не було поставлене.

Після аналізу недоліків по забезпеченню населення продуктами харчування, проведеному на квітневому (1987 р.) пленумі ЦК ЛШП та визнання помилок обмеження особистих присадибних господарств селян та вилучення їх домашньої худоби, почалося поступове відтворення індивідуальних господарств на селі. Були збільшені капіталовкладення на освоєння нових земельних угідь, будівництво гідроспоруд та іригаційних мереж.

Наприкінці 80-х років децю поширились торговельні зв'язки з Румунією, Болгарією, ІІДР та іншими соціалістичними країнами. Однак, внутрішній розвиток Албанії, як і раніше, продовжувався „спиратись на власні сили“, в межах „вчення Е.Ходжі“ і тоталітарної системи управління. Тому албанське керівництво з великим побоюванням спостерігало за бурхливими подіями у Східній Європі, різко засуджувало їх як прояви ревізійонізму і контрреволюції, робило все можливе, щоб запобігти кардинальним змінам в країні.

Революційні зміни у східноєвропейських країнах, безумовно, впливали на процес демократизації в Албанії та формування громадських опозиційних сил серед інтелігенції, студентства та інших прошарків населення. У другій половині 1990 р. почала наростати хвиля народного незадоволення, що вимагало демократичних змін, ліквідації гегемонії ЛШП, демонтажу тоталітарної системи. В Тірані, Драчі, Дурресі, Каваї, Ельбасані, Шкодері, Саранді та інших містах відбулись демонстрації. Проти демонстрантів була застосована сила. Саме на хвилі акцій протесту почався процес формування опозиційних політичних сил.

Усе це примусило албанське керівництво восени 1990 р. змінити лінію у внутрішній та зовнішній політиці. Албанія заявила про приєднання до загальноєвропейського процесу співробітництва, відновила дипломатичні відносини з СРСР та США.

У внутрішній політиці була намічена програма соціальних та економічних реформ, а також зміни в політичній сфері. 13 листопада 1990 р. Народні збори прийняли поправку до конституції і скасували монополію ЛШП, а також зняли ембарго з іноземних інвестицій в економіку, дозволили знову

відкрити храми й мечеті, які були зачинені в 1967 р., коли „батько албанців Енвер“ заборонив релігії. Потім у грудні був прийнятий указ „Про створення політичних організацій та асоціацій“, що означало встановлення багатопартійності. Однією з перших 13 грудня було зареєстровано Демократичну партію.

На конференції ЛШІ (26 грудня) Р.Алія заявив про необхідність налагодження співробітництва з новими політичними силами, про перехід до ринкової економіки. Саме тоді була прийнята програма „оновлення соціалізму“ та утворення економічних і політичних структур „дійсно соціалістичного суспільства“. З керівництва партії були усунуті консерватори. В січні 1991 р. Народні збори прийняли рішення про розробку нової конституції та проведення виборів до парламенту країни.

Перші за повоєнні часи вибори до Народних зборів на багатопартійній основі відбулися 31 березня 1991р. В них отримали право на участь усі політичні сили. Перемогла на виборах ЛШІ, за яку було віддано 62% голосів виборців (168 місць з 250). Опозиційні сили на чолі з Демократичною партією вибороли в парламенті 75 місць.

Після виборів було оголошено про амністію, згідно якої на волю вийшло 280 політв'язнів. А 2 травня відбулися вибори президента Албанії, яким став Р.Алія. Почалося формування уряду.

Народні збори перейменували країну в Республіку Албанія (раніше — Народна Соціалістична Республіка Албанія). Було прийнято рішення про денполітизацію армії, правоохоронних органів, президенту заборонено обіймати партійні посади.

В програмі уряду, схваленої в травні Народними зборами, всупереч політичній платформі ЛШІ, передбачалось встановлення ринкових відносин, приватизації державної власності.

Після виборів Демократична партія відмовилась від пропозиції увійти до уряду, що дозволило їй зміцнити свої позиції. В травні розпочався загальний страйк, який переріс у політичний, з вимогами відставки уряду. Новий уряд було сформовано на коаліційній основі, у який увійшли представники п'яти політичних партій.

В червні 1991 р. X з'їзд ЛШІ прийняв рішення про її перейменування в соціалістичну партію. У прийнятій програмі нічого не говорилось про марксизм-ленінізм і підкреслювалось, що зміни спрямовані на її перетворення у сучасну партію демократичного соціалізму. На з'їзді був піднятий критичні курс Р.Алія, як такий, що не відповідає інтересам партії і народу.

Ортодоксальні сили, намагаючись загальмувати проведення реформ, всіма засобами заважали їх втіленню. Невдоволення людей зростанням інфляції та безробіттям вилилось у страйки, в яких взяли участь 350 тисяч чоловік — половина всіх працюючих у країні. В цих умовах Демократична партія запропонувала провести нові вибори парламенту, але ця пропозиція не знайшла підтримки соціалістів. Тоді їх представники, в грудні 1991 р., вийшли з уряду. Під тиском опозиційних сил було прийнято рішення про проведення виборів до парламенту.

22 березня 1992 р. відбулися вибори до Національних зборів. Вони переконливо свідчили, що соціалісти втратили авторитет, вони отримали лише четверту частину всіх депутатських мандатів. Демократична партія стала переможцем і мала тепер 2/3 місць в парламенті. Перемога дала можливість обрати президентом країни лідера демократів 47-річного кардіолога Салі Беріша.

Перехід до ринкової економіки у найбільшій країні Європи, лібералізація цін різко погіршила матеріальне становище широких верств населення. В умовах розвалу економіки приватизація йде дуже повільними темпами, різко зростає кількість безробітних (вона становить понад половину від працездатного населення). 250 тис. албанських громадян залишили свою батьківщину й стали біженцями.

Промисловість через застаріле технологічне обладнання не може забезпечити потреби населення товарами широкого вжитку, а сільське господарство — необхідною технікою, тому селяни, хоч і одержали землю від нової влади, обробити її не в змозі.

Загальна негативна ситуація в країні ускладнюється через погіршення правопорядку, порушення законодавства, зростання злочинності, корупції та розкрадання суспільної власності.

Як наслідок такого становища в країні, — частина населення не розуміє економічного курсу нового демократичного керівництва. Намагаючись стабілізувати становище в країні, Демократична партія починає „закручувати гайки“. Першими відчували це колишні комуністи. В липні 1992 р. була заборонена компартія, у серпні розпочався судовий процес у Тірані над 18 колишніми партійними керівниками, у вересні Р.Алію було взято під арешт за зловживання владою.

Особливу твердість демократи виявили після поразки у серпні 1992 р. на виборах у муніципальні органи влади. В своїй невдачі вони звинуватили „прокомуністичну, антидемократичну

фракцію“ в своїй партії. На партконференції з партії було виключено вісім відомих діячів, у тому числі чотирьох парламентарів, включаючи і Г.Пашка — одного з засновників Демократичної партії.

Соціально-економічне становище в Албанії в 1993 р. досягло катастрофічної межі: падіння виробництва в економіці сягнуло стану хаосу, безробіття охопило 85% працездатних, панувала астрономічна інфляція, небачених масштабів набула злочинність і корупція. Започатковані ринкові відносини були далекі від справжнього ринку: розвинуті країни викидали сюди продукти харчування з простроченими термінами зберігання, люди скуповували речі, які були в ужитку, старі автомобілі. У більшій частині населення майже немає освітлення, тепла, води, мила, в дефіциті навіть сіль.

Для модернізації безнадійно застарілої албанської промисловості та побудованого на ручній праці сільського господарства потрібні великі інвестиції. І хоча Албанія має значний інтерес для західних інвесторів (наявність сировини та корисних копалин), але вони не дуже поспішають, чекаючи стабілізації в суспільстві.

На прохання президента С.Беріша Албанія була прийнята в Організацію Ісламська конференція (в країні — 65% мусульман, 23% — православних, 12% — католиків), розраховуючи на фінансову та економічну підтримку Сходу. Така подвійна орієнтація зовнішньої політики керівництва країни зрозуміла, оскільки воно веде пошук шляхів виходу з глибокої кризи албанського суспільства.

4. ПОЛІТИКА «ШОКОВОЇ ТЕРАПІЇ» ТА ПОЧАТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ПОЛЬЩІ. Сформований у вересні 1989 р. коаліційний уряд очолив не комуніст, а один з лідерів опозиції, відомий юрист-католик, 62-річний Т.Мазовецький, який представив сейму програму діяльності. Для виходу з кризи ця програма передбачала вирішення двох завдань: здійснення політичної перебудови держави та кардинальної реорганізації економіки. Уряд пропонував перехід країни до ринкової економіки, відміну дотацій на виробництво продуктів харчування, зміцнення злочотого, забезпечення рівності усіх секторів народного господарства, здійснення приватизації.

В країні відбулися кардинальні зміни в суспільно-політичному ладі, було ліквідовано усе, що було пов'язане із соціалізмом. В грудні, згідно нової редакції конституції, ПНР стала називатись Річ Посполита Польська (Республіка

Польща). Змінився герб, з конституції була вилучена стаття про керівну роль робітничого класу і його партії в житті суспільства. Скасувалося святкування дня утворення ПНР — 22 липня. Державними святами було затверджено — 3 травня — день конституції та 11 листопада — день проголошення незалежності. У Війську Польському були ліквідовані політвідділи, військовослужбовцям заборонялось бути членами політичних партій. Були департизовані також органи внутрішніх справ та держбезпеки, скасована цензура на матеріали, які не містять державних таємниць.

Політичний плюралізм, який утверджувався в суспільстві, дав змогу діяти майже 60 партіям. Але сумний досвід монопольного правління ПЮРП привів до того, що у громадян вкорінилася недовіра до будь-якої політичної партії, тому й була трансформована компартія в Соціал-демократію Республіки Польща (СДРП), та й інші політичні угруповання і рухи були не чисельними й не користувались широкою підтримкою у населення. Навіть кількість членів „Солідарності“ в 1991 р. зменшилась до 2,3 млн. З організації вийшла впливова група на чолі з Т.Мазовецьким, Б.Геремекем, Я.Куронем, А.Міхніком, які прагнули залишитися на прищипках діяльності профоб'єднання в період його виникнення.

Уряд Т.Мазовецького (вересень 1989 — листопад 1990 рр.) користувався досить широкою підтримкою в суспільстві, що давало йому змогу здійснювати політичні та економічні перетворення. Одержавши тяжку спадщину — розладнану економіку, високий рівень інфляції, соціальну напруженість, уряд здійснював програму докорінної перебудови і переорієнтації економіки, розроблену міністром фінансів Л.Бальцеровичем, що дістала назву „шокової терапії“. План Л.Бальцеровича почав здійснюватися в січні 1990 р. Було повністю скасовано контроль над цінами і водночас заморожено заробітну плату, що призвело до різкого стрибка цін, скорочення споживання і падіння життєвого рівня населення, але водночас до стабілізації ринку, ліквідації дефіциту і скорочення інфляції. Внаслідок лібералізації цін, вжиття енергійних заходів в галузі зовнішньої торгівлі полиці крамниць наповнилися різноманітними товарами та продуктами харчування.

Водночас треба було розплутати політичний клубок. Справа в тому, що після саморозпуску ПЮРП (січень 1990 р.) президент В.Ярузельський лишився партійної підтримки. На польській політичній арені вже цілковито панувала

„Солідарність“. Ще в липні 1990 р. з уряду були усунуті останні представники колишньої компартії.

В цих умовах керівник католицької церкви — примас Польщі Ю.Глемп став ініціатором зустрічі на вищому рівні: президента В.Ярузельського, прем'єр-міністра Т.Мазовецького, маршалів сейму і сенату М.Козакевича і А.Стельмаховського, голови „Солідарності“ Л.Валенси, Ю.Глемпи, а потім це коло було розширене за рахунок інших політичних діячів. На зустрічі було прийнято політичний календар, який дозволяв максимально швидко оновити керівництво країни. 22 вересня В.Ярузельський повідомив сейм, що він має намір достроково скласти президентські повноваження. Була прийнята поправка до конституції про те, що президент республіки відтепер повинен обиратися шляхом всенародного голосування.

Вибори відбулися 25 листопада 1990 р. Жодному з шести кандидатів на вищий пост не вдалося набрати абсолютної більшості. За Л.Валенсу подано 39,9% голосів, за С.Тимінського — 23,1%, за Т.Мазовецького — 18,8%. В другому турі виборів (9 грудня) переміг і став президентом країни Л.Валенса, якому були віддані голоси 10,5 млн. поляків, або 75% тих, хто брав участь у виборах.

Певдача на виборах змусила Т.Мазовецького залишити посаду прем'єра, а новий уряд очолив 39-річний економіст з Гданська Я.Білецький (січень-грудень 1991 р.). Він не тільки залишив на ключових постах міністрів, але й по суті, здійснював політику свого попередника. Вироблений в 1991 р. національний дохід у розрахунку на душу населення опинився на рівні, який Польща мала в середині 70-років. Рівновага ринку встановилась за рахунок зниження споживання. Протягом року продовжувалось зниження виробництва. В тяжкому стані знаходився держсектор, продукція якого складала більше 90% промислового виробництва країни. Держсектор планували приватизувати протягом наступних п'яти років, але місцевих капіталів не вистачало, а іноземні підприємці не поспішали стати господарями „соціалістичної індустрії“. До того ж продовжували зростати ціни, кількість безробітних досягла 2 млн.

Польщі були вкрай необхідні валютні засоби для модернізації виробництва і створення конкурентоспроможної економіки. Більшу частину валютних нагромаджень країна мусила віддавати за проценти зовнішнього боргу, який під кінець 1991 р. складав понад 44 млрд. дол. Захід частково пішов назустріч у врегулюванні проблем заборгованості. В березні-

1991 р. вона була списана західноєвропейськими приватними банками на 50%, а США — на 70%, а наприкінці квітня МВФ надав Польщі чергову позику в розмірі 2,5 млрд. дол.

У жовтні 1991р. відбулися вибори до сейму, які показали глибину соціального розшарування та розпорошення політичних сил, що відбулося в польському суспільстві: Демократичний союз (лідер Т.Мазовецький) отримав 13,4% голосів виборців; Союз демократичних лівих сил — 12,9; Конфедерація незалежної Польщі — 11%; Виборча католицька коаліція — 9,3%; Угода центристських сил — 5%; Ліберально-демократичний конгрес (лідер Я.Білецький) — 4%. Серйозної поразки зазнали президентські проурядові сили та „Солідарність“.

У наступні роки уряд також очолювали представники табору „Солідарності“, — з грудня 1991 р. до липня 1992 р. — Я.Ольшевський, а потім до жовтня 1993 р. — Х.Сухоцька. Продовжуючи курс на перехід до ринкової економіки, ці уряди вносили певні зміни в свої програми, але постійною домінуючою їхньої діяльності було здійснення економічних реформ, прискорення приватизації, збалансування бюджету, приборкання інфляції, перехід до правової держави й демократичного суспільства, і на цьому шляху вони досягли певних позитивних зрушень.

У серпні 1992 р. сейм прийняв так звану „малу конституцію“ — закон, який регулював взаємовідносини між президентом, парламентом і урядом. Це був крок до легітимного розв'язання таких конфліктів, як горезвісна „війна у верхах“, яка кінець кінцем призводила до гальмування реформаторського процесу.

В лютому 1993 р. у Варшаві був укладений Пакт про державне підприємство. Вперше в країнах Східної Європи з'явився документ, який об'єднав зусилля трудових колективів, профспілок, роботодавців і уряду. Він гарантував найважливіші інтереси працівників під час трансформації підприємств. Уряд отримав підтримку при структурних змінах в промисловості з боку обох основних профцентрів — „Солідарності“ та Всепольської угоди профспілок (ВУПС). Вже навесні сейм прийняв програму загальної приватизації.

Подолавши стартовий і найдраматичніший етап ринкових реформ, Польща почала поступово виходити із тривалої економічної кризи. З квітня 1992 р. почалося пожвавлення у сфері промислового виробництва.

Найбільший приріст зафіксовано в хімічній галузі, в електромашинобудуванні, у випуску точної техніки. Сфера

торгівлі та послуг майже повністю перейшла в приватні руки: (97% магазинів, понад 80% товарообігу).

До певних недоліків процесу економічних реформ Польщі слід віднести недостатній соціальний захист інвалідів, пенсіонерів, студентів, працівників бюджетної сфери. Внаслідок структурної перебудови економіки, переорієнтації виробництва і приватизації швидко зростало безробіття, наблизившись в кінці 1993 р. до 3-х млн. чоловік.

Рятуючи держбюджет від непомірного дефіциту, уряд Х.Сухоцької відмовився задовольнити вимоги працівників бюджетної сфери про підвищення зарплати. У відповідь було розпочато страйк, що привело до зростання соціальної напруги в суспільстві. Саме тоді цим і скористалася частина депутатів сейму: 28 травня 1993 р. була висловлена недовіра кабінету міністрів. Але Л.Валенса, скориставшись своїм конституційним правом, уряд Х.Сухоцької залишив, а сейм розпустив. Було також призначено нові вибори (на 19 вересня).

Президентом був запропонований виборчий закон, який лімітував участь партій у парламенті. Для одержання депутатських мандатів потрібно було завоювати як мінімум 5% всіх голосів для окремої партії та 8% для міжпартійних об'єднань.

Парламентські вибори 19 вересня 1993 р. принесли перемогу польській лівниці: Союз демократичних лівих сил (СДЛС) і Польська селянська партія (ПСП) одержали в сеймі дві третини мандатів. СДЛС одержав 20,7% голосів (171 із 460 місць), у ПСП — 15,3% (132 місця); Демократичний союз — 10,6% (74 місця), лідери — Я.Куронь, Т.Мазовецький, Х.Сухоцька; „Союз праці“, („нові ліві“, близькі до соціал-демократів, лідери — О.Малаховський, Р.Бугай, З.Буяк) — 41 мандат; „Конфедерація незалежної Польщі“ (націоналістична партія популістського напрямку, лідер — Л.Мочульський) — 22 мандати; „Безпартійний блок підтримки реформ“ (ББІР), який виник за ініціативою Л.Валенси — 16 мандатів; „Німецька національна більшість“ — 4 мандати. СДЛС і ПСП одержали також більшість в сенаті.

У порівнянні з виборами 1991 р. більш ніж удвічі зросла частка прихильників СДЛС серед робітників, інтелігенції і навіть приватних підприємців. Не подолали необхідних 5% „Солідарність“, Ліберально-демократичний конгрес (лідер Я.Білецький) і „Ойчизна“ — об'єднання католицьких партій.

Вибори виявили переможців, але все одно окремо жоден з них не одержав вирішальної більшості в сеймі, тому лідери

СДІС і ППС — О.Квасьневський і В.Павляк домовились про співробітництво і створення коаліційного уряду. Сейм затвердив 34-річного В.Павляка прем'єром і запропонований ним склад уряду. До нього увійшли: СДСЛ — 6 чоловік, ПСП — 8, ББІР — 1, Союз праці — 1, безпартійні — 5.

Уперше за минулі чотири роки уряд очолив політик, який не був зв'язаний з табором „Солідарності“.

В.Павляк пообіцяв поліпшити ситуацію в кожному польському домі. При цьому він декларував метод „обережного пригальмування“, тобто поступового виправлення помилок попередників в бік більшої соціальної орієнтації. Його уряд визнає ринкові відносини, хоча й контрольоване, але рішуче продовження економічних реформ. Новий прем'єр прагне до пом'якшення „шокової терапії“, вносячи корективи в реформи, але не відмовлячись від них.

3. НАСЛІДКИ «ОКСАМИТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ». ПОДІЛ КРАЇНИ НА ЧЕХІЮ ТА СЛОВАЧЧИНУ.

Соціально-політичні та економічні процеси після бурхливих подій 1989 р. в Чехословаччині виявили тенденцію до зрушень вправо у внутрішній політиці та до орієнтації на Захід, в політиці зовнішній. В той же час, вони значно загострили національні проблеми, що поставило питання про існування федерації.

Проведенням виборів до Федеральних зборів (ФЗ) Чехословаччини 8-9 червня 1990 р. завершився перехідний період в житті суспільства від авторитарної влади до політичного плюралізму. Тоталітарна система, що існувала в країні з лютого 1948 р., була ліквідована цивілізовано, безкровно, без гострої політичної конфронтації. Переконливу перемогу на виборах здобув „Громадський форум“ (ГФ) в Чехії та його аналог в Словаччині — „Громадськість проти насильства“ (ГПН), які отримали в народній палаті 84 мандати (з 150), а в палаті національностей — 90 (з 150). На другому місці, отримавши 13,5% голосів, опинилась КПЧ — по 20 місць в обох палатах. Третє місце посіла Християнсько-демократична унія (ХДУ) — (відповідно 16 і 17 мандатів). По декілька місць у парламенті отримали також Рух за самоврядувальну демократію, Товариство Моравії і Сілезії, Словацька народна партія та Угорський християнський рух.

Комуністи (9 чол.) увійшли до президії ФЗ, але до складу уряду, який очолив М.Чахла (війшов з КПЧ), запрошені не були. До уряду увійшли: від ГФ — 4 чол., від ГПН — 3, від ХДУ — 1. Партії та мандатів привбули безпартійними. Того ж дня

своїм завданням уряд вважав доповнення політичного плюралізму в Чехословаччині економічним.

Урядова програма передбачала урізноманітнення форм власності як необхідну передумову економічного розвитку країни, реальну рівність суб'єктів господарської діяльності перед законом, здорову конкуренцію різних форм власності, приватизацію державних підприємств. Було прийнято закон про приватне підприємство, який дозволяв громадянам займатися підприємницькою діяльністю в усіх сферах економіки.

Після виборів зазнали змін громадські сили, які відіграли провідну роль в „оксамітговій революції“. Розпочався процес їх розмежування та створення нових політичних структур. У грудні 1990 р. на базі Громадянського форуму була створена політична партія, яка в березні 1991р. розкололась на Громадянську демократичну партію (ГДП) на чолі з міністром фінансів і віце-прем'єром уряду, „батьком реформи“ В.Клаусом, „Громадський рух“ (ГР) на чолі з міністром закордонних справ, віце-прем'єром І.Динстбиром та Громадянський демократичний альянс (ГДА) на чолі з міністром економіки В.Длоугим. „Словацька Громадськість проти насильства“ були перетворені на Рух за демократичну Словацьчину (РДС) на чолі з В.Меч'яром та Соціал-демократичною партією.

Паралельно відбувся і процес денартизації. У 1990-91 рр. були прийняті закони про політичні партії, внаслідок чого КПЧ перестала бути „керівною силою“ та позбавилась значної кількості своїх членів (з 1,7 млн. залишилося 400 тис.), але зі своїм майном (12,5 млрд. крон). У жовтні 1991 р. було прийнято закон про повернення майна компартії народу, яка тільки за 20 років взяла з держбюджету 5,6 млрд. крон. У серпні 1991 р. КПЧ розкололась на компартію Чехії та Моравії (КПЧМ) і Партію лівих демократів Словацьчини (ПЛД). В 1992 р. загальна кількість політичних партій та рухів Чехословаччині досягла 121.

Послідовна і досить жорстка політика трансформації суспільства, яку проводив уряд, певною мірою спричала загострення політичного протистояння. В жовтні 1991 р. був прийнятий закон про люстрацію (перевірка зв'язків з держбезпекою та заборона на професію). Він торкався тих осіб, котрі в період з лютого 1948 р. по листопад 1989 р. працювали в структурах КПЧ, органах внутрішніх справ і держбезпеки і яким тепер заборонялося протягом п'яти років займати керівні посади в будь-яких державних структурах та установах.

Додаткову напруженість викликало зростаюче протистояння між парламентом та президентом. У листопаді 1991 р. В.Гавел змушений був звернутися до депутатів ФЗ, до громадян ЧСФР за підтримкою запропонованих ним п'яти проєктів про надання президенту додаткових повноважень.

З 1 січня 1991 р. почала здійснюватися затверджена парламентом ще у вересні минулого року економічна реформа. Її загальноповизнаним „батьком“ був міністр фінансів В.Клаус. На відміну від Польщі застосування методів „шокової терапії“ не передбачалось. В основі реформ лежав курс на приватизацію, конвертованість крони, лібералізацію цін. На першому етапі реформи було проведено лібералізацію цін та здійснено „малу приватизацію“ сфери торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування. До кінця року в приватні руки на аукціонах перейшло близько 20 тисяч таких об'єктів.

З 1 квітня 1991 р. вступив у дію трансформаційний закон про роздержавлення і приватизацію, який став вирішальним кроком на шляху радикальних економічних перетворень. Саме тоді було подано старт переходу всієї індустрії країни у руки власників і застосуванням спеціальних купонів. Це нововведення в практику здійснення економічної реформи, що неоднозначно було зустрінуте в суспільстві, незважаючи, на його певні недоліки, вже принесло корисні результати для народного господарства країни.

В ході першого туру „купонної приватизації“ (червень 1992 р.) понад 8 млн. громадян придбали інвестиційні купони, а понад 1 млн. з них стали акціонерами, „отоваривши“ або викупивши акції конкретних підприємств, що приватизувалися. Але головним чином було в ЧСФР збалансування державного бюджету. Рішучі дії уряду зупинили інфляцію, відбулася стабілізація крони, яка стала внутрішньоконвертованою. Ціни, незважаючи на їх лібералізацію, виростили незначно, а потім навіть почали падати, і товари в цілому були доступні населенню.

У травні 1991 р. був прийнятий закон про землю. Питання про трансформацію сільськогосподарських виробничих кооперативів (СГВК) в кооперативи власників було виділено в окреме виробництво і відкладено. Сам же закон передбачав повернення землі та майна, які перейшли у володіння держави або інших юридичних осіб (СГВК, держгоспів) громадянам ЧСФР, які постійно мешкали на її території, а також їх спадкоємцям. Будь-які особи мали право використовувати

землю тільки на основі договору, який укладався з її власником. До прийняття закону про трансформацію СТБК не мали права переводити своє майно іншим юридичним особам.

Завдяки ретельному виконанню урядом всіх вимог МВФ Чехословаччина постійно отримувала з Заходу підтримку. Аналіз становища в економіці, проведений в середині 1992 р. Федеральним статуправлінням, свідчив про початок зростання промислового виробництва, збільшення товарообсягу та експорту, особливо в країни Заходу (чому сприяла ЧСФР в 1991 р. асоційованим членом ЄЕС), а також про підвищення реальної зарплати та зменшення кількості безробітних.

Проведення економічної реформи мало також і негативні наслідки, насамперед, у сфері культури, екології та соціального захисту населення. Особливо відчутними стали прорахунки у реформуванні Словаччини, що викликало незадоволення політикою федерального уряду значної частини словаків, ще більше загострило чесько-словацькі протиріччя і стало реально загрожувати самому існуванню федеративної держави. Відносини між двома республіками особливо загострились і набули критичної відмітки напередодні, в ході та після проведення в червні 1992 р. виборів до Федеральних зборів ЧСФР та національних рад.

Парламентські вибори принесли перемогу непримиренним політичним силам, що кінець кінцем визначило розвиток наступних подій. В Чехії найбільшу кількість голосів (майже 30%, в т.ч. до Національної ради — 29,8%) набрала ГШД на чолі з В.Клаусом, друге місце зайняла коаліція КНЧМ і лівих демократів (17%). В Словаччині перемогла (37,2% в т.ч. до Національної ради — 33,5%) РДС на чолі з В.Меч'яром, друге місце посіла ШД.

Саме несумісність політичних програм партій, які перемогли на виборах, та гострі протиріччя між новими політичними лідерами Чехії і Словаччини зумовили неминучість поділу федеративної держави. Адже РДС бачив можливість існування Чехословаччини як вільної конфедерації двох країн, а ГШД пооджувалася тільки на федеративний устрій або поділ на дві самостійні держави.

Напередодні виборів депутати ФЗ ЧСФР (головним чином зі Словаччини) відхилили пропозицію В.Гавела про проведення референдуму про державний устрій країни. Словацька національна рада відкинула проєкт міжреспубліканської угоди про поділ повноважень. Такі акції не пройшли безслідно, хоча й не завжди збігалися з настроями рядових громадян країни. За

даними опитувань громадської думки, які проводилися перед виборами, дві третини словаків підтримували позицію президента В.Гавела, вбачаючи в ній гарантію побудови відновленої федерації або рівноправної конфедерації.

25 червня новий склад ФЗ ЧСФР обирав президента. Після першого туру голосування (для обрання треба було набрати 3/5 голосів у двох палатах) В.Гавел не пройшов. Тоді відбувся другий тур, у якому досить було набрати хоча б половину голосів. Але при голосуванні у всіх трьох складових частинах ФЗ — в Народній палаті, в чеській та словацькій частинах Палати Національностей для обрання не вистачало 20 голосів. 20 липня В.Гавел подав у відставку. Функції президента взяв на себе уряд.

23 липня, після кількох раундів переговорів між В.Клаусом та М.Меч'яром, було підписано політичну угоду між ГДП та РДС, згідно з якою створювався федеральний уряд з п'яти міністрів: оборони, фінансів, економіки, внутрішніх та закордонних справ, який став фактично тимчасовим. Підкреслюючи принципові розбіжності поглядів у питаннях на майбутній державний устрій, сторони заявили про неминучість розпаду країни та рекомендували створити для цього спеціальну ліквідаційну комісію.

2 вересня словацька Національна рада затвердила підготовлений урядом проєкт конституції, яка проголошувала Словаччину суверенною демократичною державою.

В свою чергу, чеська Національна рада 16 грудня затвердила конституцію Чехії, підтверджуючи тим самим неминучість поділу країни.

25 листопада Федеральні збори прийняли конституційний закон про поділ Чеськословацької федерації. 17 грудня відбулося останнє в історії засідання Федеральних зборів. Чехословаччина як єдина держава припинила існування 31 грудня. В новий 1993 р. увійшли дві пові самостійні держави Чехія і Словаччина.

Так через три роки після „оксамитової революції“ настало „оксамитове розлучення“.

„Придане“, яке дві держави отримали після „розлучення“, було поділене досить коректно. Оскільки в Чехії мешкало 10 млн. чоловік, а в Словаччині — 5 млн., то для розподілу рухомого майна за основу був взятий принцип „два до одного“. Розподіл нерухомості відбувався за територіальною ознакою. Що було побудовано в Чехії та Моравії, належить чехам, а в Словаччині — словакам. Розпочався розподіл армії, були створені тимчасові митна та фінансові унії.

Однак, уже в лютому 1993 р. обидва уряди швидко розірвали валютний союз, що значно погіршило взаємний товарообіг. Кожна ступінь зниження взаємної торгівлі на 10% викликала падіння валового національного продукту в Чехії на 1%, а в Словаччині — на 2%. Наступні кроки урядів були пов'язані з ліквідацією тієї глибокої інтеграції чеської та словацької економік, що вело до певних небажаних наслідків для обох держав — у виробництві, зайнятості населення, в його життєвому рівні. Словаччина, правда, терпіла більших збитків. Рівень безробіття тут досяг 11%, а в Чехії — тільки 3%. Іноземних інвестицій, навпаки, більше отримували чехи — 1,6 млрд. дол. 1992 р., а словаки — тільки 270 млн. дол.

Зразу після роз'єднання в країнах були створені відповідні державні структури. В Чехії президентом було обрано В.Гавела, а урядом продовжував керувати В.Клаус. В Словаччині тільки в лютому 1993 р. вдалося обрати першого президента, яким став колишній словацький міністр фінансів, голова федеральних зборів ЧСФР М.Ковач, а на чолі уряду став лідер РДС В.Меч'яр (до березня 1994 р.).

І в Чехії, ні в Словаччині, незважаючи на відомі наслідки поділу, не сприйняли це як щось особливе. В Празі вважали, що це найкоротший рятувальний шлях до прогресуючої та багатой західної демократії. Словакам уперше в історії вдалося створити власну — абсолютно незалежну державу. Але тільки майбутнє може показати наскільки вірним був цей вибір.

6. ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В БОЛГАРІЇ. Після червневих (1990 р.) виборів соціалістична партія не мала кваліфікованої більшості і, як наслідок, можливості для вирішення найважливіших питань. Це наочно показала конституційна криза в липні, коли у відставку з посади президента змушений був піти П.Младенов. Приводом для цього була демонстрація по телебаченню відеозапису розмови П.Младенова зі своїми співробітниками в грудні 1989 р., де він заявив, що для придушення антиурядових виступів треба було б застосувати танки.

П'ять турів виборів нового президента в парламенті не дали результатів. За цих умов для збереження національної згоди за погодженням з БСН 1 серпня 1990 р. президентом було обрано Ж.Желєва — лідера опозиції, відомого філософа.

7 серпня пішов у відставку уряд А.Луканова, який заявив, що оскільки БСН самостійно не може впоратися зі складними економічними та політичними програмами країни, тому необхідно створити коаліційний уряд. Однак, опозиція

відмовилась, і у вересні знову було створено уряд з одних соціалістів.

Пошук шляхів виходу з політичної кризи було продовжено на 39-у з'їзді БСН (вересень, 1990 р.). Сама пумерація з'їзду стала продовженням історії колишньої соціалістичної партії, останній 38-й з'їзд якої відбувся 1947 р. В теоретичному плані вона відмовилась від марксизму-ленінізму. В плані політичному БСН проголосила себе парламентською партією, готовою поступитися владою у випадку поразки на виборах. У плані організаційному політики нового покоління були обрані до керівного органу — Вищої ради партії (крім її голови О.Пілова). Однак з'їзду не вдалося висунути радикальну програму реформ, а БСН взяти в руки політичну ініціативу.

Уряд О.Луканова прийняв програму економічних реформ, розраховану на 100 днів, в якій передбачалась ліквідація державної монополії на торгівлю сільськогосподарської та промислової продукції, лібералізацію цін, скасування монополії зовнішньої торгівлі. Однак здійснити таку програму тільки силами соціалістів було неможливо. Тому на цей раз сам президент Ж.Желєв висунув ідею створення коаліційного уряду.

У листопаді парламент прийняв рішення про заміну назви держави, яка стала називатися Республіка Болгарія. Уряд О.Луканова пішов у відставку, а в грудні прем'єром було призначено безпартійного, колишнього голову Софійського міського суду Д.Попова. 14 грудня представники провідних політичних сил підписали угоду про гарантії мирного переходу до демократичного суспільства, яке формально забезпечувало БСН та СДС рівність при формуванні уряду. Опозиція отримала посади міністрів економіки, внутрішніх та закордонних справ.

На початку 1991 р. уряд Д.Попова запропонував національним зборам проекти законів про приватизацію, банківську справу, соціальний захист населення, новий адміністративно-територіальний устрій країни, вибори до місцевих органів влади. Здійснення програми реформ було погоджено з МВФ, членом якого Болгарія стала у вересні 1990 р. Програма передбачала ліквідацію дотацій неперспективним та збитковим підприємствам, що вело їх до закриття, падіння обсягу промислового виробництва та збільшення безробіття. З 1 лютого 1991 р. розпочалась лібералізація цін. Парламент прийняв закон, згідно з яким власниками сільськогосподарських угідь могли виступити держава, громади та окремі громадяни.

Будь-які політичні структури та іноземці цього права позбавлялись.

У зовнішній політиці урядова програма надавала пріоритет розвитку всебічних відносин із країнами. В квітні 1991 р. США падали Болгарії статус найбільшого сприяння у торгівлі. Водночас розпочалася антирадянська кампанія. Поштоухом став виступ по телебаченню одного з лідерів СДС С.Ганева, який звинуватив СРСР в кризовому стані Болгарії і закликав судити колишнього союзника. Конфронтація політичних сил на вулицях та майданах продовжувалась у Національних зборах. Опозиція вимагала розпуску парламенту і проведення дострокових виборів.

Становище в Національних зборах ускладнювалось тим, що в пресі були обнародовані прізвизца 32 депутатів, які співробітничали в минулому з органами безпеки. Серед них було 25 депутатів від опозиції, яка розцінювала публікацію як сплановану акцію БСН для дискредитації своїх політичних противників. Однак заклики окремих депутатів бойкотувати роботу парламенту не зіпайшли підтримки серед більшості СДС. 16 травня проєкт конституції був представлений на розгляд Великих національних зборів.

У липні 1991 р. парламент затвердив нову конституцію Болгарії, яка створювала необхідні правові передумови для остаточного демонтажу тоталітарної системи та побудови демократичного суспільства. Після саморозпуску Національних зборів були призначені нові вибори до законодавчого органу країни. Підсумки виборів у жовтні 1991 р. не принесли перевагу жодній політичній силі: СДС завоювала 110 мандатів, а БСН — 106.

У листопаді був сформований новий уряд на чолі з одним з лідерів СДС Ф.Димитровим. Незважаючи на конструктивну позицію соціалістів відносно можливості співробітництва для виходу країни з кризи, новий прем'єр не погодився на створення з БСН урядової коаліції. Конфронтація та політична амбіціозність лідерів СДС не дозволили використати накопичений досвід соціалістів, хоча й вони самі до керівництва країни фактично були не готові. Тільки через рік Ф.Димитров зміг запропоувати урядову програму дій. Поволі відбувався процес приватизції та демонополізації, зволікалося прийняття законів про податкову реформу, що негативно впливало на впровадження ринкових відносин.

Однак, незважаючи на продовження політичного

протистояння, в парламенті налагоджувалась робота по забезпеченню реформ. В січні 1992 р. був прийнятий закон про господарську діяльність іноземців та захист зарубіжних інвестицій, в лютому — закон про реституції (повернення колишнім господарям їх власності), в квітні — закон про приватизацію державної та муніципальної власності, яку тепер могли придбати як громадяни, так і іноземці:

Приватний сектор став поступово зростати, питома вага його 1992 р. в економіці країни досягла 8% (в 1991 р. — 2%). В сільському господарстві цей процес відбувався більш динамічно: в приватній власності в 1992 р. знаходилось до 40% сільськогосподарських угідь (в 1991 р. — 15%). Усе це свідчило про те, що розвиток соціально-економічних реформ в Болгарії відбувся досить складно та супроводжувався спадом виробництва, зростанням інфляції, безробіттям та загостренням соціальних суперечностей в суспільстві. Лише кількість безробітних в 1992 р. досягла 550 тисяч (при 4 млн. працюючих), а 41% населення країни опинилося за межею бідності. В 1993 р. 80% болгар мали доходи, які не досягали встановленого соціального рівня.

Погіршення економічного становища в країні впливало і на рівень політичної напруги, яка в 1992 р. була підсилена різким поправлінням керівництва СДС (разом з прем'єром Ф.Димитровим). Голова уряду, на відміну від виваженого підходу президента Ж.Желєва у вирішенні гострих політичних суперечностей, займав непримиренну позицію до тих партій, профспілок та інших громадських рухів, які були незгодні з урядовою політикою.

Все це підсилювалось атмосферою судового процесу над вищим керівництвом ПРБ, який тривав майже півтора роки і мав одверто антикомуністичне спрямування. 4 вересня 1992 р. Верховний суд Болгарії виніс вирок: Т.Живкову — 7 років ув'язнення, колишньому голові уряду Г.Атанасову — 10 років. В 1992 р. за розвал економіки країни кримінальні справи було порушено проти майже 60-и колишніх членів політбюро БКП.

На початку вересня президент піддав критиці уряд за те, що той до краю загострив відносини з профспілками, пресою та позапартійською опозицією. Керівництво СДС в свою чергу намагалось тиснути на Ж.Желєва, вказуючи йому на те, що він переміг на всенародних президентських виборах 19 січня 1992 р. саме завдяки підтримці СДС.

У жовтні 1992 р., у зв'язку з порушенням урядом санкцій ООН щодо торгового ембарго проти Югославії, в парламенті більшість депутатів висловила свою недовіру кабінету Ф.Димитрова. Процес формування нового уряду було доручено БСП, яка запропонувала на посаду прем'єра професора математики П.Бояджинова (10 років таборів при комуністичному режимі, а потім еміграція до Франції). Але подвійне громадянство Болгарії та Франції завадило йому зайняти цю посаду у зв'язку з тим, що президент анулював його мандат.

Справу формування уряду було доручено Руху за права і волю, який представляв інтереси болгарських мусульман. Запропонована кандидатура Л.Бєрова — безпартійного професора, радника президента з економічних питань, була затверджена парламентом 30 грудня 1992 р. На чолі уряду опинилась людина не зв'язана з жодною партією. СДС, який при голосуванні намагався забалотувати уряд Л.Бєрова та домогтися призначення нових виборів до Вищих національних зборів, мети не досяг.

7. ХІД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В УГОРЩИНІ. Здійснення переходу від авторитарно-бюрократичного режиму до демократії в Угорщині відбувалось із певними особливостями. По-перше, існування багаторічного досвіду господарських реформ, внаслідок яких сформувався ліберальний та раціоналізований варіант моделі комуністичної держави. Ці реформи свідчили, що ліквідація „радянської моделі соціалізму“ неможлива тільки шляхом часткової лібералізації, обмеження прямого диктату державного апарату, а необхідні глибокі зміни в структурі та реалізації відносин власності, вільний розвиток ринку, підприємництва, політичної свободи та демократії. По-друге, державна партія — УСРП, точніше, її „реформаторське крило“ визнало необхідність змін в умовах кризової ситуації та вступило в діалог з опозицією, уникнувши конфронтації в країні. Ці дві особливості і визначили мирний характер переходу.

Подальший розвиток демократичних процесів в країні залежав від результатів виборів, які були призначені на кінець березня 1990 р. Важливо було вирішити також, як обирати президента: в парламенті або прямими виборами. Соціалісти, розраховуючи на популярність в суспільстві одного зі своїх лідерів І.Пожаї, виступали за обрання президента разом з депутатами парламенту загальним голосуванням. Союз вільних демократів (СВД) пропонував обирати президента в парламенті. 25 листопада (1989 р.) на референдумі 50,1% опитаних громадян підтримали точку зору СВД.

23 березня — 8 квітня 1990 р. відбулися вільні вибори до парламенту. Протиборство розгорнулось головним чином між центристами, але вони не змогли забезпечити собі кваліфікованої більшості, необхідної для вирішення важливих конституційних питань. Соціалістичні партії, отримавши менше 10% голосів, стали опозицією.

Вирішальну роль у формуванні нового політичного курсу країни стали відігравати Угорський демократичний форум (УДФ) та СВД. Між ними була досягнута домовленість про те, що представника СВД буде обрано президентом. Цим було обрано А.Гьонца (письменник, активний учасник повстання 1956 р., засуджений на довічне ув'язнення, але потім амністований). Щодо УДФ, то він отримав право проведення законодавчих актів у Державних зборах простою більшістю, УДФ було надано право на формування уряду, головою якого став Й.Анталл (історик, активний учасник повстання 1956 р.).

В травні 1990 р. було закінчено формування уряду, до якого увійшло 8 представників від УДФ, 4 — від Незалежної партії дрібних сільських господарів (НПДСГ), 1 — від Християнсько-демократичної партії (ХДП), 3 — незалежних.

Проголошена урядом програма національного відродження носила загальний характер. Головний наголос у ній робився на зміні основ суспільного та державного устрою країни, на розвиток місцевого самоврядування, а в соціально-економічній частині — на розвиток ринкових відносин, приватизацію державної власності. Вже в травні було створено Агенство державного майна для впровадження програми приватизації, яка складалася з двох етапів: спочатку — здійснення „малої приватизації“ — продаж сітки підприємств громадського харчування, сфери послуг та магазинів лише громадянам країни; потім — „велика приватизація“ — продаж середніх та великих підприємств у власність громадянам та іноземцям. У вересні був прийнятий закон „Про приватизацію майна державних підприємств“, який за півтора року приніс бюджету країни 65 млрд. форинтів.

Ставка уряду Й.Анталла на швидку приватизацію мала перешкоди соціально-економічного характеру, хоча й досягла певних результатів: у приватному секторі економіка в 1992 р. працювало біля 20% працездатного населення та вироблялася четверта частина національного продукту. В той же час, прискорене входження в ринкові відносини мало негативні наслідки: відбулася різка диференціація доходів населення, прискорилося розшарування в суспільстві, зроста соціальна

напруга. Безробіття стало масовим явищем — 1993 р. не мали роботи більше 500 тисяч чоловік (10% працездатного населення). Поглиблюється розрив між дуже багатими та дуже бідними. Угорщина посіла перше місце в Європі за кількістю самогубств.

Кризова ситуація склалася в сільському господарстві. Хвиля банкрутства досягла селянських кооперативів, держгоспів та підприємств харчової промисловості.

Реалізація урядової програми наštтовхувалася на серйозні труднощі, викликані перш за все суперечками між партіями урядової коаліції. Так, НІДСГ вимагала розпуску сільгоспкооперативів та повернення землі її колишнім володарям, на що УДФ не погоджувався. Роботу уряду ускладнювали низький професійний рівень людей, які прийшли до влади.

На початку 1991 р. уряд спробував скорегувати політику оздоровлення країни. Запропонована міністром фінансів М.Купою нова чотирьохрічна програма передбачала зниження інфляції з 35-37% в 1991 р. до мінімуму в 1994 р. Подолання інфляції відбулося за рахунок збалансування попиту й постачання, лібералізації експорту й імпорту, стимулювання підприємницької діяльності, активної приватизації державних підприємств. Згідно плану М.Купи до 1995 р. планувалось скоротити долю державної власності до 40%, здійснити конвертованість форинта на вступ Угорщини до Європейського співтовариства.

Використання експортних можливостей та іноземних інвестицій посідало провідне місце в програмі оздоровлення економіки країни. В 1991 р. значна доля доходу країни від експорту (4,1 млрд. дол.) йшла на покриття зовнішнього боргу (21 млрд. дол.) Однак наприкінці 1992 р. значно зріс валютний запас країни, який досяг 5 млрд. дол. Уряд Й.Анталла, спираючись на підтримку МВФ та західних кредиторів, відстрочував сплату процентів та зовнішнього боргу.

З метою пожвавлення процесу приватизації в країні активно проводилась політика залучення іноземного капіталу, якому були надані необхідні законодавчі гарантії недоторканості. Угоди про захист інвестицій були підписані з сімнадцятьма державами. В 1993 р. із залученням іноземного капіталу в Угорщині діяли: 21,8% промислових підприємств, 11,4% будівельних організацій та 26,7% об'єктів внутрішньої торгівлі й туризму.

За короткий час Угорщина зуміла завоювати в світі репутацію серйозного партнера, з яким надійно мати ділові стосунки. Західні підприємці охоче вкладали гроші в розвиток окремих галузей угорської економіки. Тільки в 1993 р. від іноземних партнерів надійшло 4 млрд. дол. Це більше, ніж в усі інші східноєвропейські країни разом. Угорщина зуміла налагодити випуск сучасної досить конкурентоспроможної на Заході продукції, майже 70% експорту якої припадало на розвинуті країни.

Радикальної переорієнтації зазнала й зовнішня політика Угорщини. Після ліквідації ОВД та РЕВ ніщо вже не гальмувало прискорення інтеграції країни з західноєвропейськими економічними та політичними структурами. В червні 1991 р. останній радянський солдат залишив територію Угорщини. Уряд Й.Анталла встановив та плідно розвивав взаємовигідні торговельно-економічні та культурні відносини з усіма країнами світу, які підтримували процес реформ і сиріяли економічному розвитку країни.

Незважаючи на складнощі процесу посттоталітарного реформування суспільства, Угорщина, певною мірою залишалася взірцем мирного еволюційного переходу до демократії та ринкових відносин. Провідною політичною силою в країні став УДФ, близький до християнсько-демократично-ліберальної орієнтації. Цей політичний режим у своїй діяльності намагався спиратися на національні традиції та національну свідомість, а в зовнішній політиці прагнув до інтенсивного розвитку політичних та економічних зв'язків із Заходом.

Навіть тоді, коли УДФ став піддаватися жорсткому пресингу з боку опозиційних партій: соціалістів, вільних та молодих демократів (УСП, СВД, СМД), а в грудні 1993 р. після важкої хвороби помер голова уряду Й.Анталл, цей політичний режим продовжував утримувати владу в своїх руках. До керма став новий прем'єр-міністр — 65-річний юрист А.Гьонц. Консервативні, національні та християнські сили в Угорщині залишаються сильними, хоч і розпорошеними. Суперечки, які виникли між ними щодо методів та строків реформування суспільства призвели до їхньої поразки на парламентських виборах 1994 р.

8. ВАЖКІ ШЛЯХИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В РУМУНІЇ. До парламентських та президентських виборів, які були призначені на 20 травня 1990 р.,

вищу законодавчу владу мусила здійснювати створена в лютому Тимчасова рада національної згоди (ТРНЗ), головою якої став лідер ФШ І.Ілієску.

Передвиборча боротьба співпала з періодом формування партій та рухів. На цьому етапі вони, звичайно, ще не могли скласти конкуренцію ФШ, який, використовуючи старі партійні структури, домінував у суспільстві.

Опозиція, використовуючи важке становище в країні, проводила мітинги, маніфестації та інші акції з метою усунення І.Ілієску з політичної арени та дискредитації ФШ. Демонстранти, підбурювані антикомуністичною опозицією, йшли на погроми урядових установ. Політичний екстремізм вдалося вгамувати за допомогою армії та шахтарів. Але незважаючи на це, тиск на уряд та ФШ продовжував поглиблюватися в міру наближення до виборів.

У квітні опозиція, яка складалась з 24 партій, 51-ї вільної професії, об'єдналась в „Національний альянс“ і вимагала позбавити виборчих прав на 10 років колишніх партанаратників та службовців держбезпеки. Було створене ще одне опозиційне об'єднання — „Демократичний центр“, до якого увійшли 14 партій. З 22 квітня розпочалося двомісячне круглодобове блокування опозицією центру Бухареста.

ФШ також вів активну передвиборчу діяльність. Кандидатом на посаду президента було висунуто І.Ілієску. Від опозиції на вищу державну посаду претендували два кандидата: Р.Кими'яну — (націонал-ліберальна партія) та І.Раціу — (націонал-цараністська партія). Програми всіх кандидатів мало чим відрізнялись: демократизація, перехід до ринкової економіки, приватизація, ліквідація тоталітарних структур та ін. Розбіжності були в методах досягнення поставленої мети. Опозиція пропонувала для вирішення економічних проблем „шокову терапію“, орієнтацію на західні країни; ФШ пропонував більш зважений підхід у вирішенні економічних проблем та поступове входження „до Європи“.

На травневих виборах (1990 р.) переконливу перемогу здобув ФШ, кандидати якого отримали в нижній палаті парламенту 66,4% місць, а в сенаті — 67,18% місць. Щодо інших партій, то Демократичний союз угорців Румунії отримав відповідно 7,4 і 10,08%, Національно-ліберальна партія — 7,4 і 7,56, націонал-цараністська — близько 2%.

Підсумки президентських виборів також свідчили про популярність серед румунів ФШ: за І.Ілієску проголосувало 85,07% виборців (Р.Кими'яну — 10,6%, І.Раціу — 4,9%). Уряд очолив також один з лідерів ФШ П.Роман.

Новому керівництву країни довелося діяти у важких умовах. У 1990 р. промислове виробництво скоротилося (у порівнянні з 1989 р.) на 30%, наполовину скоротилися капіталовкладення, інфляція досягла 20%. Пріоритетними у своїй діяльності уряд проголосив переорієнтацію економіки на задоволення потреб людини. Але для вирішення цього завдання необхідний був певний час та політична стабільність в суспільстві.

Однак забезпечити таку стабільність ФШІ не міг. Підсумки виборів не задовольнили опозицію, яка продовжувала вимагати відставки уряду. В середині червня 1990 р. спалахнули криваві сутички між правоохоронними органами та невідомою опозицією. 13 липня центр Бухареста силою був звільнений від демонстрантів. У відповідь екстремістськи настроєна опозиція підпалила будинок МВС та міське поліцейське управління, знищила десятки автомобілів, захопила телебачення та інше.

В цих умовах, коли армія та поліція були практично паралізовані, уряд звернувся до шахтарів за підтримкою. До столиці прибуло 10 тисяч шахтарів, які швидко розігнали демонстрантів. Водночас були розгромлені штаб-квартири націонал-лібералів та націонал-царанистів. У сутичках з обох сторін проявилася виключна жорстокість.

Але й після червневих подій в країні продовжували відбуватися мітинги, демонстрації, страйки. З метою нормалізації становища І.Ілієску наприкінці вересня 1990 р. зустрівся з представниками опозиційних партій для обговорення шляхів виходу з політичного та економічного тупика. Однак домовитися тоді не вдалося. Опозиція ставила під сумнів результати травневих зборів, вимагала переглянути оцінки ФШІ червневих подій тощо.

Для оздоровлення економіки Румунії та прискорення переходу до ринку уряд у жовтні 1990 р. запросив у Національних зборів надзвичайні повноваження й отримав програму лібералізації цін. Ця лібералізація була мотивована браком фінансових ресурсів для капіталовкладень та паралічем економіки. Як засіб соціального захисту населення збереглися колишні ціни на електроенергію, основні продукти харчування, квартира. Ціни на інші товари та послуги лібералізувалися (ціни зростали у 2-3 рази, а заробітна плата і пенсії заморожувалися). Такі заходи викликали нові вибухи соціальної напруженості в країні, хвилі демонстрацій та страйків.

учасники яких вимагали скасування лібералізації та заміну керівництва країни.

В умовах, які склались, уряд П.Романа призупинив реалізацію програми лібералізації цін до липня 1991 р. Однак це не сприяло нормалізації становища в країні. На урочистих зборах в Бухаресті, присвячених річниці грудневого повстання, голови парламентської групи націонал-цараністської та християнсько-демократичної партії знов зажадали відставки уряду ФНП.

Незважаючи на певні маневри І.Ілієску по залученню різнобарвних політичних сил до співробітництва у справі проведення реформ, лідери головних опозиційних сил продовжували ігнорувати будь-які подібні пропозиції. Критичну позицію до політики, що проводилась в країні, зайняли й окремі керівники в самому ФНП, які наголошували на необхідності формування уряду національної єдності. Це було пов'язано з розколом ФНП на дві течії — несокомуністичну та ліберальну.

Але незважаючи на досить жорстке політичне протистояння, уряд П.Романа продовжував провадити політику поступової відмови держави від монополії на зовнішню торгівлю та директивне керування економікою. ФНП провів у парламенті закон про гарантію приватної власності, в тому числі, на землю, тим більше, що аграрна реформа передбачала приватизацію 85% сільськогосподарських угідь. У лютому 1991 р. було прийнято закон про землю, яка тепер безкоштовно поверталась колишнім її володарям (але не більше 10 га), а селяни отримували право на оренду та купівлю землі (але не більше 100 га).

Складним залишалось становище в промисловості. Через нестачу сировини, енергопостачання та відсутність валютних ресурсів понад 460 підприємств у квітні 1991 р. повністю або частково припинили свою діяльність, збільшуючи чималу армію безробітних, яка в травні вже нараховувала 300 тисяч, а на початку 1992 р. — більше 500 тис.

У відповідності з рекомендаціями МВФ в квітні 1991 р. відбулося друге підвищення цін, що призвело до подальшого загострення політичного становища в Румунії. Соціальна напруга в суспільстві була настільки високою, що навіть постало питання про відставку уряду П.Романа, але тоді цього не відбулося.

Ця хвиля масових виступів почалася у вересні страйками шахтарів, які прибули до столиці. Між шахтарями та правоохоронними органами виникли сутички. В цих умовах уряд

П.Романа в повному складі змушений був піти у відставку. Головою нового кабінету міністрів було призначено Т.Стодожана.

Новий уряд продовжував здійснювати програму переходу до ринку, вбачаючи основним її напрямком приватизацію підприємств, а також створення комерційних структур, які змогли б забезпечити виробництво сировиною та замовленнями.

В 1992 р. розпочалася „велика приватизація“, в ході якої передбачався перехід у приватну власність понад 600 малих та середніх підприємств. У лютому Національні збори прийняли закон про земельний фонд, згідно з яким земля стала об'єктом власності, предметом купівлі, продажу та передачі її спадкоємцям.

Певні кроки, які були зроблені Румунією на шляху до демократизації суспільного життя та встановлення ринкових відносин, давались дуже важко та обтяжувались унаслідок державно-господарською системою. Добробут населення постійно знижувався. І хоча крамниці поступово наповнювались продовольчими та промисловими товарами, але через ціни на них були недосяжні для переважної більшості населення. Рівень інфляції на початку 1992 р. досяг 500-600%, кількість безробітних наблизилась до одного мільйона.

Все це підірвало довіру населення до владних структур. В міру послаблення впливу ФІП опозиція поступово зміцнювала свої позиції. На виборах місцевих органів влади (лютий 1992 р.) правляча партія хоч і здобула перемогу, але в Бухаресті та в більшості інших міст домінувала опозиція.

Незважаючи на всі зусилля уряду збалансувати економічне становище, промислове виробництво продовжувало занепадати. Критична ситуація склалася з продуктами харчування. Румунія змушена була імпортувати зерно, сою, картоплю та ін. 1992 р. почали завозити навіть кукурудзу (260 тис.т), хоча врожаю цієї культури завжди вистачало в країні.

В таких умовах і розпочалася підготовка до президентських та парламентських виборів, які були призначені на 27 вересня 1992 р. В першому турі всі шість кандидатів не змогли набрати необхідної кількості голосів: І.Ілієску — 40%, а Е.Константінеску („Демократична конвенція“) — 33%. У другому турі переміг лідер ДФПЗ Ілієску (61%) і став першим всенародно обраним президентом Румунії. На виборах до Національних зборів ДФПЗ отримала 28% голосів виборців (117 мандатів у нижній палаті і 49 з 143 у сенаті). „Демократична конвенція“ — відповідно 82 і 34.

В ситуації, яка склалась у парламенті, де ДФНЗ втратив більшість, за ініціативи президента І.Ілієску 20 жовтня 1992 р. було затверджено новий уряд на чолі з Н.Векерою. До складу кабінету увійшли представники президентської партії та незалежні. Керівництво країни продовжило програму поступового переходу до ринкової економіки. Але нестача матеріальних та фінансових ресурсів, зниження життєвого рівня, інфляція (в 1993 р. досягла 314%), масове безробіття та інші проблеми продовжували підтримувати політичну напругу в суспільстві, яку вміло використовувала опозиція в своїй боротьбі проти ДФНЗ.

Хід реформування румунського суспільства свідчив, що гострота політичного протиборства, його непримиренний характер, обумовлювався відсутністю демократичних традицій. За останні роки країна фактично пережила декілька спроб державного перевороту, але молода демократія та нові структури влади змогли не тільки витримати ці небезпечні шквали, хоча й, певною мірою, забезпечити незворотний характер процесів, які відбулися в Румунії у посттоталітарний період.

9. РОЗПАД ЮГОСЛАВІЇ І УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ. МІЖЕТНІЧНІ ВІЙНИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ. До середини 1990 р. уряд А.Марковича досить успішно реалізував широку програму політичних та економічних реформ. За порівняно короткий час в країні було створено необхідні нормативно-правові умови для мирного переходу до нової демократичної держави на засадах політичного плюралізму та різноманітності форм власності. В той же час, виступаючи у Скупщині СФРЮ в червні 1990 р., А.Маркович зробив заяву, що успіх перетворень залежить не тільки від якості програми уряду, скільки від взаєморозуміння і згоди між народами країни. Але саме цього в СФРЮ вже не було.

Витоки катастрофічної кризи федеративної держави знаходились у сфері міжетнічних відносин — неможливість їх позитивного і своєчасного вирішення. Перш за все, вимагала вирішення проблема Косово, де албанці продовжували виборювати для свого автономного краю республіканський статус. Ситуація вкрай загострилась, в Косово було оголошено особливий стан та введені війська. Міжнаціональне протистояння призвело до масового виїзду з краю сербів та чорногорців. В Сербії та Чорногорії піднялася хвиля обурення

з приводу утиску слов'янського населення в Косово. В свою чергу, албанці вимагали негайно скасувати особливий стан.

Подальшій дестабілізації в СФРЮ сприяли страйки (жовтень, 1988 р.) в іншому автономному краї — Воеводині. В Нові Сад відбувалися масові акції та мітинги незадоволених своїм економічним станом. Неспроможність оперативно виконати вимоги страйкуючих примусила піти у відставку все політичне керівництво краю.

Вихід з кризової ситуації, що склалася в югославській державі, багато в чому залежав від можливості швидкого реформування керуючої політичної сили — СКЮ. Саме з цього приводу в січні 1990 р. зібрався XIV з'їзд СКЮ. Однак, накопичені в федеративній Югославії проблеми та протиріччя її розвитку призвели до відкритого зіткнення між представниками різних орієнтацій, і в першу чергу, між центральним і республіканським керівництвом СКЮ. Провідною реформаторською силою на з'їзді виступала делегація Словенії.

З'їзд СКЮ переважною більшістю голосів прийняв резолюцію про скасування статті конституції про керівну роль СКЮ в суспільстві. Однак, делегатам не вдалося домовитися про необхідність реформування Союзу комуністів на принципах федералізму. Делегація Словенії продовжувала обстоювати вимогу про надання республіканським партіям повної самостійності в своїй діяльності, відмову від принципу демократичного централізму, визначення повноважень республіканських та федеральних органів СКЮ. Розбіжності з цих важливих питань відбивали розбіжності в підходах до розвитку політичної системи в країні.

Не знайшовши підтримки на з'їзді, делегація СК Словенії залишила зал засідань. Все це відчутно вдарило по авторитету СКЮ в суспільстві, від чого він уже не зміг оправитися. По суті, те, що відбулося на XIV з'їзді, свідчило про занепад Союзу комуністів та його визначальної ролі в житті федеративної держави, доля якої визначалась саме в існуванні єдиної СКЮ.

На виборах до парламентів в Словенії та Хорватії (квітень 1990 р.) комуністи зазнали поразки. До влади прийшли антикомуністичні сили. В Словенії об'єднана опозиція ДЦ-МОС набрала 55% голосів виборців, а СКС — 17,5%. Головою президії Словенії був обраний М.Кучан. В Хорватії Демократична співдружність (ХДС) отримала 41,5% та дві третини депутатських місць в Саборі (парламенті), який обрав головою Президії Хорватії Ф.Туджмана.

Хорватський Сабор (25 липня 1990 р.) прийняв поправки до конституції, згідно з якими заборонялось утворення будь-яких територіальних автономій. Були також змінені державні символи. У відповідь на це збори хорватських сербів в Србе прийняли Декларацію про суверенітет та автономію сербського народу. 22 грудня на Саборі була затверджена нова конституція, яка проголосила Республіку Хорватія „унітарною і неподільною державою хорватського народу“. В законі про вступ конституції в дію зазначалось, що країна залишається в складі СФРЮ до підписання нового союзного договору, або прийняття Сабором рішень.

В умовах, що склалися, союзи комуністів Хорватії і Словенії змінили свої назви та програми: відповідно Партія демократичних змін (ПДЗ) і Партія демократичного оновлення (ПДО). Після невдалих спроб у травні та вересні 1990 р. продовжити роботу XIV з'їзду СКЮ (як єдиної загальнонаціональної організації), прийняв своє існування і „розійшовся по національних домівках“. У липні СК Сербії та Соціалістичний союз трудового народу Югославії створили соціалістичну партію (СПС), головою якої обрано С.Мілошевича.

Скупщина Сербії (28 вересня 1990 р.) прийняла нову конституцію, яка проголошувала повернення до багатопартійної громадянської демократії. Республіка Сербія декларувалась „демократичною державою всіх громадян, що в ній мешкають, яка ґрунтується на свободах і правах людини та громадянина, на пануванні права і на соціальній справедливості“. Країна в Сербії втрачала атрибути державності та набували риси виключно територіальних автономій.

В жовтні Словенія і Хорватія подали до Президії СФРЮ пропозицію щодо створення конфедеративної моделі югослав'янської співдружності.

Наприкінці 1990р. в республіках СФРЮ відбулися багатопартійні вибори. В Македонії на виборах у листопаді більшість (37) депутатських мандатів завоював блок партій — Внутрішня македонська революційна організація (ВМРО) та Демократична партія за національну македонську єдність (ДПНМЕ), комуністам дісталось 31 місце. Після виборів у Боснії і Герцеговині найбільшу кількість мандатів в Скупщині — 86 отримала мусульманська Партія демократичної дії, сербська Демократична партія завоювала 72, хорватська демократична співдружність — 44 місця.

В Сербії та Чорногорії 9 грудня проходив перший тур

виборів. Черногорські комуністи завоювали 75% місць в Скупщині, а їхній лідер М.Булатович став президентом республіки. В Сербії албанці байкотували вибори, але С.Мілошевич отримав 65,35% і став президентом. Після другого туру 26 грудня, завдяки виборчій системі, кандидати соціалістів на основі отриманих 49% голосів завоювали в Скупщині 80% депутатських мандатів.

Наприкінці грудня 1991 р. в Словенії відбувся плебісцит, на якому 86% виборців висловились за незалежну словенську державу. 26 грудня Скупщина проголосила самостійність Республіки Словенії.

В Югославії складалась ситуація, коли сербське керівництво робило спробу зберегти соціалістичні завоювання, а з ними і федерацію, тоді як в інших республіках почався їх демонтаж, пов'язаний із формуванням різного суспільного ладу, національно-культурні та економічні суперечності в цих умовах поповнювались політичними. До того ж як прокомуністичні, так і антикомуністичні лідери активно використовували в політичній боротьбі саме націоналістичні гасла. Міжетнічні стосунки в СФРЮ дедалі все більше загострювалися.

Федеральні органи управління поступово втрачали важелі влади. Реформування федерації, з необхідністю якого всі погоджувалися, провести не вдалося. З трьох проєктів, висунутих республіками, а саме: збереження федерації (Сербія, Черногорія), утворення конфедерації (Словенія, Хорватія) і компромісного (Боснія і Герцеговина, Македонія), жодного не було схвалено. Розраховані на здійснення в умовах єдиного економічного простору, економічні реформи, які рішуче і досить успішно розпочав А.Маркович, захлинулись.

Між республіками розпочалася справжня економічна війна. Торговельні зв'язки було розірвано, заблоковано транспортні перевезення, майно „чужих“ фірм заарештовано. Це призвело до спаду виробництва вже в 1990-1991 рр. на 20-25%. Політики, які прийшли до керівництва республік, відмовлялися проводити погоджені дії з урядом А.Марковича. Все це врешті решт призвело до розвалу єдиної правової, фінансової, кредитної систем, припинення функціонування загальноюгославського ринку, зумовило війну федеральних та республіканських законів, остаточно підірвало міжнародну стабільність суспільства. Виникла реальна загроза розпаду Югославії як федеративної держави.

На розширеному засіданні Президії СФРЮ 3 квітня 1991 р. було прийнято резолюцію уряду щодо функціонування

югославської держави на перехідний період за формулою „11+3“: прийняття трьох невідкладних поправок до конституції СФРЮ в т.ч. проведення вільних виборів до федеральної Скупщини та одинадцяти законів, спрямованих на забезпечення нормального функціонування федерації в перехідному періоду до того, як буде прийняте рішення про майбутній державний устрій. Але прийняття цього пакету проектів законів у республіках було заблоковано, а внутрішньополітичне та економічне становище в країні продовжувало загострюватись.

Поглиблення міжреспубліканських чвар негативно відбивалося на стані економіки. Країна позбавилась довіри й підтримки західних кредиторів. У березні уряд СФРЮ навіть розглядав пропозиції про доцільність запровадження надзвичайного стану, а в квітні було запропоновано ще один план виходу з кризи. Але частина республік вже розпочала підготовку до повного виходу зі складу федерації.

19 травня в Хорватії було проведено референдум про відділення від СФРЮ. За самостійну та суверенну державу проголосували 94,17% виборців. Меншанці Сербської Країни бойкотували референдум. 25 червня Сабор одногласно прийняв декларацію про проголошення самостійної та суверенної Республіки Хорватія і приступив до здійснення процедури відділення. Скупщина Словенії також затвердила акти про вихід з СФРЮ і проголошення державної самостійності.

Союзне виконавче віче 26 червня оцінило рішення Словенії та Хорватії про державну самостійність як незаконні. Представники цих республік залишили Скупщину СФРЮ.

27 червня розпочалися зіткнення підрозділів Югославської народної армії (ЮНА) та сил територіальної оборони Словенії в Орможе та поблизу Єзерського. 22 тис. військовослужбовців, 250 танків, 300 бронетранспортерів, авіація прямувала повз Словенію, виконуючи наказ Президії СФРЮ взяти під контроль зовнішній кордон. В цій операції, мабуть, була й ще одна мета: демонстрація сили мала змінити спрямованість політичних процесів не тільки в Словенії, а й у всій Югославії. Не випадково, прямуючи до кордону, танки пройшли вулицями Любляни та інших міст, над головами городян кружляли бойові вертольоти. В той же день президент Словенії М.Кучан заявив про агресію проти країни з боку ЮНА і закликав до опору.

Словенські загони територіальної оборони (близько 50 тис. чол.), поліція, добровольці чинили опір, а жителі міст будували барикади. В ЮНА розпочалося масове дезертирство. Словенці блокували більшість армійських гарнізонів. Президент М.Кучан

зажадав припинення вогню з боку ЮНА та виведення її підрозділів з країни.

Через шість днів уряд СФРЮ наказав військам повернути до казарм та підготуватися до передислокації після початку боїв у Хорватії, Боснії і Герцоговині. Наслідки конфлікту були невтішними: понад 60 чоловік загинули (5 цивільних, 10 іноземців), більше 2,5 тис. військослужбовців здалися у полон. 18 липня Президія СФРЮ зобов'язала командування ЮНА вивести за три місяці всі підрозділи з Словенії.

Після певних змін конституції Хорватії серби не могли погодитися як зі статусом національної меншини, так і з рішенням про вихід республіки зі складу СФРЮ. 28 лютого 1991 р. національне віче та виконавче віче Сербської Країни прийняли рішення про відділення від Хорватії і підкреслили, що Країна залишається у складі Югославії.

Хорватська влада спробувала встановити свій суверенітет у сербських районах силою. Це викликало опір, в т.ч. збройний. Враховуючи сумний історичний досвід (устанці Павеліча під час другої світової війни знищили майже мільйон сербів), така реакція була передбаченою. Спочатку озброєні сутички між хорватами та сербами в Хорватії почалися біля гарнізонів ЮНА і носила обмежений характер. Але в середині вересня 1991 р., коли ЮНА взяла сторону сербів, вони переросли у справжню війну і виникло декілька фронтів. Найзапекліші бої відбувалися в Словенії і безпосередньо в Вуковарі. В результаті бойових дій серйозно постраждало мирне населення, в тому числі й українська громада, яка опинилась саме в центрі вуковарського фронту. Бої розгорнулись також у районах Осіска, Петріні, Славонського Броду та Окучана. В південній Далмації серби завдали ракетних ударів по Задару, Шибенику, Спліту. Обстрілу з кораблів ЮНА було піддано навіть Дубровник відомий історичними пам'ятками.

В бойових діях з обох боків брали участь до 200 тисяч. Загинуло до 10 тисяч чоловік, 35 тисяч було поранено. Значні жертви були серед мирних жителів, тисячі людей втратили свої домівки, 700 тис. стали біженцями. Надзвичайно постраждала від війни економіка, промислове виробництво скоротилось на третину. Повного краху зазнала туристська індустрія. Втрати від руйнувань досягли обсягу річного валового національного продукту Хорватії.

У цих умовах життя в Хорватії було повністю підпорядковане воєнним потребам: проведено загальна мобілізація, більш як третину підприємств перекеровано на

восни рейки, значні кошти йдуть на утримання 100-тис. армії. Правляча партія Хорватська демократична співдружність, виступаючи згуртовуючою силою суспільства в справі утвердження незалежності, використовує з цією метою войовничий націоналізм.

В результаті війни Хорватія втратила контроль над чвертю своєї території, де сербське населення проголосило утворення власної республіки. Кровопролиття було припинено тільки введенням сюди миротворчих сил ООН (квітень 1992р.). Але до того миротворчу місію по запобіганню громадянської війни в Югославії взяло на себе Європейське співтовариство (ЄС). 1 липня 1991 р. в присутності делегації доброї волі ЄС Президія СФРЮ проголосила головою С.Месича (представник Хорватії, проти якого категорично виступила Сербія). Була досягнута домовленість про припинення воєни та зобов'язання Словенії і Хорватії дотримуватися трьохмісячної мораторію на втілення в життя законів про відділення, зафіксованих у деклараціях про незалежність.

За дорученням позачергової конференції міністрів ЄС, в присутності делегації ЄС відбулися переговори між Президією СФРЮ, головою Союзного виконавчого віча, міністрами оборони і внутрішніх справ Югославії та керівництвом Словенії та Хорватії. 7 липня була прийнята спільна декларація про мирне вирішення югославської кризи, в якій підкреслювалось, що тільки народи СФРЮ можуть визначати своє майбутнє. В документі передбачалось терміново розпочати переговори з усіх аспектів майбутнього устрою Югославії між усіма зацікавленими сторонами, не висуваючи будь-яких умов, встановити контроль за збройними силами з боку Президії СФРЮ, усім учасникам конфлікту утримуватися від будь-яких односторонніх кроків. Декларація сприяла стабілізації в Словенії. 18 липня ЮНА почала залишати територію республіки. Лідери Хорватії, в свою чергу, стали вимагати, щоб ЮНА залишила і Хорватію. Однак, прийняті документи не означали врегулювання кризи, бо епіцентр конфлікту перекинувся до Хорватії, де розпочались бої між хорватами та сербами.

Треба підкреслити, що на початку подій в СФРЮ переважна більшість держав Європи і США негативно реагувала на проголошення Словенією та Хорватією 26 липня своєї незалежності. Однак після боїв в Словенії ставлення Заходу до майбутнього югославської федерації почало змінюватися. певні західні політики і перш за все, міністр

закордонних справ Німеччини Г.-Д.Геншер при підтримці преси зуміли спрямувати громадську думку в країнах НАТО у відповідному напрямку. Тоді ці сили для досягнення своєї мети та задоволення певних державних інтересів почали різко засуджувати дії ЮНА в Словенії та сербських політичних лідерів, які стояли на її боці. У засобах масової інформації Заходу ставилось та обґрунтовувалось не досить риторичне запитання: чи не буде занадто високою ціна, яку сплачуватимуть народи за збереження єдиної Югославії? І водночас проводили думку, що треба робити так, щоб ця ціна була мінімальною та проводилась цивілізованими засобами. Західна дипломатія переконувала, що щиро прагне до врегулювання кризи виключно шляхом мирних переговорів. Водночас почали луnати й погрози заподіяти економічні, фінансові та військові санкції проти тих, хто перешкоджатиме мирному процесу. І хоча конкретні республіки при цьому не називались, фактично погроза спрямовувалась на адресу Сербії, яку західні країни почали вважати головним винуватцем ескалації конфлікту.

Наприкінці 1991 р. для Словенії і Хорватії розпочалася смуга міжнародного визнання їх незалежності. Серед перших держав, які встановили дипломатичні відносини з ними, були Німеччина та Україна, а до кінця року їх кількість наблизилась уже до 20-ти.

Хорватський Сабор 5 грудня відкликав С.Месича з Президії СФРЮ, визначивши при цьому строки набрання чинності цього рішення з 8 жовтня. Саме тоді С.Месич заявив: „Дякую за надану мені довіру боротися за інтереси Хорватії на тій ділянці, яку мені було доручено. На мою думку, я виконав завдання — Югославія більше не існує“.

До вирішення югославської проблеми взялася ООН, надіславши до СФРЮ численні місії. Але ця діяльність не змінила серйозно ситуацію. Проти введення військ ООН, чого вимагала Хорватія, виступила Сербія. Бойові дії, що продовжували точитися, та невирішеність питання, куди саме вводити миротворчі сили: по довосшному адміністративному кордону між Сербією та Хорватією, як вимагала Хорватія, чи по лінії фронту, як пропонували серби, гальмували цей процес. Зрештою позиції сторін було погоджено і в квітні 1992 р. в зоні воєнного протистояння увійшли миротворчі сили ООН.

Водночас на уламках уже не існуючої СФРЮ керівництво двох братніх республік — Сербії та Чорногорії почали процес відновлення нової федеративної держави. 27 квітня 1992 р.

було оголошено про утворення Союзиної республіки Югославії (СРЮ) зі столицею в Белграді. Була прийнята конституція СРЮ, а на початку червня відомий сербський письменник та політичний діяч Д. Чосич став президентом нової федерації.

В Боснії і Герцеговині 1 березня відбувся референдум про вихід зі складу СФРЮ. В цій республіці традиційно мешкали три основні національності: мусульмани (так називають сербів або хорватів, які сповідують іслам) — 43,7%, серби — 31%, хорвати — 17,7%. За самостійну і незалежну державу висловились 62% виборців (з 59%, які мали право голосу). Сербська община повністю бойкотувала референдум та заявила про намір утворити власну республіку. Як тільки результати голосування були оприлюднені, в Сараєво пролилася перша кров — невідомі напали на весільний кортеж сербів — один чоловік загинув, а сербського священника було поранено. Існуюча напруженість у міжетнічних та міжрелігійних відносинах у цих умовах швидко переросла у воєнні дії, головною метою яких став територіальний поділ.

Країни ЄС 6 квітня 1992 р. визнали незалежність Боснії і Герцеговини. Вже 27 травня світ, який спостерігав за подіями в цій республіці, жахнувся, побачивши на екранах телевізорів наслідки прямого влучення артилерійського снаряда в людей, які стояли в черзі по хліб на одній з вулиць Сараєво. Саме після цієї трагедії в пресі з'явилися перші повідомлення про „етнічні чистки“, масові вбивства, створення концтаборів, середньовічні тортури.

Як і в Хорватії, частини ЮНА (в них залишились тільки серби та чорногорці) брали участь у воєнних діях в Боснії і Герцеговині на боці сербів. Але навіть рішення СРЮ про виведення з Боснії військовослужбовців — громадян Сербії та Чорногорії, — ситуацію змінило мало. Адже майже 80% вояків були місцевими жителями, які влилися у військові формування ворогуючих сторін (в основному сербські), прихопивши з собою зброю і військову техніку. Армія Сербської республіки Боснія, очолювана Р. Караджичем, досягла 60 тис. бійців, мала 300 танків, 480 гармат, 180 бронетранспортерів.

Значна перевага, що її мали серби з самого початку військових дій, забезпечила їм контроль на 2/3 території Боснії і Герцеговини. Хорватські загони, чисельно менші й гірше озброєні, за допомогою Хорватії утримують райони з переважно хорватським населенням — це чверть території. Тут проголошено Хорватську республіку Герцег—Босна. Сили

боснійських мусульман спочатку були найгірше підготовлені до війни. Вони зазнали найбільших втрат, але потім, завдяки підтримці мусульманських країн, змогли створити досить боєздатну армію. Суверенітет міжнародно визнаної республіки Боснії і Герцеговини, (в червні 1992 р. для роз'єднання ворогуючих сторін було введено миротворчі сили ООН) на чолі з її законним президентом А.Ізетбеговичем зберігся лише в окремих мусульманських анклавах.

У центрі проблеми вирішення міжетнічних суперечок знаходиться „сербське питання“. Внаслідок розпаду СФРЮ до 2 мільйонів сербів (майже 25% від загальної кількості) — проги своєї волі опинилися за кордоном. Враховуючи настрій населення, вміло використовуючи їх в протиборстві з націоналістично настроєною опозицією, сербське керівництво на чолі із С.Милошевичем заявило про необхідність захисту прав сербів жити в одній державі. Тому шлях визначення статусу сербів у Хорватії, Боснії і Герцеговині — є шлях до скорішої стабілізації в колишній Югославії.

Саме використовуючи цю роль Сербії в захисті інтересів сербського населення поза нею особливо, на першому етапі міжетнічного конфлікту, коли дії федеральної армії багато в чому асоціювались з деякими причинами реалізації великосербської ідеї, а також сумні підсумки кривавих жнив: захоплення історичних територій, „етнічні чистки“, небачені тортури та знущання над людьми привели до зміни громадської думки Заходу. У травні 1992 р. Рада безпеки ООН прийняла рішення про застосування до Сербії міжнародних санкцій. Було накладено ембарго на торгівлю, відмовлено у членстві в ООН. Країна опинилася в міжнародній ізоляції.

Санкції боляче вдарили по економіці. Виробництво скоротилося на 40%. Значно впав життєвий рівень. Дефіцит палива паралізував не тільки промисловість, а й торгівлю, службу побуту, швидку допомогу й поліцію. Але навіть тоді, коли палива не вистачало для шкіл і лікарень, його не бракувало для воєнних потреб. Однак економічні санкції, які повинні були примусити сербський режим змінити свою політику або підготувувати народ до зміни режиму, — поставленої мети не досягли.

Сербія вважає санкції несправедливими, тому що підтримка ззовні надходить не тільки сербам, але й хорватам і мусульманам. Офіційно Сербія не воює, ЮНА — більше не існує. Та й об'єктивно не все в цій війні залежить від Белграда — лідери сербських республік в Хорватії та Боснії і

Герцеговині не завжди виконують його волю, а польові командири взагалі ігнорують.

Неприхований тиск на Сербію не тільки не підірвав довіру громадян до уряду, а й згуртував їх навколо лідерів, які виступали у ролі єдиних захисників сербства і сміливо протистояли в цьому всьому світові. Це переконливо довела перемога соціалістів та президента С. Мілошевича на виборах у грудні 1992 р., досить непохитними позиції президентської партії залишилися на виборах і в грудні 1993 р.

3 серпня 1992 р. відбувалась представницька конференція з проблем колишньої Югославії, яка створила постійно діючий орган. Зусиллями його співголів С. Венса (ООН) та лорда Оуена (ЄС), народжуються різні плани врегулювання міжетнічного конфлікту на югославській землі, але всі вони, на жаль, не знаходили одностайної підтримки з боку всіх ворогуючих сторін. Процес мирного врегулювання триває.

Запитання і завдання:

1. Розкрийте головні проблеми та напрямки посттоталітарного перехідного періоду.

2. Покажіть динаміку соціально-політичних та економічних перетворень в країнах регіону.

3. Зробіть порівняльний аналіз змісту та поступальної ходи реформування суспільства в країнах Східної Європи.

4. Використовуючи різноманітні джерела, підготуйте повідомлення про сучасні процеси в країнах регіону.

Р О З Д І Л V. КОРОТКІ БІОГРАФІЇ ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ.

АЛБАНІЯ

ХОДЖА ЕНВЕР (1908-1985 рр.). Народився в м. Гірокастра. В 1930 р. закінчив лицей в м. Корча, потім навчався в університеті м. Монпельє (Франція). В 1935-36рр. працював секретарем албанського консульства в Брюсселі. Після повернення до Албанії (1936 р.), в умовах окупації країни італійською армією (квітень 1939 р.) брав участь у створенні Комуністичної партії Албанії (КПА) в листопаді 1941 р. В 1943 р. Е.Ходжа обирається Генеральним секретарем ЦК КПА. З липня 1954р. — її перший секретар. 1948 р. 1-ий з'їзд КПА змінив назву на Албанську партію праці (АПП).

В 1942-1945рр. — голова Національно-визвольного фронту Албанії (з серпня 1945р. — демократичний фронт). В 1943-1944 рр. обіймав посаду Комісара Генерального штабу, а в 1944-1954 рр. — Головнокомандувача Національно-визвольної армії Албанії (з 1945 р. — албанська Народна армія). У травні-жовтні 1944 р. — голова Антифашистського національно-визвольного комітету, в 1944-1946 рр. очолював Тимчасовий демократичний уряд. З 1946 р. по 1954 р. — Голова Ради Міністрів і водночас міністр закордонних справ (1946-1953 рр.) та міністр національної оборони (1944-1953 рр.).

За часи правління Е.Ходжі в Албанії склався культ його особи, що призвело до зловживання владою, корупції, привласнення народного майна та ін. У міжнародній політиці проводився курс на самоізоляцію.

БЕРІША САЛІ (1941 р.н.). народився в селянській родині в Тропейському окрузі — найвищогогірному районі на півночі Албанії. Закінчив медичний факультет Тіранського університету. За фахом — хірург-кардіолог. Займався лікарською практикою і працював у столичному університеті, професор. Стажувався за кордоном. Входив до кола лікарів, які обслуговували вище керівництво Албанії. Володіє англійською, італійською, російською та французькою мовами.

У грудні 1991р. разом із викладачем економічного факультету Г.Пашко заснував Демократичну партію, а з 1992 р. — голова цієї партії. 22 березня 1992 р. обраний президентом Албанії.

ДИМИТРОВ ГЕОРГІЙ (1882-1949 рр.). Народився в родині ремісника. В 1894 р. став робітником у друкарні. 1902 р. вступив у Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (революційне крило), а в 1905 р. обирається секретарем Софійської міської організації. В 1909-1923 р. — секретар Загального робітничого профспілкового союзу. З 1909 року — член ЦК. В 1913-1923 р. — депутат Народних зборів. Під час першої світової війни відбував трирічне ув'язнення за антимілітаризм. З 1919 р. — член ЦК Болгарської компартії (тісняки). В 1921 р. — учасник III конгресу Комінтерну, член Профінтерну. У 1923 р. стає одним з організаторів вересневого збройного повстання, після поразки якого в еміграції. За організацію повстання заочно засуджений до страти.

В еміграції працював у Виконкомі Комінтерну, був членом закордонного бюро БКП (тіс.), секретарем Балканської комуністичної федерації. В 1933 р. заарештований в Берліні по звинуваченню в підпаденні рейхстагу, але на Лейпцігському процесі виправданий і в 1934 р. повернувся до СРСР. З 1935 по 1943 рр. — генеральний секретар виконкому Комінтерну. В роки другої світової війни — один з керівників Вітчизняного фронту Болгарії.

У листопаді 1945 р. повернувся до Болгарії, з листопада 1946р. — голова ради Міністрів. В грудні 1948 р. на V з'їзді БРП (комуністи) обраний генеральним секретарем.

ЧЕРВЕНКОВ ВИЛКО ВЕЛЬОВ (1900-1980 рр.) В 1919 р. вступив до ВКП. В 1922р. у зіткненні з фашистськими бандами був тяжко поранений. У 1923р. стає секретарем софійської окружної та міської організації Болгарського комуністичного союзу молоді (БКСМ). Учасник вересневого повстання 1923 р. В 1924 р. — член ЦК БКСМ. В 1925 р. за участь у повстанні заочно засуджений до страти. Паприкінці 1925р. емігрував до СРСР. З січня 1941 р. — член закордонного бюро ЦК БРП. В 1942 р. Г.Димитров врятував чоловіка своєї сестри В.Червенкова від переслідувань НКВС. Після повернення до Болгарії в жовтні 1944 р. був обраний членом Політбюро ЦК БКП, а в 1945 р. — секретарем ЦК. В 1947-1949 рр. очолює комітет у справах науки, мистецтва та культури. З лютого 1948 по лютий 1949 рр. — генеральний секретар, а з березня 1950 р. — голова Національної ради Вітчизняного фронту. В липні 1949 р. — заступник голови, а з

лютого 1950 р. — голова Ради Міністрів. З листопада 1950 р. по січень 1954 р. — генеральний секретар ЦК БКП, але і після січня 1954 р. В. Червенков був „головною керівною особою“ і відповідав за діяльність політбюро. В 1956 р. на квітневому Пленумі ЦК БКП піддано критиці культ особи В. Червенкова, а Народні збори звільнили його від обов'язків голови Ради Міністрів і призначено заступником голови Ради Міністрів (залишався до 1961 р.). В 1962 р. виведений зі складу політбюро та виключений з лав партії.

ЖИВКОВ ТОДОР ХРІСТОВ народився 1911 р. в селянській родині. В 1929-1941 рр. працював у Софійській державній друкарні. В 1932 р. вступив до Болгарської компартії. В 1934-1941 рр. очолював партійні організації ряду районів Софії, з 1943 р. — один із організаторів партизанського руху в Першій (Софійській) повстанській військово-оперативній зоні.

З 1945р. обирався депутатом Народних зборів. В 1948-49рр. працював першим секретарем Софійського міського комітету БКП, головою міського комітету Вітчизняного фронту та головою Софійської міської Народної Ради, а з 1950р. одночасно — секретарем ЦК БКП.

У 1950р. Т. Живков — кандидат, а з 1951р. — член політбюро ЦК БКП. З 1954р. — перший секретар, а з 1981р. — генеральний секретар ЦК БКП, і водночас з 1962 по 1971рр. — голова Ради Міністрів, а потім голова Держради.

На пленумі ЦК БКП (листопад 1989 р.) був звільнений з посади генерального секретаря, а Національними зборами — з посади голови Держради. У 1992 р. за зловживання владою був засуджений до семи років ув'язнення.

ЖЕЛЄВ ЖЕЛЮ Народився в 1935 р. У 1958 р. закінчив філософський факультет Софійського університету. Член БКП. Працював у сільському клубі, навчався в аспірантурі. В 1964 р. написав дисертацію, в якій піддавав критиці деякі аспекти лєнінського вчення, за що був виключений з лав БКП та недопущений до захисту дисертації. В 1960р. був висланий із Софії і перебував у селі Грозден, де йому дали притулок батьки дружини. В 1972 р. Ж. Желєву дозволено повернутися до Софії, де він працював соціологом, а з 1975 р. — науковим співробітником в інституті культури, став членом вченої ради. В 1974 р. захистив кандидатську дисертацію з філософських проблем, а в 1987 р. — докторську. В 1982 р. у видавництві „Народна младеж“ виходить книга «Фашизм», яка негайно була вилучена з продажу.

В 1989 р. став одним із засновників „Клубу підтримки

гласності та перебудови в Болгарії". В грудні того ж року обраний головою Координаційної ради Союзу демократичних сил. 1 серпня 1990 р. Великі національні збори обрали Ж.Желєва президентом Болгарії, а 19 січня 1992 р. внаслідок перемоги у другому турі голосування став першим всенародно обраним президентом.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

УЛЬБРІХТ ВАЛЬТЕР (1893-1973 рр.). Народився в робітничій родині. В 1908 р. вступив в організацію соціалістичної молоді, а в 1912 р. — в Соціал-демократичну партію Північчии. В 1915-1918 рр. служив у війську. Під час Листопадової революції 1918 р. працював у Раді робітничих та солдатських депутатів в Лейпцігу. Один із засновників Комуністичної партії Північчии (КПН). З 1919 р. — член окружного комітету КПН Середньої Північчии. В 1921-1923 рр. політичний секретар КПН в Тюрингії. З 1923 р. — член ЦК, секретар ЦК, з 1935 р. — член політбюро ЦК КПН.

У 1926-1928 рр. — депутат ландтагу Саксонії, в 1928-1933 рр. — депутат рейхстагу. З 1928 р. — кандидат в члени Виконкому Комінтерну, а в 1928-1929 рр. та 1938-1943 рр. — представник КПН в Комінтерні. В 1933 р. емігрував. Під час другої світової війни проводив роз'яснювальну роботу серед німецьких військовополонених в СРСР, брав участь у створенні національного комітету „Вільна Північчии“.

У квітні 1945 р. повернувся до Північчии, в 1946-1949 рр. працював заступником голови Соціалістичної єдиної партії Північчии (СЄПН). З 1949 р. — член Політбюро ЦК СЄПН, в 1950-1953 рр. — генеральний, а в 1953-1971 рр. — перший секретар ЦК СЄПН. З 1960 р. — голова Держради, з травня 1971 р. — голова СЄПН.

ХОНЕККЕР ЕРІХ (1912-1994 рр.). Народився в родині шахтаря. Працював покрівельником. В 1926 р. вступив до Комуністичної спілки молоді Північчии (КСМН), в 1929 р. — до Комуністичної партії Північчии (КПН). В 1930-1931 рр. навчався в міжнародній Ленінській школі в Москві. У складі інтерробітничих бригад брав участь у будівництві Магнітогорського металургійного комбінату. Після повернення до Північчии працював секретарем з політичних питань Саарського округу КСМН, був членом секретаріату Саарського округу КПН. В 1934 р. обраний членом ЦК

КСМІІ. В 1935 р. заарештований гестапо, у червні 1937 р. засуджений до 10 років ув'язнення. У квітні 1945 р. звільнений з в'язниці.

З травня 1945 р. став одним із засновників Спілки вільної німецької молоді (СВІМ). В 1946-1955 рр. був головою Центральної Ради СВІМ. З 1946 р. член ЦК СЄПІ, з 1950 р. — кандидат у члени, з 1958 р. — член політбюро ЦК СЄПІ. В 1955-1956 рр. навчався у ВІШ при ЦК КІРС в Москві. В 1958 р. обраний секретарем, а в 1971 р. — першим секретарем ЦК СЄПІ, в 1976-1989 рр. — генеральний секретар ЦК СЄПІ, голова Державної Ради ПДР.

У 1990-1992 рр. — в СРСР. В 1992-1993 рр. був під слідством і знаходився у в'язниці. Після звільнення емігрував до Чилі, де й помер.

ПОЛЬЩА

БЕРУТ БОЛЕСЛАВ (1892-1956 рр.). Народився в м. Любліні, в робітничій родині. З 1912 р. — член партії ППС — лівця. З 1918 р. — член Компартії Польщі (КПІ). В 1915-1923 рр. працював у робітничих кооперативах в Любліні, Домбровському басейні та Варшаві. В 1927-1931 рр. навчався в міжнародній Ленінській школі в Москві під прізвиськом Ян Іванок. Працював інструктором у Виконкомі Комінтерну та секретарем балканської комуністичної федерації.

У жовтні 1932 р. повертається до Польщі й працює секретарем Лодзінського окружного комітету КПІ. В 1933-1938 рр. перебував у в'язниці. Після звільнення виїхав до СРСР, де працював у системі НКВС. В 1940-1941 рр. бере участь у спорудженні Дарницького залізничного вузла в Києві. З травня 1941 р. в Білостокі, після вторгнення Німеччини до СРСР опиняється на окупованій території. В 1941-1943 рр. працює чиновником в управі постачання німецької адміністрації в Мінську (дані про цей період життя Б.Берута ще потребують уточнення).

Влітку 1943 р. Б.Берут опиняється у Варшаві і стає членом ЦК ППР, а також редактором газети „Трибуна Свободи“. 1 січня 1944 р. — обраний головою підпільної Крайової Ради Народової (КРН), в 1944-1947 рр. — президентом КРН.

В 1947-1952 рр. — президент Польської Республіки і голова Державної Ради. В 1952-1954 рр. — голова Ради Міністрів. У вересні-грудні 1948 р. — генеральний секретар

ЦК ПНР, у грудні 1948 р. — березні 1954 р. — голова ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). З березня 1954 р. — перший секретар ЦК ПОРП. Помер Б.Берут 12 березня 1956 р., перебуваючи в Москві на XX з'їзді КПРС.

ВЛАДИСЛАВ ГОМУЛКА (1905-1982 рр.). Народився в робітничій родині. З 1926 р. — член Компартії Польщі, обирається секретарем профспілки в Дрогобичі, керує страйком нафтовиків. Напередодні перевороту 1926 р. був заарештований, але під тиском страйкуючих Кросненського басейну звільняється з в'язниці. В 1928-1931 рр. — секретар головного правління профспілки хіміків. У 1931 р. — секретар організаційного комітету лівого крила польського профспілкового руху, працює серед гірників та металургів Сілезії, текстильників Лодзі. В 1932-1934 рр., 1936-1939 рр. — перебував в ув'язненні.

Під час нападу Німеччини на Польщу В.Гомулка у лавах робітничих батальйонів захищав Варшаву. Під час окупації організовує рух опору в Прикарпатті та Жешуві. Бере участь у створенні ПНР, з 1942 р. — член ЦК, секретар Варшавського міського партії. В 1943-1948 рр. — генеральний секретар ЦК ПНР. Один з організаторів Гвардії Людової та фундаторів Крайової Ради Народової (КРН).

Після визволення Польщі до вересня 1948 р. був першим заступником прем'єр-міністра. На серпнево-вересневому пленумі ЦК ПНР в 1948 р. В.Гомулка був безпідставно звинувачений у правонаціоналістичному ухилі і звільнений з поста генсека ЦК ПНР, в листопаді 1949 р. виведений зі складу ЦК ПОРП. З 2 серпня 1951 р. до 13 грудня 1954 р. знаходився у в'язниці.

В липні 1956 р. був реабілітований. В жовтні 1956 р. В.Гомулка обирається членом політбюро і першим секретарем ЦК ПОРП. 20 грудня 1970 р. після трагічних подій на балтійському узбережжі звільнений з посади.

ГЕРЕК ЕДВАРД (1913-1993 рр.) Народився в Поромкі Бендзінського повіту (Сілезія) в шахтарській родині. Після трагічної смерті на шахті батька в 1923 р. родина емігрувала до Франції. З 1928 р. Е.Герек працював шахтарем. З 1931 р. — член Французької компартії. В 1934 р. за участь у страйку був заарештований і висланий до Польщі. В 1937 р. емігрував до Бельгії, де працював гірником. Загальний шахтарський стаж Е.Герек склав 17 років. Під час німецької окупації брав участь у бельгійському Русі Опору. В 1945-1948 рр. організовує в Бельгії діяльність Союзу польських патріотів та осеред-

ків Польської робітничої партії (ПНР). Два роки очолював Національну раду поляків в Бельгії.

В 1948 р., повернувшись до Польщі, працює в ЦК ПОРП. З 1949 р. — секретар Катовіцького восводського комітету ПОРП. Заочно закінчив Краківську гірничо-металургійну академію. З 1954 р. Е.Герек — завідуючий відділом важкої промисловості, з 1956 р. — секретар ЦК і член політбюро ЦК, а з 1957 р. посідає цей пост з обов'язками першого секретаря Катовіцького восводського комітету ПОРП.

З 20 грудня 1970 р. і по 6 вересня 1980 р. — перший секретар ЦК ПОРП.

ЯРУЗЕЛЬСЬКИЙ ВОЙЦЕХ. Народився 1923р. В Курові Люблінського восводства в родині службовця. Навчався в гімназії у Варшаві. 1939 р. родина Ярузельських була депортована до Алтайського краю. Войцех працював чорноробом, лісорубом, ваптажником.

У травні 1943 р. вступив до Війська Польського, закінчив офіцерське училище в Рязані. Воював у складі 2-ої піхотної дивізії ім. Г.Домбровського — командир взводу розвідки, начальник розвідки полку. Після війни закінчив вище піхотне училище, академію генерального штабу ім.К.Сверчевського. Був викладачем військової тактики і штабної служби, начальником управління військових академій і офіцерських училищ, а також заступником начальника Головного управління бойової підготовки. З липня 1956 р. — генерал бригади. В 1957-1960 рр. командував 12-ю механізованою дивізією ім. Армії Людової. З 1960 р. — начальник головного Політичного управління Війська Польського, з 1962 р. — заступник міністра національної оборони. В 1965 р. призначений начальником генерального штабу Війська Польського. З 1968 р. по 1983 р. — міністр національної оборони.

Член ПОРП з 1947 р., у 1971 р. входив до складу політбюро ЦК ПОРП. З 18 жовтня 1981 р. до 29 липня 1989 р. — перший секретар ЦК ПОРП. З 12 лютого 1981 р. до 6 листопада 1985 р. — голова Ради Міністрів. З листопада 1985 р. — голова Державної ради. З 19 липня 1989 р. — по 9 грудня 1990 р. — президент Польщі.

ВАЛЕНСА ЛЕХ. Народився 1943 р. в селянській родині. В 1961 р. після закінчення професійно-технічної школи працював електромеханіком. В 1963-1965 рр. — капрал Війська Польського. В 1967-1976 рр., 1980 р. і з 1983 р. — електрик на судноверфі в Гданську, в 1976-1978 рр. — в гданському об'єднанні „Електромонтаж”. В 1970 р. — керівник страйкового

комітету, був заарештований. В травні 1978 р. — член нелегальних „вільних профспілок“. В 1980-1981 рр. — керівник міжзаводського оргкомітету профоб'єднання „Солідарність“. З 1981 по 1991 рр. — голова президії Всепольської комісії профоб'єднання „Солідарність“.

Після введення в країні воєнного стану в грудні 1981 р. був інтернований. В 1983 р. став лауреатом Нобелівської премії миру. З 1986 р. відроджує поставлену поза законом „Солідарність“, голова загальнопольської виконавчої комісії. З грудня 1990 р. — президент Республіки Польща.

РУМУНІЯ

ЧАУШЕСКУ НІКОЛАЄ (1918-1989 рр.) Народився в селянській родині. В 1933 р. вступив до Комуністичного союзу молоді (КСМ). З 1936 р. — член Румунської комуністичної партії (РКП). В 1936-1938 рр. — перебував у в'язниці. В 1939-1940 рр. — секретар Бухарестського міському КСМ та член Центральної комісії по роботі серед молоді при ЦК РКП. В 1940-1944рр. відбував друге ув'язнення.

В 1944-1945 рр. — секретар ЦК КСМ. З 1945 р. — кандидат у члени ЦК РКП, та секретар парткому 1-го сектора Бухареста. В 1946-1948 рр. — секретар обласного комітету РКП в Добруджі, потім Олтенії. В 1948-1950 рр. — заступник міністра сільського господарства, а в 1951-1954 рр. заступник міністра національної оборони. З 1952 р. — член ЦК РКП. В 1954 р. обраний кандидатом у члени політбюро і секретарем ЦК РКП. З 1955 р. — член політбюро ЦК РКП.

У березні 1965 р. обирається першим секретарем ЦК, з серпня 1969 р. — Генеральним секретарем ЦК РКП. З грудня 1967 р. — голова Державної Ради, а з березня 1974 р. — президент Соціалістичної Республіки Румунії. З 1968 р. обіймав посаду Голови Національної Ради Фронту соціалістичної єдності.

25 грудня 1989 р. за рішенням воєнного трибуналу був засуджений до страти, цього ж дня вирок було виконано.

ІЛІСКУ ІОН. Народився 1930 р. в сім'ї комуніста-підпільника. В 1944 р. вступив до Союзу комуністичної молоді (СКМ). З 1953 р. — член Румунської комуністичної партії (РКП). Навчався в Бухарестському політехнічному інституті та Московському енергетичному інституті. В 1946-1960 рр. працював на різних посадах у ЦК СКМ Румунії. З 1957 р. — депутат Великих національних зборів. В 1956-1960 рр. — секретар, голова Співки асоціацій студентів-комуністів. В

1967-1971 рр. — перший секретар ЦК СКМ і міністр у справах молоді. З 1965 р. — кандидат у члени ЦК РКП, завідуючий відділом пропаганди ЦК РКП, з 1968 р. — член ЦК РКП. В 1969-1974 рр. кандидат у члени політвиконкому ЦК. З лютого по липень 1971 р. — секретар ЦК РКП.

На одному з пленумів ЦК був звинувачений у космополітизмі, після цього працював секретарем повітового комітету РКП по пропаганді в м.Тімішоара, а потім першим секретарем комітету РКП та головою національної ради повіту Ясси. В 1979-1984 рр. призначений головою національної ради водного господарства, в 1979-1980 рр. — член Державної ради Соціалістичної Республіки Румунії. За розходження в поглядах з Н.Чаушеску на економічну ситуацію в країні в 1984 р. був виведений зі складу ЦК РКП й уряду країни та позбавлений статусу депутата Великих національних зборів. В 1984-1989 рр. — директор видавництва науково-технічної літератури в Бухаресті.

26 грудня 1989 р. — став головою Фронту національного порятунку. 13 лютого 1990 р. — голова Тимчасової ради національної згоди. 20 травня 1990 р. обраний президентом Румунії. На президентських всенародних виборах у жовтні 1992 р. І.Ілієску знову обрано президентом країни.

УГОРЩИНА

РАКОШІ МАТЬЯШ (1892-1971 рр.). Народився в родині єврейського торговця в Трансільванії. В 1904 р. родина змінила прізвище Розенфельд на Ракоші. З юнацьких років М.Ракоші був залучений до соціалістичного руху. Наприкінці 1918 р. — оргсекретар Комуністичної партії Угорщини (КПУ) на периферії. Під час Угорської радянської республіки (1919 р.) — заступник народного комісара торгівлі, народний комісар громадського виробництва. З 1920 р. емігрував до Росії. В 1921-1924 рр. — секретар Виконкому Комінтерну. В 1925 р. повертається до Угорщини, веде підпільну роботу, але у вересні був заарештований і засуджений спочатку на 8,5 років, а в 1935 р. — на довічне ув'язнення. В жовтні 1940 р. звільнений і емігрував до СРСР.

У 1941-1945 рр. очолював закордонне бюро ЦК КПУ. Після повернення в Угорщину з лютого 1945 р. по червень 1948 р. — генеральний секретар ЦК КПУ. З червня 1948 по червень 1953 р. — генсек, а з червня 1953 по липень 1956 р. —

перший секретар ЦК Угорської партії трудящих (УІПТ). В 1945-1952 рр. водночас — заступник голови Ради Міністрів, а в 1952-1953 рр. — голова Ради Міністрів УНР.

Займаючи високі партійні та державні посади, М.Ракоші сприяв створенню однопартійної тоталітарної держави, яка була узаконена конституцією 1949 р. Ангусеміт Л.Берія насмішливо називав М.Ракоші „жидівським королем Угорщини“. В липні 1956 р. його було усунуто від керівництва партією та виведено зі складу політбюро ЦК УІПТ; в серпні 1962 р. за порушення норм партійного життя — виключено з лав партії.

У 1956 р. М.Ракоші разом з дружиною, радянською громадянкою Корніловою Ф., виїхав до СРСР на „лікування“ і залишився там до кінця життя. Помер 1971 р. в Шижньому Новгороді. В 1992 р. прах перезахоронений в Угорщині.

НАДЬ ІМРЕ (1896-1958 рр.). Народився в селянській родині. Закінчив вищу торгову школу в м.Капошвар. Працював на підприємствах Діошдьора й Капошвара. 1914-1918 рр. — служив в австро-угорській армії. В 1918 р. потрапив у російський полон. Вступив до лав РКП(б), член угорської комуністичної групи при РКП(б). В роки громадянської війни — співробітник Всеросійської надзвичайної комісії (ВІК). З 1921 р. — член Компартії Угорщини. В 1921-1929 рр. на нелегальній роботі в Угорщині.

В 1929 р. повертається до СРСР. Працював науковим співробітником Міжнародного аграрного інституту (структура Комінтерну). Захистив кандидатську й докторську дисертації з проблем аграрних відносин в Угорщині. Водночас став секретним співробітником НКВС.

У 1933р. повернувся до нелегальної партійної роботи в Угорщині. Неодноразово приїздив до СРСР, де 1940р. навіть був випадково заарештований органами НКВС. У роки другої світової війни — один з керівників закордонного бюро КПУ та редактор радіостанції ім. Л.Косута на території СРСР.

У листопаді 1944 р. повертається до Угорщини. В грудні 1944 — листопаді 1945 рр. — міністр землеробства. З листопада 1945 р. до березня 1946 р. — міністр внутрішніх справ. У 1948 р. став головою парламенту. З грудня 1950 р. по січень 1952 р. — міністр постачання. В 1950-1951 рр. — завідуючий відділом адміністративних органів, член політбюро ЦК УІПТ. У липні 1953-1955 рр. — голова Ради Міністрів.

З 24 жовтня і по 4 листопада 1956 р., в дні народного повстання проти тоталітарного режиму, очолював уряд. 4—22 листопада переховувався в югославському посольстві, де

отримав політичний притулок. Незважаючи на отримання письмових гарантій особистої безпеки, І.Надя було заарештовано. Слідство тривало до осені 1957 р. 16 червня 1958 р. за рішенням угорського трибуналу І.Надь був страчений. В липні 1989 р. Верховний суд Угорщини реабілітував І.Надя.

КАДАР ЯНОШ (1912-1990рр.). Народився в родині сільськогосподарського робітника, працював робітником, механіком. З 1931 р. — став членом Комуністичної партії Угорщини (КПУ) та увійшов до ЦК Комуністичної спілки молоді Угорщини (КСМУ). В роки другої світової війни перебував на нелегальній роботі. Член Пентського обласного комітету КПУ, з 1942 р. член ЦК, з 1943 р. — секретар ЦК КПУ. Декілька разів був заарештований.

У 1945 р. — депутат Тимчасових національних зборів, член політбюро ЦК КПУ. З квітня 1945 р. по серпень 1948 р. — секретар Будапештського міському партії. В 1946-1948 рр. — заступник генерального секретаря ЦК КПУ. З червня 1948 по 1950 рр. — заступник генсека ЦК Угорської партії трудящих (УІП). В серпні 1948 — червень 1950 рр. одночасно міністр внутрішніх справ, з червня 1950 по квітень 1951 рр. — завідувачий відділом партійних та масових організацій ЦК УІП. В 1951 р. на підставі наклепу заарештований, знаходився у в'язниці. В 1954 р. — реабілітований та обраний першим секретарем райкому УІП 13-го району Будапешта. В 1955 р. — перший секретар Пентського обкому УІП, у липні 1956 р. — член ЦК, політбюро та секретар ЦК УІП.

Після придушення народного повстання в листопаді 1956 р. — червні 1957 р. — голова тимчасового ЦК, а з червня 1957 — перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП). В листопаді 1956 р. — січні 1958 р. — голова революційного робітничого селянського уряду, січні 1958 — вересні 1961 р. — державний міністр, у вересні 1961 — червні 1965 р. — голова Ради Міністрів. З 1965 р. — член Президії УІП, член Всеугорської Ради Вітчизняного народного фронту (1957 р.). З 1988 р. Я.Кадар — почесний голова УСРП.

ГЬОНЦ АРПАД. Народився 1922 р. За фахом агроном. Під час другої світової війни брав активну участь в антифашистському русі. Політичну діяльність розпочав у Незалежній партії дрібших сільських господарів. За участь у подіях 1956 р. був засуджений на довічне ув'язнення, але через 6 років його було звільнено. Займався літературною та перекладацькою працею. А.Гьонц очолював Спілку письмен-

менників Угорщини.

Після березнево-квітневих (1990 р.) виборів до парламенту та підписання пакту між правлячим Угорським демократичним форумом (УДФ) і Спілкою вільних демократів (СВД) А.Гьонца було обрано тимчасовим президентом країни. З серпня 1990 р. парламент обрав А.Гьонца президентом Угорщини.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

ГОТВАЛЬД КЛЕМЕНТ (1896-1953 рр.). Народився в с. Дедіце (Моравія) в селянській родині. 1908 р. розпочав трудову діяльність в столярній майстерні — учнем, помічником столяра. З 1912 р. брав участь в соціал-демократичному молодіжному русі. В 1915 р. його мобілізували до австро-угорської армії і відправили на фронт. Воював у Галичині та Італії, був важко поранений. З 1918 р. — прихильник лівого крила соціал-демократичної партії. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921р. В 1922-1925 рр. — редактор газет „Правда худоби“, „Глас ліду“. З 1925 р. — член ЦК і політбюро ЦК КПЧ. В 1926-1929 рр. працював завідуючим відділом пропаганди та агітації ЦК КПЧ.

З 1929 р. — генеральний секретар ЦК, з 1945 р. — голова КПЧ. З 1928 р. — член Виконкому Комінтерну (ВККІ), з 1935 до 1943 рр. — секретар ВККІ. Під час німецько-фашистської окупації Чехословаччини емігрував до СРСР, де очолив закордонний керівний центр КПЧ.

Після визволення східної частини Чехословаччини увійшов до складу першого уряду національного фронту в м. Кошице. 4 квітня 1945 р. — травень 1946 р. — заступник голови Ради Міністрів. В 1946-1948 рр. — голова коаліційного уряду. 14 червня 1948 р. — обраний президентом Чехословацької Республіки.

З ім'ям К.Готвальда пов'язаний період історії Чехословаччини, коли в країні виник та утвердився тоталітарний режим з усіма хибними його атрибутами та наслідками. Помер К.Готвальд 14 березня 1953 р. в Москві. Похований в Празі.

АНТОНІН НОВОТНИЙ (1904-1975 рр.). Народився в робітничій родині в передмісті Праги — Летнянах. За фахом робітник-металіст. Член КПЧ з 1921 р. У 1923-1935 рр. працював слюсарем і токарем на пражьких заводах. У 1933 р. обраний членом, а у 1937 р. — секретарем Пражського об'єму

КПЧ. У 1937-1938 рр. — секретар Годонинського обкому КПЧ і головний редактор газети „Моравське Словацько“.

Після переходу КПЧ на нелегальне становище (1938 р.) — один з керівників Празького підпільного обкому КПЧ і організатор антифашистського Руху Опору. У вересні 1941 р. заарештований гестапо, перебував у концтаборі Маутхаузен.

У травні 1945 р. А.Повотний повернувся до Чехословаччини. В 1945-1953 рр. — перший секретар Празького обкому КПЧ. З вересня 1951 р. по січень 1953 р. — заступник голови уряду. В 1953-1968 рр. — перший секретар ЦК КПЧ. В 1957-1968 рр. — одночасно президент ЧССР. На січневому (1968 р.) пленумі ЦК КПЧ А.Повотного було усунуто від керівництва партії, пізніше від усіх посад, а також виключено з компартії.

ДУБЧЕК ОЛЕКСАНДР (1921-1992 рр.). Народився в селі Угровець (Словаччина) в родині столяра. В 1925 р. разом з батьками переїхав до Радянського Союзу у складі групи чехословацьких комуністів-інтернаціоналістів, які заснували в Киргизії кооператив „Інтергельпо“. Навчався в середній школі в Бешкеку та Нижньому Новгороді.

В 1938 р. родина Дубчеків повернулася до Чехословаччини в місто Тренчин. В 1938-1941 рр. Олександр Дубчек — учень слюсаря, слюсар по ремонту машин. З 1939 рр. — член Компартії Чехословаччини. В 1941-1944 рр. — коваль на заводі „Шкода“ в м.Дубниця-над-Вагом. Учасник Словацького національного повстання. Двічі поранений.

В 1945-1949 рр. працював на дріжджовому заводі в м.Тренчин. В 1949-1951 рр. — секретар, перший секретар Тренчинського обкому компартії Словаччини (КПС). В 1951-1952 рр. — перший секретар обкому КПС в м.Баньська-Бистриця. Закінчив юридичний факультет університету ім. Я.Коменського. В 1955-1958 рр. — навчався в ВІШ при ЦК КПРС у Москві. В 1958-1960 рр. — перший секретар Братіславського обкому КПС. В 1960-1968 рр. — секретар ЦК, член президії ЦК, перший секретар ЦК КПС, член президії ЦК КПЧ.

З січня 1968 по квітень 1969 р. — перший секретар ЦК КПЧ. В 1960-1969 рр. депутат Федеральних зборів ЧССР. В 1969-1970 рр. — посол ЧССР в Туреччині, а в липні 1970 р. пленум ЦК КПЧ виключив О.Дубчека з КПЧ. Було позбавлено його також статусу депутата Федеральних зборів та звільнено від обов'язків посла в Туреччині. В 1970-1981 рр. працював у системі лісового господарства в Братіславі, а з 1981 р. — на пенсії.

З грудня 1989 р. О.Дубческа обрано головою Федеральних зборів ЧССР (з 20 квітня 1990 р. — ЧСФР), на цій посаді залишався до 26 червня 1992 р. Помер 7 листопада 1992 р. після автомобільної аварії, яка трапилася 1 вересня.

ГУСАК ГУСТАВ (1913-1991 рр.). Народився в Дубравці (поблизу Братіслави) в родині робітника. Член КПЧ з 1933 р. В 1937 р. закінчив юридичний факультет Братіславського університету. З 1938 р. — на підпільній партійній роботі. В 1940-1943 рр. — в ув'язненні. В 1943 р. увійшов до 5-го підпільного ЦК Компартії Словаччини. Один з організаторів Словацького національного повстання 1944 р. У вересні 1944 р. заступник голови КПС. В 1946-1950 рр. — голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини. В 1950-1951 рр. — завідуючий відділом ЦК КПС.

Г.Гусак був одним з творців тоталітарної системи в Чехословаччині, але водночас і сам постраждав від беззаконня. В лютому 1951 р. безпідставно звинувачений і засуджений на довічне ув'язнення. В травні 1960 р. був звільнений з в'язниці на основі загальної амністії. В 1963 р. за рішенням ЦК КПЧ був реабілітований та поновлений в партії. У 1963-1968 рр. — науковий співробітник інституту держави і права Словацької Академії Наук. Написав книгу „Свідчення про словацьке національне повстання“. Одержав науковий ступень кандидата історичних наук.

З квітня 1968 р. повертається до активної політичної діяльності й стає заступником голови уряду ЧССР. З серпня 1968 р. — перший секретар ЦК КПС. З 17 квітня 1969 р. — перший (а з 1971 р. — генеральний) секретар ЦК КПЧ. З травня 1975 р. — одночасно президент ЧССР. В грудні 1987 р. залишає пост генсека, стає почесним головою КПЧ. В грудні 1989 р. склав президентські повноваження.

ГАВЕЛ ВАЦЛАВ. Народився в 1936 р. в заможній родині. Трудову діяльність почав лаборантом, закінчив вечірню гімназію, два роки вчився на економічному факультеті Чеської вищої технічної школи, закінчив театральний факультет Академії витончених мистецтв. Працював у театрах техніком сцени, драматургом, асистентом режисера. В 1968 р. — голова об'єднання „Коло незалежних письменників“ (заборонене в 1969 р.). За свою діяльність неодноразово зазнавав переслідувань з боку судових органів. Майже п'ять років провів у в'язниці. Автор багатьох драматичних творів, які ставились виключно за кордоном. Один з ініціаторів громадянського руху „Хартія -77“.

У листопаді 1989 р. стає лідером опозиційної організації „Громадянський форум“, яка об'єднала передові кола демократичної інтелігенції. В грудні 1989 р. на сесії Федеральних зборів Чехословаччини обраний президентом ЧСФР. Після поділу країни, з 1993 р. — президент Чехії.

ЮГОСЛАВІЯ

ТІТО ЙОСИП БРОЗ (1892-1980 рр.) Народився в с. Кумровець (Хорватія) в селянській родині. З 1910 р. — член соціал-демократичної партії Хорватії і Славонії. В 1913 р. призваний до австро-угорської армії. В січні 1915 р. направлений на Карпатський фронт. Того ж року поранений потрапив до російського полону. В 1917 р. в Петрограді брав участь у лишевській демонстрації проти Тимчасового уряду. В роки громадянської війни проводив революційну роботу серед селян Західного Сибіру.

Восени 1920 р. повернувся до Югославії і вступив до компартії Югославії (КПЮ). З лютого 1928 р. — секретар Загребського міського комітету КПЮ. В серпні 1928 р. заарештований і засуджений на 5 років каторги. Після звільнення, в березні 1934 р., відновив нелегальну партійну діяльність. В 1935-1936 рр. працював у Комінтерні. В 1937 очолив ЦК КПЮ. У жовтні 1940 р. стає генеральним секретарем ЦК КПЮ.

В 1941-1945 рр. — верховний головнокомандувач Народно-визвольною армією та партизанськими загонами Югославії. З 30 листопада 1943 р. — голова Національного комітету визволення Югославії (тимчасовий революційний уряд), маршал Югославії. В березні 1945 р. — голова Ради міністрів, міністр оборони Демократичної Федеративної Югославії. В серпні 1945 р. — голова виконавчого комітету Народного фронту.

В листопаді 1952 р. на VI з'їзді КПЮ обраний генеральним секретарем СКЮ, а з 1966 р. — головою СКЮ. З січня 1953 р. — президент Федеративної Народної Республіки Югославії (з квітня 1963 р. — Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії), водночас — голова Союзного виконавчого віча (уряду) до 1963 р. і верховний головнокомандуючий збройними силами СФРЮ. З 1971 р. — голова Президії СФРЮ.

МІЛОШЕВИЧ СЛОБОДАН. Народився в 1941 р. в м. Пожареваце (Сербія). З 1959 р. член Союзу комуністів Югославії. В 1960 р. закінчив середню школу та гімназію, а в 1964 р. — юридичний факультет Белградського університету.

У 1963-1966 рр. — секретар університетського комітету СКЮ з політико-ідеологічної роботи, голова ідеологічної комісії комітету. В 1966-1969 рр. — радник голови Скупщини Белграда з економічних питань, керівник служби інформації Скупщини. В 1969-1973 рр. — заступник генерального директора, а в 1973-1978 рр. — генеральний директор об'єднання „Техногас“. В 1978-1983 рр. — голова об'єднаного банку Белграда. В 1984-1986 рр. — голова міського комітету СКЮ Белграда. В 1986-1989 рр. — член ЦК, член президії ЦК СКЮ, голова президії ЦК СК Сербії. З травня 1989 р. — голова Президії Соціалістичної Республіки Сербії.

Наприкінці липня 1990 р. обраний головою Соціалістичної партії Сербії. Після перемоги соціалістів на парламентських виборах в грудні 1990 р. С. Мілошевича обрано Президентом Сербії. На президентських виборах в Сербії 20 грудня 1992 р. С. Мілошевич знов одержав перемогу.

ТУДЖМАН ФРАНЬО. Народився в 1922 р. в с. Велико Трговнице (Хорватія). З 1937 р. — член Компартії Югославії. Учасник народно-визвольної війни з 1941 р., був комісаром партизанського загону. З 1945 р. займався кадровими питаннями та розробкою теорії загальнонародної оборони у міністерстві оборони ФНРЮ, працював у Генеральному штабі Югославської народної армії, генерал-майор. В 1961 р. пішов у відставку і зайнявся історичними дослідженнями.

У 1961-1967 рр. — професор факультету політичних наук Загребського університету. В 1965 р. захистив докторську дисертацію. В 1965-1969 рр. — депутат Сабору (парламенту) Хорватії, голова комітету з питань наукової роботи.

У 1967 р. Ф. Туджмана за його політичні погляди було виключено з лав СКЮ і усунуто від активної діяльності. У 1972 р. він примкнув до „масового хорватського націоналістичного руху“ і разом з його керівниками був засуджений на два роки в'язниці. В 1981 р. за пропаганду ідей національного відродження його знову засуджено на три роки. Протягом п'яти років після ув'язнення йому було заборонено офіційно висловлювати свої політичні погляди.

У 1989 р. відновив активну політичну діяльність, заснував Хорватську демократичну співдружність (ХДС). Голова ХДС з 17 червня 1989 р. 30 травня 1990 р. на першому засіданні нового складу Сабору Ф. Туджмана 159 було обрано головою Президії Республіки Хорватія. Влітку 1990 р. у зв'язку з прийняттям поправок до конституції республіки замість цієї посади було введено посаду Президента, яку автоматично й зайняв Ф. Туджман.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Абаринов В.* Кагинський лабиринт. — М., 1991. — 208 с.
- Актуальні проблеми новітньої історії (Під ред. Г.Севастьянова). — М., 1991. — 236 с.
- Броніславський Е., Вачнадзе Г.* Польський діалог. — Тбілісі, 1990. — 638 с.
- Вахрамєєв А.В., Шмєєв Б.А.* Що відбувається в країнах Центральної та Східно-Східної Європи. — М., 1991. — 62 с.
- Гавєл В.* Заочний допит. — М., 1991. — 224 с
- Гирєнко Ю.* Сталін — Тіто. М., 1991. — 432 с. *
- Гребєнніков В.* Болгарський феномен // Партійна життя. — 1991. — № 3. — С. 70-74.
- Джилас М.* Лице тоталітаризма. — М., 1992. — 544 с.
- Жєєв Ж.* Фашизм. Тоталітарне державство. — М., 1991. — 336 с.
- Зарубіжні слов'янські країни: Розвиток сучасних соціально-політичних процесів (Під ред. проф. В.Ярового. — К., 1991. — 125 с.)
- Історія новітнього часу країн Європи та Америки (Під ред. проф. Г.Ф.Язькова. — М., 1993. — 447 с.)
- Як це було...: Про причини розриву радянсько-албанських відносин // Нове час. — 1988. — № 21. — С. 38-39.
- Країни Центральної та Східно-Східної Європи в 1943-1993 рр. (Під ред. проф. В.Ярового. — К., 1993. — 92 с.)
- Матющин С., Синицина І., Чудакова Н.* Польща: важкий перехід до ринку. М., 1991. — 64 с.
- Народні та національні фронти в антифашистській визвольній боротьбі, в революціях 40-х років. — М., 1986. — 638 с.
- Новітня історія 1989-1990. Матеріали до підручника для 11 класу середньої школи (Під ред. проф. В.Фураєва. — М., 1991. — 96 с.)
- Відкриваючи нові сторінки...: Міжнародні питання: Події та люди. — М., 1989. — 432 с.
- Політичні системи СРСР та країн Східної Європи в 20-х — 60-х роках. — М., 1991. — 254 с.
- Поляков А., Успенів М.* Угорщина: проблеми та перспективи. — М., 1990. — 64 с.
- Політичні портрети. (Сост. П.Маслова. — М., 1991. — 559 с.)
- Малиновська О.* Югославський варіант // Політика і час, — 1993. — № 3. — С. 46-54.
- Млинарж З.* Мороз ударив із Кремля. — М., 1992. — 287 с.
- Революційні перетворення в країнах Центральної та Східно-Східної Європи: причини та наслідки. — М., 1990. — 186 с.
- Революційні зміни в країнах Центральної та Східно-Східної Європи. Рік 1989 // Радянське слов'янознавство. — 1990. — № 3. — С. 3-10.

Сенкевич М. Восточноевропейские перспективы // Международная жизнь. — 1991. — № 5. — С. 49-57.

СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в середине и второй половине 1940-х гг. // Советское славяноведение. — 1991. — № 6. — С. 3-23.

Шик О. Весеннее возрождение — иллюзии и действительность. — М., 1991. — 392 с.

Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. — М., 1990. — 768 с.

Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990-1992): Современная история Югославии в документах. — М., 1992. — Т. 1 — с. 372.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ (1944-1949 рр.)	
1. Національні фронти та утворення нових урядів.....	4
2. Суперечності між політичними силами про шляхи національного розвитку.....	12
3. Перемога сталінської концепції побудови соціалізму та її насадження.....	14
4. Початок "соціалістичних перетворень".....	17
5. Міжнародне оформлення „східного блоку“.....	21
РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ (1949-1970 рр.)	
1. Головні причини виникнення кризових явищ.....	23
2. Конфлікт „Сталін-Тіто“ та відхід Югославії від радянської моделі соціалізму.....	25
3. Судове свавілля та репресії.....	29
4. Червневі (1953 р.) виступи робітників у Східній Німеччині та їх придушення.....	30
5. Смерть Й.Сталіна та деяке пом'якшення тоталітарних режимів у Східній Європі.....	32
6. Спроба внесення коректив до економічної політики та подальший розвиток догматів про побудову соціалізму.....	34
7. Загострення кризових явищ у Польщі та прихід до влади В.Гомулки.....	36
8. Трагедія антитоталітарної революції в Угорщині.....	40
9. Берлінська криза (1961 р.).....	46
10. Особливості тоталітарного режиму в Албанії.....	48
11. „Правська весна“ та її трагічна доля.....	50
12. Криза в Польщі наприкінці 60-х років та прихід до влади Е.Герека.....	58

РОЗДІЛ ІІІ. КРАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ (70-ті—1989р.)

1. Поглиблення кризових явищ у соціально-політичній та економічній сферах.....	62
2. Становлення громадських опозиційних рухів.....	63
3. Особливості політичного режиму Й.Тіто.....	66
4. Загострення соціально-політичної кризи в Польщі та введення воєнного стану.....	70
5. Політика М.Горбачова та її вплив на країни Східної Європи.....	75
6. Антигитлерівські народні революції 1989 року.....	78
7. Польща.....	82
8. Угорщина.....	83
9. Німецька Демократична Республіка.....	85
10. Чехословаччина.....	88
11. Болгарія.....	91
12. Румунія.....	94
13. Югославія.....	99

РОЗДІЛ ІV. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ НАРОДИ НА ШЛЯХУ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ (1990–1994 рр.)

1. Головні проблеми та напрямки перехідного періоду.....	102
2. Об'єднання Німеччини.....	105
3. Падіння антигитлерівського режиму в Албанії та початок реформування.....	107
4. Політика „шокової терапії“ та початок соціально-економічних перетворень у Польщі.....	111
5. Наслідки „оксамитової революції“. Поділ країни на Чехію та Словаччину.....	116
6. Політичне протистояння та еволюція економічних реформ у Болгарії.....	121
7. Хід соціально-економічних перетворень в Угорщині.....	125
8. Важкі шляхи соціально-економічних перетворень в Румунії.....	128
9. Розпад Югославії і утворення незалежних держав. Міжетнічні війни та їх наслідки.....	133

РОЗДІЛ V. КОРОТКІ БІОГРАФІЇ ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

Албанія.....	144
Болгарія.....	145
Німецька Демократична Республіка.....	147
Польща.....	148
Румунія.....	151
Угорщина.....	152
Чехословаччина.....	155
Югославія.....	158
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	160

Навчальний посібник

**Яровий Валерій Іванович
Антонюк Сергій Матвійович
Ченусов Андрій Тимофійович**

**ІСТОРІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ
КРАЇНЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1944 — 1994 рр.**

Редактор О.С. Завгородній
Технічний редактор В.М.Саранча
Коректор В.Л.Шиткова

Здано на складання 29.06.95. Підписано до друку **17.07.95.**
Формат 84x108/32. Гарнітура латинська. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,8. Ум. фарбо-відб. 8,8. Обл.-вид. арк. 9. Зам. № 4611.

МП „Промінь“
320069, Дніпропетровськ, пр. Кірова, 107в.

Осередке підприємство
„Дніпропетровська книжкова друкарня“,
320091, Дніпропетровськ, вул. Горького, 20

- Яровий В.І., Антонюк С.М., Ченусов А.Т.**
Я 76 Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи. 1944—1994 / За ред. д-ра іст. наук, проф. В.І.Ярового. — Дніпропетровськ: МП „Промінь“, 1995. — 164с.

У навчальному посібнику, підготовленому в Київському Національному університеті ім.Тараса Шевченка, розкриваються зміст і спрямованість історичних процесів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944-1994 роках.

Розраховано на викладачів, аспірантів, студентів і учнів.